

מסגרות מדיה
כתב עת ישראלי לתקשורת

מערכת כתב העת

אלי אברהם (אוניברסיטת חיפה)

תמר אשורי (אוניברסיטת בן-גוריון)

ז'רום בורדון (אוניברסיטת תל-אביב)

יאיר גילי (המכללה ע"ש זינמן במכון וינגייט)

אייל זנדברג (המכללה האקדמית נתניה)

נחמה לאור-דרורי (סמנכ"ל אסטרטגיה ומחקר, הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו)

עליזה לביא (אוניברסיטת בר-אילן)

דליה לירן-אלפר (המכללה למינהל – המסלול האקדמי)

לאה מנדלזיס (המכללה האקדמית ספיר)

מוטי נייגר (יו"ר האגודה הישראלית לתקשורת, המכללה האקדמית נתניה)

תמיר שפר (האוניברסיטה העברית)

מסגרות מדיה

כתב עת ישראלי לתקשורת

1

עורך

מוטי נייגר

תשס"ח

האגודה הישראלית לתקשורת

הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו

הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים

**Media Frames:
Israeli Journal of Communication**

Motti Neiger, Editor

עריכת לשון: איתי דרור
עיצוב השער: ליאור ניגר
ההפצה: הוצאת מאגנס
ת"ד 39099, ירושלים 91390, טל' 02-6586659, פקס' 02-5633370
www.magnespress.co.il

©

כל הזכויות שמורות
לאגודה הישראלית לתקשורת
בית הספר לתקשורת
המכללה האקדמית נתניה
רח' האוניברסיטה 1,
נתניה, 42365

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם,
לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט
בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי, מכני
או אחר כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה.
שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה
אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא

מסת"ב 978-965-493-337-7 ISBN

נדפס בישראל
סדר ועימוד: רחל שמיר, רחובות

תוכן העניינים

ז	מוטי נייגר פתח דבר
ט	נורית דאבוש דבר יו"ר מועצת הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו
יא	מנשה סמירה דבר מנכ"ל הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו
	מאמרים מקוריים
1	תמר ליבס וזוהר קמפף שחור, לבן וגוונים של אפור: פלסטינים בתקשורת באינתיפאדה השנייה
27	ענת פירסט ושרון רמר-ביאל מ'סבאל'ה ירוק' ועד 'להוריד את הזקנים מהכביש': ייצוגי זקנה בתוכנית הקטירה 'ארץ נהדרת' בתקופת הבחירות 2006
61	רפאל כהן-אלמגור ועמית רהט טיפול בתלונות בארגוני תקשורת: ראייה השוואתית
	מאמרים מתורגמים
95	יריב צפתי ויונתן כהן תפיסת השפעת התקשורת ולגיטימיות דמוקרטית: המקרה של מתנחלי עזה
125	צבי רייך מהפכה טכנולוגית בעיתונות? רוב המידע החדשותי עדיין זורם בטלפון (ובנייד)

סקירות ודוחות מחקר

- יורם פרי
שינויים קוסמטיים או שינויים מהותיים?
153 יחסי תקשורת-ביטחון בראשית המאה העשרים ואחת

- מירה משה
169 השיח הפרלמנטרי בנושא הרגולציה של הטלוויזיה המסחרית

- תמר אשורי
183 מרחק ראוי: בין הלוקלי לגלובלי – הפקות בין-לאומיות של סרטי תעודה טלוויזיוניים

סקירת ספרים

- שמואל (סאם) ליימן-וילצייג
199 על ספרו של גבריאל וימן: Terror on the Internet The New Arena,
the New Challenges

- ירון אזרחי
205 בעקבות ספרו של דן כספי: 'סליחה, תקלה – דעיכתה של רשות השידור

- 208 תקצירי המאמרים המקוריים באנגלית

פתח דבר

לבנה נערמת על לבנה ולבסוף עומד בניין, עץ נשתל ליד עץ ולבסוף יער. שינויים כמותיים הופכים בסופו של דבר לשינויים איכותיים. מספרם של חוקרי התקשורת מתרבה משנה לשנה, מספרם של המחקרים האיכותיים המוצגים בכנסים של האגודה הישראלית לתקשורת עולה. הדור הצעיר, זה שלמד 'תקשורת' בלימודי התואר השלישי ולא הגיע אליה מדיסציפלינות קרובות, הופך לדור הביניים, פועל במקביל לדור ותיק פורה ומעודכן, ובחלקו משמש כראשי חוגים ומסלולים.

הופעתו של כתב עת המשותף לכלל חוקרי התקשורת בישראל, בשיתוף ובגיבוי הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו, מסמן שמחקר התקשורת בישראל הגיע לפרקו. זהו הפרק שבו אפשר לייסד כתב עת עצמאי לתחום התקשורת מתוך ביטחון שקיים מחקר איכותי ומקורי רב הראוי לפרסום.

בכנס הבין-לאומי החשוב של ה-ICA (International Communication Association), שהתקיים בסן-פרנסיסקו, הופיעו יותר מארבעים חוקרי תקשורת ישראלים. נתון זה מצביע על אחד המאפיינים הבולטים של מחקר התקשורת בישראל: צמיחתה של "מסה קריטית" מחקרית. עשרות מחקרים מצוינים, המתפרסמים במיטב כתבי העת בעולם, מציבים את החוקרים הישראלים בחזית המחקר, ואלו מצדיקים את המימרה "אין נביא בעירו". הד ההצלחה הזו נותר חבוי בין כותלי האקדמיה, ולעתים, אם להודות על האמת, בין חבריו של המחבר, הקוראים כמוהו באותו כתב העת, ותו לא.

מכאן שמטרתו המרכזית של כתב העת 'מסגרות מדיה' היא לקיים דיאלוג. דיאלוג שבו חוקרי התקשורת בישראל יהפכו לנביאים בארצם הם; ישוחחו בינם לבין עצמם, ידברו עם חוקרים מזרמים שונים במחקר התקשורת ועם עמיתים באקדמיה מדיסציפלינות קרובות במדעי הרוח והחברה; עם 'אנשי השטח' – עיתונאים ורגולטורים, שלרבים מהם תארים בתקשורת, וכתב עת בעברית יכול להפוך את המחקר לנגיש ושימושי עבורם; עם ציבור הסטודנטים ועם המורים לתקשורת, שמאמרי כתב העת יהיו להם ולסטודנטים לעתיד כלי זמין, בעל רמה גבוהה, להיכרות עם העדכניים שבמחקרי התקשורת.

תהליך לידתו של כתב העת הזה התרחש בשנה האחרונה, אך הורתו רבת שנים. ניסיונות להקמת כתב עת לחקר תקשורת סבלו לאורך השנים מבעיות שונות שיש יסוד טוב להאמין שכתב עת זה יתגבר עליהן. תקווה זאת נעוצה בכך שאת כתב העת מלווים, אקדמית ופיננסית, שני גופים: האגודה הישראלית לתקשורת, ארגון הגג של כלל חוקרי התקשורת בישראל, והרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו, שרואה בכתב העת תרומה אמתית למטרות הרשות, ובכללן הבנת ההשלכות של תהליכים בתקשורת ובחברה על מפיקי התקשורת וצרכניה.

לפיכך, בחרנו לקרוא לכתב העת האקדמי בתקשורת 'מסגרות מדיה', מושג תאורטי המשמש מגוון רחב של חוקרי תקשורת. נקודת המוצא למחקר תקשורת באשר הוא היא ההבנה שיסודם של מוצרי המדיה בהבניה חברתית (social construction) באמצעות מיון חומרי המציאות וסידורם בתבנית בעלת משמעות. התבניות שהתקשורת מניחה על 'המציאות' – הלוא הן מסגרות המדיה (media frames) – יהיו פריזמה לחוקרי תקשורת פוליטית ודעת קהל כדי להבין את האפקטים הפוליטיים של תהליך הקניית המשמעות לעולם; יהיו כלי בידי חוקרי תקשורת ותרבות לפירוק השיח והמשמעויות שכל קהילה מקנה לנרטיבים שלה ולאלו המתחרים בהם. 'מסגרות מדיה' הוא גם שם המתייחס לעצמו (self reference), שכן כתב העת הוא מסגרת לעיסוק במדיה, ושתי השותפות להקמתו – האגודה הישראלית לתקשורת והרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו – גם הן 'מסגרות' בתחום המדיה.

לא המדרש עיקר אלא המעשה. אני רוצה לקוות שכוונתו, אופיו וכיוונו של כתב העת עולים מבין דפיו, מתוך תוכן העניינים ומתוך רשימת הכותבים. כיו"ר האגודה הישראלית לתקשורת קיבלתי על עצמי את ייסוד כתב העת ואת עריכת גיליונו הראשון. אך כיאה וכראוי נבחר עורך קבוע לכתב העת, פרופסור עקיבא כהן מאוניברסיטת תל אביב, ולצדו מערכת קבועה. אני מבקש לאחל לו ולכולנו שיהיה בית זה אכסניה של קבע למיטב, שיצמח מתוך אותה 'מסה קריטית' של מחקרי תקשורת, שיהיה בעל שם של איכות, ויצדיק, למען קוראיו, את רוח המחקר שאנו מקווים לנשוב במפרשיו – רלוונטיות לכאן ולעכשיו של התקשורת והחברה בישראל.

ד"ר מוטי נייגר

דבר יו"ר מועצת הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו

הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו גאה להשיק את הגיליון הראשון של כתב העת 'מסגרות מדיה'.

כתב העת הוא יוזמה משותפת של הרשות השנייה והאגודה הישראלית לתקשורת. הגופים הללו חברו יחד כדי ליצור פלטפורמה מקצועית, דוברת עברית, שתאפשר שיח מעמיק על התקשורת בישראל. הרשות רואה בעידוד השיח הציבורי והמחקר בתחום התקשורת חלק מתפקידה האסטרטגי. לפי ראייתנו, תפקידה של הרשות אינו מצטמצם רק בעבודה הרגולטורית השוטפת והחשובה עם הזכיינים, אלא גם בהרחבת הדיון הציבורי ובהעמקת הידע והאוריינות התקשורתיים בישראל. זאת מתוך ההכרה שציבור מעורה ובעל ידע רחב יותר יוכל להתמודד באופן מושכל ומעמיק יותר עם נוף התקשורת המשתנה במהירות בארץ ובעולם.

כד בכד עם הרצון להרחיב את הדיון הציבורי, הרשות שואפת לפתח דיאלוג עם 'שחקנים' נוספים בעולם התקשורת הישראלי ובהם אנשי אקדמיה ומחקר, יוצרים וכלל העוסקים בתחום. אנו מאמינים, כי שיח משותף יוצר הפריה הדדית ומעשיר את בסיס הידע שעליו מבססים כולנו את עמדותינו וקובעים את תפיסותינו.

הרשות השנייה רואה בכתב העת פרויקט ייחודי וחדשני, שכמוהו לא נראה עד כה בנוף התקשורת הישראלי. כתב העת ישמש במה שבה יוכלו העוסקים בתחום התקשורת, הן מן האקדמיה הן מן הפרקטיקה, לפעול במשותף לצורך העשרה הדדית והעמקת הידע בתחום. המפגש בין אנשי השטח לבין העוסקים בפן התאורטי-אקדמי, בין היוצרים לחוקרים, בין המבקרים לרגולטורים, יפרה את הדיון התקשורתי בארץ, ירחיב אותו ויוציא אותו מהמסגרות הישנות למסגרת חדשה ודינמית.

כתב העת הוא, אם כך, נדבך חדש בשיח הציבורי-תקשורתי בארץ ואנו מקווים שהגיליון הראשון שלו, הרואה עתה אור, הוא תחילתו של מפעל מעשיר וארוך טווח.

אני מבקשת להודות ליפעת בן חי שגב, ששימשה יו"ר ועדת מחקר ורב-תרבותיות של מועצת הרשות השנייה, לנחמה לאור-דרורי, סמנכ"ל אסטרטגיה

ומחקר ולד"ר מוטי נייגר, יו"ר האגודה הישראלית לתקשורת ברשות השנייה על יוזמתם ותרומתם להוצאת כתב העת בכלל וגיליון ראשון זה בפרט. הללו היו ציר מרכזי בכינון כתב העת ובניסוח הקווים המנחים לפעילותו.

נורית דאבוש, יו"ר מועצת הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו

דבר מנכ"ל הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו

שיתוף הפעולה עם האגודה הישראלית לתקשורת בהוצאת כתב עת ישראלי לתקשורת הוא ביטוי לתפיסתה של הרשות השנייה ביחס לתפקיד הרגולציה על המדיה.

הרשות השנייה כגוף המסדיר את שידורי הרדיו והטלוויזיה המרכזיים בישראל, מחויבת לפרשנות מרחיבה של תפקידה הציבורי והמקצועי. כבסיס לקביעת כללים ואכיפתם, יש צורך בטיפוחה של סביבה תקשורתית פתוחה וביקורתית התורמת לדיון דמוקרטי, לריבוי קולות ולשיח ציבורי מושכל. הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו נדרשת להיות מעורבת בתהליכים המתרחשים בתקשורת הישראלית בזמן אמת. הרשות אף רואה חשיבות בייזום תהליכים לצורך חידוד והבנה של האינטרס הציבורי ומימושו. גיבוש כללים ואכיפתם, לפיכך, הם מענה לצרכים הציבוריים אשר נכון שיוגדרו תוך חשיבה תאורטית, מחקר וניתוח ביקורתי.

פעולות הרשות ביחס לשינויים המתרחשים בסביבת התקשורת אינן צריכות להיות מגיבות בלבד. כשם שבטבע ובעולם החקלאות נדרשת עבודת הכנה והשקעה ארוכת טווח בקרקע ובסביבת הגידול, כך על הרגולטור בתחום התקשורת לחקור וללמוד כל העת כדי להבין את סביבת התקשורת, את צורכי הציבור ועמדותיו ואת הכלים העומדים לרשותנו לצורך מתן מענה אופטימלי לכל אלה. עלינו לאסוף תשומות מגורמים מגוונים ולהתבסס על ידע וחשיבה ביקורתית על מנת להבטיח תפוקות ראויות, אפקטיביות וממצות.

שמחתי מאוד להתוודע להחלטה על הכנה ופרסום של כתב עת עם האגודה הישראלית לתקשורת. שיתוף פעולה זה הוא ביטוי לתפיסת העולם של הרגולטור. פרסום מחקרים העוסקים בעשייה התקשורתית בהקשר החברתי הישראלי, אשר נכתבים על ידי טובי החוקרים במסגרת קבועה ואיכותית של כתב עת אקדמי, הוא בסיס לצבירת ידע, ללימוד ולדיון מושכל על מקומה של התקשורת בחברה הישראלית. כרשות ציבורית אנו נדרשים להתבסס על כל אלה על מנת לטייב את עבודתנו וליצור רגולציה עדכנית הנותנת מענה לאינטרס הציבורי ומקדמת אותו.

השיח בין האקדמיה לבין הרשות הוא שיח חשוב וחיוני ליצירת דיון ציבורי

פורה. ברצוני לברך את האגודה הישראלית לתקשורת ואת קהילת חוקרי התקשורת בכללה על גיליון ראשון זה. במיוחד ברצוני להודות ליו"ר האגודה הישראלית לתקשורת, ד"ר מוטי נייגר, העורך הראשון של כתב העת, לנחמה לאור־דרורי, סמנכ"ל אסטרטגיה ומחקר ברשות השנייה ולחברי מערכת כתב העת, על שיתוף הפעולה ביוזמה חשובה זו. אני מאחל לכולנו המשך עבודה ודיון פוריים בגיליונות הבאים של כתב העת ובבמות ציבוריות נוספות.

מנשה סמירה, מנכ"ל הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו

מאמרים מקוריים

שחור, לבן וגוונים של אפור פלסטינים בתקשורת באינתיפאדה השנייה

תמר ליבס וזוהר קמפף

תקציר

הטענה המקובלת בחקר התקשורת היא שברגעי משבר הפוקדים את מדינת הלאום, דוגמת מלחמה, עיתונאים נוטים להתגייס למען המאבק, היינו לטובת האינטרסים של הממסד הצבאי והפוליטי. סקירה של סוגות עיתונאיות שונות שבלטו במהלך האינתיפאדה השנייה מראה שבהתנהלותה של התקשורת קיימת פתיחות חדשה, שאינה תואמת את 'נוהל המלחמה' המתואר במודל ה'התכנסות'. בצד התגייסות מסוימת של התקשורת לטובת הממסד, זיהינו גם מגמות 'אנטי-פטריוטיות'. שלא כמו באינתיפאדה הראשונה, שבה הודרו הפלסטינים מן המרקע או לחלופין הוצגו כדמויות דמוניות, באינתיפאדה השנייה, למרות האלימות הקשה שגבתה מחיר דמים כבד מהצד הישראלי, צפינו בדמויותיהם האנושיות של מנהיגים פוליטיים, של קורבנות, של עדים ואפילו של טרוריסטים. על בסיס ניתוח תמונות חדשותיות ומסגורן הטקסטואלי ב'הארץ' ובידיעות אחרונות' בין השנים 2000–2005 נאשש את טענותינו: א. שבאינתיפאדה השנייה התרחב הכיסוי התקשורתי וכלל, בצד עושר של ייצוגים של הפלסטינים כ'אויב', מגוון ייצוגים החושפים את פניהם האנושיות של

* פרופסור תמר ליבס היא פרופסור מן המניין בחוג לתקשורת ועיתונאות באוניברסיטה העברית. דואר אלקטרוני: mstamarl@mscc.huji.ac.il
ד"ר זוהר קמפף הוא פוסט דוקטורנט ב-UCLA.
דואר אלקטרוני: zohar29@zahav.net.il

הפלסטינים כמי שחווים את קשיי היומיום של הכיבוש וכקורבנות ישירים של זה"ל; ב. שבאופי המיצוב הרגשי הנגזר מדרכי הייצוג הללו קיים פוטנציאל לערער את תפיסת הסכסוך, המקובעת כדיכוטומיה של שחור ולבן. בחלקו האחרון של המאמר נסביר מהן הסיבות לפתיחות החדשה בייצוג הסכסוך: השינוי הדרמטי בסביבה התקשורתית הבין-לאומית, ושינוי מקביל בפרקטיקות של הפרופסיה העיתונאית.

מבוא

מחקרים אין-ספור הוכיחו שלתקשורת תפקיד עיקרי בייצוג המציאות החברתית ובחיווק התפיסה הקונצנזואלית (ולעתים אף בשינוייה) (Williams, 1977; Alexander, 1981; Gitlin, 1983). טענה שכיחה היא שהייצוגים הטלוויזיוניים של קבוצות חברתיות שוליות מייצרים סטראוטיפים שליליים, שמחזקים את החשדנות ואת אי-האמון כלפי קבוצות אלה (פירסט, 2001; Gerbner & Gross, 1976; Wolfsfeld, 1997). השפעה חזקה במיוחד יש לייצוג התקשורת של קבוצות תרבותיות ולאומיות שהסיכוי לפגוש בהן בחיי היומיום הוא קלוש, מאחר שהמדיה היא מקור המידע היחיד להתוודע אליהן. לא כל שכן כשמדובר באויב בעת מלחמה. אז יש לעיתונות הכתובה, ואף יותר ממנה לתקשורת האלקטרונית, בלעדיות על הייצוג. אך בעת כזו משתנים גם כללי העבודה של הפרופסיה. בעוד שבתקופות רגיעה, כשהתקשורת ממלאת את תפקידה נאמנה דווקא בהתריעה על חריגים ועל סטיות מנורמות, היא נתפסת (לפחות בעיני מקצת הציבור) כתקשורת עוינת, הרי שמלחמה או מצב חירום ביטחוני נותנים לה לגיטימציה לזנוח את תפקידה ככלב שמירה ולהתגייס לטובת המאבק, היינו לטובת האינטרסים של הממסד הצבאי והפוליטי (Hallin, 1986; Schudson, 2002). זוהי אם כן ההזדמנות של העיתונאים להתחבר על הציבור. בעת מלחמה או בזמן מתקפת טרור, פרקטיקות עיתונאיות לכאורה אובייקטיביות, השמעת קול שונה או התגייסות למען החלש – כל אלה נזנחות. ואכן, עיתונאים אמריקנים וישראלים אינם מהססים להצהיר שהם רואים עצמם קודם כול כאזרחים, ורק אחר כך כעיתונאים.¹ והמשמעות של עיתונות פטריוטיות היא להתמקד בשדה הקרב, למסגר את התמונה בצבעים של שחור ולבן ולקיים דיון על המתרחש במישור האסטרטגי (איך להשיג את המטרה) ולא במישור הערכי, היינו דיון במטרות העל של החברה והאם המלחמה מוצדקת (Hallin, 1994).

על פי מודל ההתגייסות העיתונאית השגור בעת מלחמה, אפשר היה להניח שעם פרוץ האינתיפאדה השנייה, ובשנים של פיגועי הטרור, שבחודשי השיא

הפכו את חיי היומיום לסיוט, תעדיף התקשורת הישראלית עמדה של התכנסות לנוכח המציאות המפחידה, ואילו הפלסטינים – שהתחלנו להכירם ואפילו לשתפם בשיח הציבורי בשנים של הסכם אוסלו (כשנתפסו כבעלי ברית אפשריים) – ייעלמו מן המרקע כליל או ייחזו אך ורק כדמות מאיימת של אויב. אך מהתחקות אחרי פרקטיקות עיתונאיות שכללו את אופני הייצוג של הפלסטינים באינתיפאדה השנייה למדנו, שבהתנהלותה של התקשורת התקיימה הפעם פתיחות חדשה שלא תאמה את 'נוהל המלחמה' הרגיל, נוהל המתואר במודל ההתגייסות השגור ובניתוח הפשטני של מבקרי תקשורת הנוטים להגיב באופן סלקטיבי על חומרים המתאימים לציפיותיהם.

אין בכוונתנו לטעון שאין התגייסות מסוימת של התקשורת לטובת הממסד בעת מלחמה או בזמן פיגועי טרור; אך הדרך היחידה לשפוט את מידת ההתגייסות (או העצמאות) של העיתונות בזמן עימות היא לבחון כיצד מכסה התקשורת את האירועים בשתי נקודות זמן שונות שבהן הסכסוך מקבל צביון אלים. מאחר שאופן ייצוגם של הפלסטינים כבר נחקר באינתיפאדה הראשונה (לוי, 1991; Liebes, 1997), יש באפשרותנו לבדוק כיצד השתנה אופן הייצוג שלהם בשתי נקודות זמן שונות שבהן התפרץ העימות הישראלי-פלסטיני.

יש לזכור שהאינתיפאדה הראשונה כמעט לא גבתה קורבנות ישראלים, ולפיכך גם נהפכה במשך הזמן לשולית בתקשורת. לעומת זאת, באינתיפאדה הנוכחית מספר הקורבנות הישראליים ומידת האיום המוחשי על חיי היומיום הגדירו את מציאות חיינו בשנים האחרונות. לפיכך, אפשר היה לשער שעם העלייה הדרמטית בעוצמת האלימות כנגד הצד הישראלי באינתיפאדה השנייה, מגמת ההדרה של הפלסטינים מהמרקע, שאפיינה את האינתיפאדה הראשונה, רק תתחזק. להפתעתנו, מצאנו מגמה הפוכה. באינתיפאדה של שנות השמונים התגייסה התקשורת באופן נחרץ. פניהם האנושיות של הפלסטינים נעלמו מן המרקע וקולם לא נשמע עוד בשבועות שלאחר פרוץ האלימות. אך לאחר שהמחסום שאסר לכלול את קולם של הפלסטינים בשיח הציבורי נפרץ בעקבות הסכם אוסלו, הוא לא ננעל עוד עם התחדשות האלימות באינתיפאדה השנייה, לפחות לא באופן מוחלט. במקביל לצפייה בפעולות טרור ובפעולות צה"ל בגדה וברצועה, המשכנו גם לראות ולשמוע פלסטינים. יורים ומדברים, כמעט. טענתנו היא, אם כן, שבאינתיפאדה של שנת 2000 נחשפו הישראלים לייצוגים מורכבים ומרוככים, ששברו את דפוס הייצוג הבינרי של רע מוחלט (המחבל) מול טוב מוחלט (חייל צה"ל).

מחקרים שערכנו באינתיפאדה השנייה (משידור הכתבה על מוחמד א-דורא, שהפך לסמלה) מצביעים על הרחבת הייצוג של הפלסטינים בשלוש דרכים לפחות:

- א. בעוד שבאינתיפאדה הראשונה נחשף הציבור הישראלי לדמות בלעדית של אויב בלתי נראה או דמוני – מאיים, מתלהם ואכזרי (Liebes, 1997) – באינתיפאדה השנייה הוא נחשף גם להיבטים האנושיים בדמותו של האויב (מנהיגים פוליטיים, ואפילו מתבלים). נוסף על כך, התודע הציבור הישראלי למגוון פלסטינים מן השורה – קורבנות שלנו (ובכללם ילדים, נשים וזקנים), עדים להפצצות ואנשים פשוטים, החיים את חיי היומיום תחת עול הכיבוש. באותה שעה השתנה גם הכיסוי התקשורתי בצד הישראלי והוא כלל עתה ייצוגים של חיילים הפוגעים בפלסטינים.
- ב. בעוד שהאינתיפאדה הראשונה סוקרה בסוגות חדשותיות 'קשות' בלבד, ותמיד בהקשר של הפגנות אלימות, מהומות ופיגועים – הרי שבאינתיפאדה השנייה הורחב הייצוג גם למגוון של סוגות 'רכות' במהותן (במקומונים, במוספי העיתונים ובתכניות אירוח), שחשפו את הפלסטינים גם בהקשרים של שגרה.
- ג. באינתיפאדה השנייה, דיווח על סטיות מהנורמות הצה"ליות הוביל בכמה מקרים להתפתחותו של פולמוס ציבורי סוער, שכלל בין היתר עימותים בין התקשורת לבין הממסד הצבאי והפוליטי, שעניינם מהי הגרסה הנכונה בסיפורים שחיילי צה"ל מצטיירים בהם באור שלילי. דוגמאות בולטות הן פרשת וידוא ההריגה של הילדה אימאן אל-המס, שעלתה לכותרות בעקבות תחקיר של התוכנית 'עובדה';² פרשת הצלומים של חיילי צה"ל, הנראים רוכנים מעל גופות מתבלים, שנחשפה בתחקיר 'ידיעות אחרונות' (19.11.2004); מה שכונה פרשת 'הכנר במחסום' והדיון הנרחב שהתקיים בעיתונות בנוגע למשמעויותיה המוסריות (28.11.2004); פרשת התבטאותו של אלוף דן חלוץ בנוגע לרגשותיו כטייס המטיל פצצה על אוכלוסייה אזרחית (19.11.2004); פרשת וידוא ההריגה של מחבל מהג'יהאד האסלאמי בידי חיילי השיטת בתחילת דצמבר 2004; פרשת ההתעללות של שוטר מג"ב בפלסטיני, שקיבלה תהודה בתוכניתו עתירת הרייטינג של 'איר לפיד בערוץ השני (18.1.2005), ועוד.

הוכחות נוספות לפתיחות החדשה של התקשורת הישראלית כלפי העניין הפלסטיני אפשר לראות בהחלטה של מעצבי מדיניות השידורים לצרף לחבורת כתבי החדשות הקבועים כתבים לעניינים פלסטיניים, דוגמת סולימאן א-שפי ויורם בינור. אלה חשפו בפני הציבור הישראלי במשך כל האינתיפאדה השנייה לא רק את קשיי היומיום של האוכלוסייה הפלסטינית, את התלאות הכרוכות במעבר במחסומים ואת תוצאות המדיניות הצבאית הקשוחה אלא גם את פניהם האנושיות של טרוריסטים המוגדרים בעגה התקשורתית 'עם דם על הידיים'.

עוד אינדיקציה לפתיחות החדשה ניכרת, באופן אירוני, במתקפות של שדולות פרו-ישראליות (הנלחמות בדימוי המוטה לרעה לדעתן של ישראל בעיתונות העולמית) על ההלקאה העצמית המאפיינת את דרך סיקור העימות בתקשורת הישראלית. מנקודת מבטן, כיסוי עיתונאי החורג ממאבק בין שחור ובין לבן משרת את מפיצי הדיבות על ישראל.³ טענה זו היא אינדיקציה לכך שלפחות מקצת העיתונות אינה נתפסת כמגויסת על ידי תומכי ישראל בחוץ לארץ, וזאת שלא כמשתקף בביקורת החריפה העולה במחקרים ישראליים שעסקו בתפקודה של התקשורת בזמן האינתיפאדה (דור, 2002; Korn, 2004; Cromer, 2005). בדברים הבאים נסקור את הממצאים העיקריים שעלו במחקרים שעשינו על שתי ההתפרצויות האלימות של הסכסוך, כדי לבסס את הטענה כי יש פתיחות חדשה באופן ייצוג הפלסטינים בתקשורת הישראלית באינתיפאדה השנייה. בעוד שהאינתיפאדה הראשונה התאפיינה במחיקת פניהם וקולותיהם של פלסטינים, הרי שבשנייה פלסטינים מופיעים תדיר בזמן צפיית שיא או בעמודים הראשונים של העיתונים, וניתנת להם במה להביע את חרדותיהם, את כעסיהם ואת סבלותיהם באוזני הציבור הישראלי. בהמשך נביא ממצאי מחקר חדש, המבוסס על ניתוח תמונות של הפנים האנושיות של פלסטינים – טרוריסטים, קורבנות ועדים לקשיי היומיום תחת הכיבוש – ובכלל זה את מסגורן הטקסטואלי בעיתונות הישראלית בין השנים 2000–2005. ניתוח הייצוגים הללו מאשש את המגמה שהסתמנה במחקרינו הקודמים. על מנת להבין את הפוטנציאל של השפעת אופני הייצוג החדשים על הציבור, מיפינו את האפשרויות השונות של יחסי הגומלין בין דרכי הייצוג לבין תפיסות מוקדמות של קוראים ישראלים את הסכסוך, הנעות בין 'וניות' ובין 'נציות'. בחרנו להתמקד בייצוג הוויזואלי, משום שהנחנו שהתמונה מעמתת בין התפיסה הקוגניטיבית של הסכסוך לבין השלכותיו הכואבות על הפרט. נטען שכוחן של תמונות טמון בפוטנציאל שלהן ליצור דיסוננס בין האידיאולוגיה של המפענח לבין הרגשות שהן מעוררות בו. המיצוב הרגשי העולה מדרכי הייצוג הללו מאפשר לאמץ תפיסת מציאות מורכבת יותר של הסכסוך. בחלקו האחרון של המאמר נציע סיבות לפתיחות החדשה בייצוג הסכסוך, הקשורות לשינוי הדרמטי שחל בסביבה התקשורתית הבין-לאומית ולעקרונות הפרופסיה.

הייצוג של הפלסטינים במדיה הישראלית באינתיפאדות הראשונה והשנייה

קשה לצייר תמונה נאמנה של ייצוג חברתי או של התנהלות מקצועית ללא

עיונה ברצף היסטורי. עיקר הביקורת הנשמעת דרך קבע כנגד התגייסות התקשורת הישראלית לשירות הממסד מעוגנת בנקודת זמן ספציפית, ולכן לעולם תאשש את הנחותיו המוקדמות של החוקר. אי-אפשר להפריך ביקורת מעין זו, מאחר שחסרה לה פרספקטיבה היסטורית. אין ספק, כפי שמלמדנו הכלל האוניברסלי, שעל פיו הבחירה והמסגור של אירועים חדשותיים מוכרעים לפי הרלוונטיות שלהם לקהל היעד (Liebes & Galtung & Ruge, 1965; First, 2003), שהסבל בצד שלנו יתועד תמיד בדרך מקיפה ואמפתית יותר מאשר הסבל בצד השני. לפיכך, הטענה שיש הטיה בסיקור התקשורתית תהיה תמיד נכונה. מה שאפשר לעשות, בכל זאת, הוא לבחון מגמות לאורך זמן באופן הייצוג וההתנהלות של העיתונות הכתובה והמשודרת. איתרע מזלנו, והסכסוך הישראלי—פלסטיני סיפק לנו החוקרים שתי התפרצויות אלימות של אותו מתח במרווח של למעלה מעשור. השוואה בין אופני הייצוג (הוויזואליים והמילוליים) בשני המקרים יכולה להצביע על קיפאון או על שינוי בכיסוי התקשורת של הסכסוך ולתת לנו אינדיקציה בנוגע לשינויים בפרקטיקות העיתונאיות בין שלהי שנות השמונים של המאה העשרים לבין העשור הראשון של המאה העשרים ואחת.

ייצוג הפלסטינים באינתיפאדה הראשונה (1987–1991)

דרך יעילה לאפיין את הכיסוי התקשורתית של האינתיפאדה הראשונה היא לאזכר את סדרת המכניזמים העיקריים של מסגור דמותם של הפלסטינים, שעלו מתוך בחינת מהדורת הערב של הטלוויזיה ושל עמודי החדשות באותה עת. מחקרה של ליבס העלה שישה אמצעים שהשילוב ביניהם יוצר תמונת מציאות חד-משמעית. האמצעי הראשון הוא 'גזירת' דמותו של הצד השני מן התמונה (excising). המצלמות התמקדו בחילי צה"ל הצועדים דרך עיירות רפאים, ובכל עימות אלים עם הפלסטינים הורחקו העיתונאים מהזירה. ראיונות קוימו רק עם הצד הישראלי, וכפועל יוצא כמעט שלא נשמעו קולותיהם ולא נראו פניהם של פלסטינים על המרקע ובעיתונות. האמצעי השני, טיהור המרקע מסבלו של הצד השני (sanitizing), הגן על הציבור הישראלי מפני הדיווח על המניין המצטבר של נפגעים פלסטינים, ומפני צפייה בתמונות המראות פצועים או הרוגים. המידע שבכל זאת הגיע לאוזני הישראלים על האבדות של הפלסטינים נמסר באמצעות דיווח לקוני מהאולפן. האמצעי השלישי, העצמה של האיום (equalizing), נעשה באמצעות העצמת הדיווח על היכולת של הפלסטינים לפגוע בצד הישראלי, על אף חוסר הסימטריה המשועשוע בין שני הצדדים ביכולת להפעיל כוח. הביטוי הוויזואלי של אמצעי

זה היה צילום קבוצות של פלסטינים החמושים בסלעים ובאבנים ולהגדירם כ'קטלניים'. האמצעי הרביעי, דה־פרסונליזציה (de-personalizing), התבטא במחיקת הזהות האישית של הנפגעים בצד השני. שלא כמו בייצוג הצד הישראלי, בדרך כלל לא ניתן לנפגעים פלסטינים שם, וסבלם לא נראה על המסך. האמצעי החמישי, דמוניזציה (demonizing), היה הנפוץ ביותר בייצוג הצד השני. כשישראלים נחשפו בכל זאת לפלסטינים, ראו דמויות רעולות פנים או המון מוסת, היסטרי, המניף דגלים, מיידה אבנים ומבעיר שרפות. הדימוי שנוצר היה אנונימי, מאיים ולא אנושי. האמצעי האחרון הוא הוצאה מן ההקשר (de-contextualizing). הטכניקה הייתה להתעלם מההקשר הפוליטי של ההתקוממות, ומהעובדה שמדובר בתהליך נמשך של מחאה המונית, באמצעות מסגור של הידיעה החדשותית 'הפרות סדר ביהודה ושומרון'. המטרה הייתה להראות שישראל שולטת באירועים (Liebes, 1997: 66–79).⁴

כאשר ניגשנו לנתח את אופן הכיסוי באינתיפאדה השנייה, הנחנו שלאור ההבדל התהומי בעצימות המלחמה – הפעם השתמשו הפלסטינים בנשק חם נגד חיילים וביצעו פיגועי טרור המוניים בריכוזי אוכלוסייה – נמצא גם קיבעון או תחרפה בדרכי הייצוג של האויב, שזיהינו בסיבוב הקודם של העימות. ואכן, מקריאת טורי ביקורת התקשורת בעיתונות ומחקרים בתחום שפורסמו בשנים האחרונות עולה, כי כל האסטרטגיות שהזכרנו ממשיכות לשלוט באופן הכיסוי התקשורתי גם באינתיפאדה השנייה. לעומת זאת, סדרה של מחקרים שעשינו לאורך כל התקופה מראה את ההפך.

ייצוג הפלסטינים באינתיפאדה השנייה (2000–2005)

מה השתנה מאז האינתיפאדה הראשונה באופן ייצוג הפלסטינים בתקשורת הישראלית? המחקרים שעשינו מתחילת העימות מראים כי חל בו שינוי דרמטי. בעוד שבאינתיפאדה הראשונה מצאנו שהפלסטינים היו בחזקת נוכחים־נפקדים, הרי שבאינתיפאדה השנייה הם נהפכו לנוכחים תמידיים בערוצי התקשורת השונים, ואף הופיעו במגוון תפקידים חדשים. הכתבים בטלוויזיה ובעיתונות ראינו דרך קבע מנהיגים פוליטיים ו/או מחבלים שהפכו לכוכבים בראש רשימת המקורות של עורכי החדשות. נוסף על כך, בצד הופעתם השגרתית בסוגות האקטואליה, למדנו להכירם כדמויות אנושיות בסוגות 'רכות' יותר. אין לראות את הפרקטיקות החדשות הללו כייחודיות לתקשורת הישראלית; הן מעידות על השתלבותה בסביבת התקשורת הבין־לאומית, שעברה מהפך בתחילת שנות התשעים. לפיכך, אפשר לראות את השינוי שחל בכיסוי התקשורתי של האינתיפאדה הראשונה לעומת השנייה

כמקביל לשינוי שחל בכיסוי התקשורת בארצות הברית את מלחמת עיראק הראשונה לעומת השנייה.

במחקר שערכנו בימיה הראשונים של האינתיפאדה (אוקטובר 2000) בחנו את הפרקטיקה החדשה של 'ראיונות עם האויב' (בלום-קולקה, קמפף וליבס, 2003; ליבס, קמפף ובלום-קולקה, 2006). מכל השינויים האפשריים באופן הייצוג של הפלסטינים, נראה היה שבמשא ומתן עם מנהיגים פוליטיים, הנתפסים כאחראים לאלימות וכסמל שלה, טמון הפוטנציאל הגדול ביותר לשבור סטראוטיפים. הריאיון החדשותי מאפשר לעיתונאי לפתח שיחה, לקשור קשר עם מרואייניו ולאתגר אותם. כשמדובר בריאיון עם ה'אחר', הנתפס כמייצג של האויב, הרי שההקשבה לדברי הצד השני ומתן ההודמנות להשמיע את גרסתו הם בגדר לקיחת סיכון מבחינת העיתונאי. מעשהו עלול לעורר תרעומת ציבורית ופוליטית ואפילו לאיים על מעמדו ועל מקום עבודתו. למרות זאת, לאורך כל האינתיפאדה, ובייחוד בתקופות רגיעה יחסית, התקיימו ראיונות עם מנהיגי הפלסטינים (עם ערפאת כמו גם עם מנהיגים מהשורה השנייה). המתח שנוצר בין הממסד הפוליטי לבין ערוצי התקשורת והעיתונאים סביב הראיונות האלה מוכיח שהיה בהם משום פירוק ההבנות הלא כתובות בין השניים גם בעת סכסוך, אפילו ברגעיו הרגישים ביותר. אם הטענה המקובלת היא שהתקשורת משקפת ומעצימה תהליכים חברתיים ופוליטיים, הרי שבמקרים אלה התקשורת מתגלה כמובילה ולא כמובלת.

עדות ראשונה לטענה זו אפשר למצוא במידת החשיפה התקשורתית של מנהיגי הפלסטינים בתחילת האינתיפאדה, בעת שציפו מהתקשורת שתתנהל במגמת התגייסות מלאה למען הממסד. מבט בלוח של ראיונות עם נציגי ציבור באוקטובר 2000 מגלה ש-14.5% פלסטינים ו-6% ערבים-ישראלים התראיינו בשתי תוכניות חדשותיות בערוץ 2 ('חמש עם...' ו'חדשות הערב'; N = 302). המשמעות היא שלא פחות מ-20% מהראיונות מסרו את הגרסה הפלסטינית לציבור הישראלי. בראיונות עם האויב נחשפת לעתים הפמיליאריות (שעוד נותרה מתחת לפני השטח מימי אוסלו) בין עיתונאים לבין נציגים של הצד השני, שנתפסו כמעין 'יריב אינטימי'. ההיכרות הזו הובילה לראיונות לא שגרתיים שהיטלטלו בין הקצה של לעומתיות יתר, בסגנון ויכוח פוליטי (כשהמראיין נוטש את עמדת 'פרקליט השטן' ומבטא באופן רגשי את זהותו הלאומית), לבין קרבת יתר שגלשה מהזהות המקצועית לזהות האזרחית המשפחתית של שני הצדדים (בלום-קולקה, קמפף וליבס, 2003).

דוגמה בעייתית יותר מבחינת יחסי העיתונאי, הציבור והממשל היא היוזמה של עודד גרנות לראיין את יאסר ערפאת בסופו של שבוע עקוב מדם, שנרצחו בו 25 ישראלים בשלושה פיגועים שונים (ערוץ 1, 7 בדצמבר 2001). דוגמה זו ממצבת את העיתונאים בתפקיד של מתווכים או של מנהלי משא ומתן ברגעים

שלא מתקיימת בהם תקשורת בין המנהיגים הפוליטיים (ליבס, קמפף ובלום-קולקה, 2006; Gilboa, 2005). גרנות נתן לערפאת הזדמנות להשמיע את דברו ברגע של התכנסות פטריוטית, כאשר כ-50% מהציבור הישראלי היו סבורים שיש להחליפו. גרנות אמנם ראיין את ערפאת באופן לעומתי למדי, אולם בדיעבד עורר סערה, כאשר התברר שהוציא חלקים מהריאיון שבהם האשים ערפאת את המוסד בהתנקשות בשר רחבעם זאבי. בהחלטתו שלא לשדר קטעים אלה, נתן גרנות 'הזדמנות שנייה' למי שהוכרו באותו שבוע כ'לא רלוונטי'. במחקר אחר הראינו כי מגמת התרחבות הייצוג אינה בלעדית רק למנהיגים פוליטיים (Liebes & Kampf, 2004) אלא כוללת גם טרוריסטים עם 'דם על הידיים'. מגמה זו מאפיינת את הפרקטיקות העיתונאיות החדשות בסביבת התקשורת הגלובלית, שישראל משתייכת אליה. לטענתנו, בתהליך הדרגתי נהפכו הטרוריסטים למקורות שגרתיים ומבוקשים, המדברים בשם עצמם על מניעיהם ומטרותיהם, ובמידה מסוימת אף קובעים את סדר היום הציבורי. נוסף על שערי העיתונים הצבועים אדום, המראים את סבלם של קורבנות חפים מפשע לאחר פיגועים, הטרוריסטים זוכים כיום גם לנראות תקשורתית משופרת: הם מצהירים הצהרות, מתראיינים, באים במשא ומתן עם ממשלות, בעוד שעיתונאים ופרשנים מתחקים על עקבותיהם, מעריכים את תוכניותיהם ומנסים להבין את נבכי נפשותיהם.

ההיבטים האנושיים בדמותו של המחבל באים לידי ביטוי מיוחד בשתי סוגות אופייניות של הפרקטיקה. בראשונה העיתונאי יוצר קשר עם המחבל במקום מחבואו, לאחר שזה כבר נודע כאחראי לפעולות טרור. התלות במתווכים המובילים אותו אל הטרוריסט, התנאים שהמראיין קובע ומעמדו של העיתונאי בעת הראיון – כמין בן ערובה המחויב לציית לכללי המארח – כל אלו מובילים לאופן ייצוג אנושי ומפרגן במיוחד. דוגמאות לווריאציה הישראלית של סוגה חדשותית זו הם הראיונות של יורם בינור, כתב ערוץ 2, עם זכריה זביידי, המבוקש מספר אחת של צה"ל בג'נין במשך כל העימות, או המפגשים של סולימאן א-שפי, עמיתו לערוץ, עם מחבלים הנמצאים בדרכם לבצע פיגועים.

הסוגה הרווחת של סיפורים ביוגרפיים המתמקדים במחבלים רלוונטית אף היא למגמה החדשה של חשיפת פניהם האנושיות של טרוריסטים בתקשורת המערבית, והישראלית בכללה. המקורות לסוגה זו הם מחבלים בכלא או בני משפחותיהם, אויביהם, מוריהם ועמיתיהם, לעתים גם בתוספת ראיונות עם מומחים משדה הסוציולוגיה או הפסיכולוגיה (אלה מספקים הסברים לשאלות כגון: מה הדבר שהניע אותו להפוך לטרוריסט, מה גרם לו לנטוש את דרך חייו הקודמת ומה יכול היה להצילו). בסיפורים אלה מצאנו כי העיתונאים יוצרים

סימטריה בין הנבל לבין הקורבן, מדגישים גורל שרירותי שהוביל אדם לבצע התאבדות, מסיטים את האחריות לגורמים פסיכולוגיים או חברתיים ומלמדים אותנו על הדמיון בין הקורבנות לבין הטרוריסט.

מחקרנו הקודמים הצביעו אפוא על שינוי דרמטי בייצוג של הפלסטינים בסיבוב הנוכחי של העימות. בחלק הבא נביא ממצאים חדשים המצביעים על עוד היבטים של מגמת הפתיחות בייצוגם של הפלסטינים באינתיפאדה השנייה. נראה כיצד זו באה לידי ביטוי בייצוג מגוון יותר מבעבר של מחבלים בעיתונות הכתובה. נוסף על כך ונצביע על הופעתה של קטגוריה חדשה – דמויות של פלסטינים מן השורה כקורבנות או כעדים לסבל היומיומי תחת הכיבוש.

ייצוג סבלו של האדם הפשוט אצל האויב מחייב הסבר. מחד, אפשר לטעון שהצגת פניו האנושיות ושמיעת קולו של האויב בפועל (היינו של מחבלים) יוצרות בקרב צופים וקוראים ישראלים דיסוננס קשה במיוחד; מאידך, לראות פלסטיני פשוט, שאין לו 'דם על הידיים', מקומם הרבה פחות. אך במקרה זה, מנקודת המבט של הפרקטיקות העיתונאיות, השאלה המתבקשת היא מה הערך החדשותי שיש להתמקדות בניצבים בסיפור הגדול של העימות. שלא כמו מנהיגים פוליטיים ומחבלים האחראים על אסונות איומים, שדמותם ומעשיהם מעוררים מטבע הדברים עניין וסקרנות ציבוריים, העניין בישראל בסיפורם האנושי של פלסטינים פשוטים אינו עומד בקריטריונים המקובלים של רלוונטיות, לא כל שכן בשעת עימות (Galtung & Ruge, 1965). הסבר מתבקש לתופעה החדשה של נראותם מצוי בעניין הגובר של התקשורת הגלובלית באדם הפשוט ולא רק במנהיגים ובמקבלי ההחלטות. הסיבה השנייה קשורה ישירות לסכסוך המקומי, נובעת ישירות מהמשכו לאורך זמן והיא תוצאה של המודעות הגוברת בתקשורת הישראלית לסטיות מוסריות מהנורמות של חיילים ואזרחים בצד הישראלי. הרלוונטיות של הפלסטיני הפשוט לציבור הישראלי, לפי הסבר זה, נובעת מהעניין של התקשורת בהתנהלות של צה"ל במאבק היומיומי. ההקשרים שפלסטינים פשוטים מן השורה מופיעים בשלם בתקשורת אכן מעידים על כך.

אויב, קורבן ועד: פניהם האנושיות של הפלסטינים באינתיפאדה השנייה

לצורך בחינה שיטתית של אופני הייצוג של פלסטינים, אספנו תמונות מעמודי החדשות של העיתונים 'ידיעות אחרונות' ו'הארץ' בין השנים 2000–2005.⁵ הקריטריון לבחירת התמונות היה אי־זיהוים הפרסונלי של פלסטינים (שאינם

אזרחי ישראל) כמנהיגים פוליטיים, וייצוגם הוויזואלי כדמויות אזרחיות, בין אם מדובר במחבלים ובין אם מדובר באזרחים מן השורה. הרעיון שהנחה את הבחירה היה השאיפה לבחון את המפגש של הקורא הישראלי עם דמויות פלסטיניות הנראות כמוהו.

תמונות אלו מחזקות אף הן את הטענה שקיימת מגמה של פתיחות בדרך הייצוג של הפלסטינים באינתיפאדה השנייה. באינתיפאדה הראשונה נעדרו הפלסטינים בדרך כלל מהתמונה, וכשכבר נראו – לבשו דמות של רעולי פנים או של המון משולהב וחסר פנים. התנאים החדשים שאפינו את האינתיפאדה השנייה – חוסר היכולת לסגור הרמטית את השטח, התפוצה של טכנולוגיות צילום חדשות והשינויים בפרופסיה ובפרקטיקות העיתונאיות – הובילו לייצוג מגוון של דימויים של שני הצדדים. שלא כייצוג באינתיפאדה הראשונה, שבה סומן הפלסטיני בשחור והישראלי בלבן, באינתיפאדה השנייה נחשפנו לשני הצבעים בשני הצדדים. בייצוג הפלסטינים, התבטאה הפתיחות החדשה קודם כול בהעשרה של הדימויים הדמוניים של האויב. בה בשעה התפתחה גם מגמה חדשה של חיפוש אחרי מגוון ייצוגים החושפים את דמותו האנושית.

שתי תמונות, שהפכו לסמל של האינתיפאדה השנייה, מדגימות את שני הכיוונים: את התמקדותה של המצלמה בפניו האנושיות של הפלסטיני, בצד יכולתה לגרום לדמוניזציה של הפנים הללו. התמונה הראשונה היא הריגתו של מוחמד א-דורא בסוף ספטמבר 2000; מתחרתה על תואר הדימוי הבלתי נשכח של האינתיפאדה היא תמונתו של פלסטיני המניף את ידיו המגואלות בדם, לאחר הלינץ' בחיילי צה"ל ברמאללה. מנקודת מבט ישראלית, שתי התמונות הללו מסמנות את שני הקטבים בטווח הייצוג החזותי הרחב של הפלסטינים לאורך האינתיפאדה. כדי לעמוד על קשת הייצוגים של הפלסטינים, מיפינו את הדימויים שלינקטנו מעל דפי העיתונות על פי השתייכותם לאחת משתי הקטגוריות הנוגדות: אויבות או פגיעות.

קטגוריית האויבות, המתאפיינת בשאלה 'מה הפלסטינים עושים או עשויים לעשות לנו?' כוללת דימויים המאיימים קיומית ו/או סמלית על הישראלי (הקטגוריות קיומי וסמלי אינן מוציאות אחת את השנייה). בקטגוריה זו מצאנו כמה אופנים של ייצוג:

(1) תמונות המראות במפורש פגיעה פיזית בישראלים, דוגמת התמונות המוכרות של הלינץ' ברמאללה. הדימוי האולטימטיבי לדמוניזציה באינתיפאדה השנייה היא התמונה שביטאה יותר מכול את האיבה הפלסטינית לישראלים, ואפשרה לצפות בפניו של רוצח עם דם על הידיים' (Kampf, 2006). פנים אלו, המביעות תיעוב וחושפות את הרוצח כאדם הרוחש שנאה מוחלטת כלפינו, תורמות להעצים את היראה מפניו

ואת התיעוב כלפיו. אם כך, קטגוריית הייצוג הדמוני, חסר הפנים, של הפלסטיני, שאפיינה את האינתיפאדה הראשונה, הורחבה באינתיפאדה השנייה וכללה לא רק מראה של אויב רעול פנים אלא גם כזה שאפשר לצפות בפניו ולהתוודע לעומק שנאתו.

(2) תמונות שהן ייצוג של האיום של הצד השני לפגוע בנו. בתמונות אלו מצולמים פלסטינים יורים, מכוונים או אווזים בנשק חם, משליכים בקבוקי תבערה או מיידים אבנים.

(3) תמונות שהן ייצוג פרסונלי או ייצוג המוני של המוטיבציה לפגוע. על בסיס ההנחה שהפנים הן ראי הנפש, עוצמתה של תת-הקטגוריה הפרסונלית היא במפגש עם פנים המביעות כעס ושנאה. ייצוג ב־medium close up לפחות של הבעות פנים אלו מבטא את יחסם של הפלסטינים כלפיו. הופעתם של הפצים גלויים, לבוש מסורתי, ספר קוראן ועוד, תורמים להעצים את האיום ומשמשים כעוד אינדקס למוטיבציה לפגוע. בתת-הקטגוריה של 'המוץ' אנו נפגשים עם עוצמת המסה של אספסוף משולהב, המשרה אווירת כאוס וחוסר שליטה (לוויות, תהלוכות של רעולי פנים, מצולמות בדרך כלל ב־medium long shot).

(4) איום סמלי על הקורא הישראלי מצאנו בייצוגים של השחתת סמלים לאומיים, אזרחיים או דתיים. למשל שרפת דגלים, השחתת קברים או התעללות בגופות של ישראלים.

מול קטגוריית האויבות עומדת קטגוריית הפגיעות. מנקודת המבט הישראלית, השאלה המאפיינת אותה היא 'מה אנו עושים לפלסטינים?'. הפלסטיני נראה בתמונות אלה כאדם פשוט המתמודד עם קשיי היומיום של הסכסוך או כקורבן המאויים קיומית (כאשר נגרם לו סבל פיזי על ידי ישראלים, שלעתים גם נראים בתמונה) או מאויים סמלית (כאשר הוא מושפל בידי ישראלים). למפגש עם דימויים כאלה יש פוטנציאל להעלות לתודעה את המשותף לפלסטינים ולנו כבני אדם, מאחר שהוא חושף את פניהם האנושיות בהקשרים שאין בהם משום איום ישיר עלינו או בהקשרים שהם עצמם מצויים בצל איום שלנו. במקרה האחרון עולה שאלת האחיות של ישראל לסבל הנגרם להם.

האופנים שמצאנו בקטגוריית הפגיעות, הייחודיים לאינתיפאדה השנייה: (1) איום קיומי (של ישראלים על פלסטינים). תמונות של פצועים, הרוגים או של אנשים סובלים, בדרך כלל של ילדים, נשים וזקנים. בין הדימויים שנטבעו בזיכרון הציבורי עולות תמונות מותו של מוחמד א-דורא (ספטמבר 2000) ותמונות ההרס שהשאירו כוחות צה"ל אחריהם בפעולה ברפיח (אפריל 2004).

(2) פרסונליזציה של אבל. תמונות טיפוסיות הן של לוויות, שבהן יש ייצוג לפחות ב־medium close up של תווי פניו של המתאבל. פרקטיקות שהיו שמורות באופן בלעדי לייצוג אָבל יהודי פרסונלי, ובכללן תקריב של המצלמה על הפנים הסובלות של המתאבל, נעשות במשך הזמן לגיטימיות לייצוג אָבל פלסטיני.

(3) איום סמלי על הפלסטינים. בתמונות מוכרות אלו מופיעים בדרך כלל שני הצדדים, כאשר הישראלים ממוצבים בעמדת הפוגעים והפלסטינים בעמדת הנפגעים. דוגמאות לתמונות שכאלה הן הכנר במחסום (25 בנובמבר 2004) והתעללות חיילי צה"ל בגופת מחבל בגוש קטיף (ידיעות אחרונות, 19 בנובמבר 2004).

חקירת מצ"ח בעקבות הפרסום ב"ידיעות אחרונות"

הרמטכ"ל: מוקיע את צילומי הזוועה

זו לא הדרך שלנו, זעם יעלון על תמונות החיילים שהצטלמו והתעללו במפות מחבלים • אלה מעשים אימים החורגים מכל נורמה ואין להם מקום בצבא יהודי וישראלי • הודה לחקור: אם יתברר שהפרשה נכונה, האחראים ימוכלו במלוא החומרה • אלכם מי שמן ואיל גונן, עמי 3

התמונות שצולמו ב-7 ימים

אלכסנדר טייטלבוים על בנקיית הסוהר עם מחבל

תמונה 1: חיילי צה"ל סביב גופת מחבל, נובמבר 2004

תמונה 2: פנר במחסום צה"ל, נובמבר 2004, צילום: הורית הרמן-פלד

האפשרות שניתנה לישראלים להתבונן בקשת רחבה של דמויות של פלסטינים היא נדבך עיקרי במעבר מייצוג בינרי של שחור ולבן לייצוג המבחין בגוונים שונים. נדבך זה טומן בחובו פוטנציאל רב לשבור סטראוטיפים ולשנות עמדות פוליטיות בקרב הציבור הישראלי. עם זאת, הפוטנציאל לשינוי אינו תלוי רק בהיבטים החזותיים של ייצוג הצד השני אלא מתגבש ביחסי הגומלין שבין הדימוי למסגורו המילולי ובין אופן ההצפנה של שניהם לאופן הפענוח (הול, 1980).

הייצוגים החזותיים עצמם אינם מופיעים בחלל ריק אלא מעוגנים בתוך הקשר טקסטואלי וז'נרי (כהן, 2003; Kress; 1986; Mitchell, 1977; Barthes, 1998 & Van Leeuwen). אופן ההתקבלות של הייצוגים הללו כ־image\text מושפע מאופן תפיסת האירוע המיוצג, כמו גם מתפיסת הסכסוך כולו, בצד המפענח. תפיסת הקורא את הדימוי, אם כן, היא תוצר של יחסי הגומלין בין הייצוג על כל מרכיביו לבין התפיסות המוקדמות של המפענח (Vidmar & Rokeach, 1974). לאופי המפגש בין הייצוג לבין המפענח יש, לפיכך, השפעה לא מבוטלת על המיצוב הרגשי. כך למשל תמונה המנציחה את סבלם של ילד, אישה או קשיש יכולה לעורר רגשות של אמפתיה, בושח, אשמה ועוד. למיצוב רגשי כזה יש הכוח לשנות סטיגמות ועמדות.

מיצוב הקוראים על ידי יחסי הגומלין בין תמונה, כיתוב ואופני פענוח

מטרותינו הן, ראשית, לאפייין את יחסי הגומלין בין הדימוי החזותי לבין מסגורו הטקסטואלי, ושנית, בין הייצוג הכולל לבין התקבלותו בקרב קוראים בעלי תפיסות מוקדמות בנוגע לסכסוך.⁶ שלושה סוגי יחסים מתקיימים בין הדימוי לבין מסגורו: העצמה, השלמה וניגוד. כל אחת מהתצורות משפיעה בדרכה על מיקומו של הייצוג ברצף שבין אויבות ופגיעות.

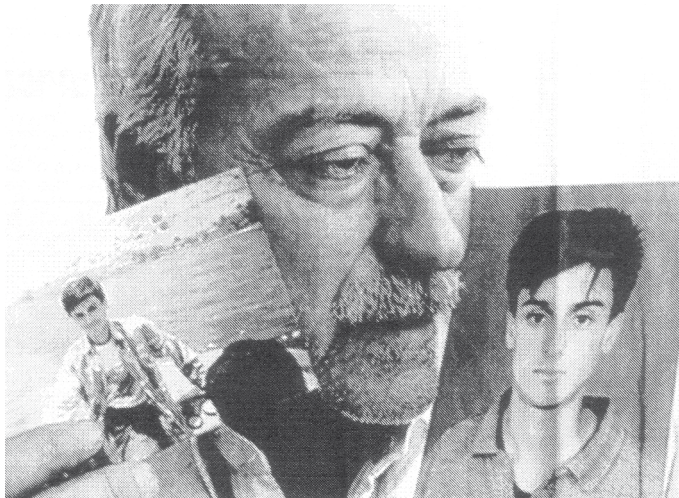
יחסי הגומלין בין הדימוי לבין הכיתוב: כפי שצינו קודם, הדוגמה האולטימטיבית לדימוי של האויבות באינתיפאדה השנייה היא זו של תמונת הליניץ' ברמאללה. יחסי הגומלין בין התמונה לבין מסגורה הטקסטואלי הם של העצמה, כשהמילים מחזקות את כוחו של הדימוי והחיבור בין השניים מעביר מסר ממוקד וחד-משמעי. במקרה של הליניץ' עוצמת הדימוי קשורה גם בהיותו דימוי ארכיטיפי המאחזר דימויים מוכרים מהמורשת התרבותית המקומית והאוניברסלית (Kampf, 2006). תמונות מסוג זה מעוררות תחושת דָּיָה וו, ולכן מצמצמות כמעט לחלוטין את טווח הקריאות האפשרי של המפענחים.

העיגון הטקסטואלי שניתן לתמונה, 'המראה המחריד: ידיים מגואלות בדם' (כמו גם לתמונת גופת החייל המושלכת מן החלון אל האספסוף המשולהב, 'ההמון עושה שפטים בגופה'), מקשר קונוטטיבית בין הסכסוך העכשווי לבין השורשים הפרימורדיאליים של האויבות כלפי הישראלים בארץ כנען. תפקידם של הצירופים התנ"כיים בכותרות הוא להעצים רטורית את הדימויים, ולחזק את הממד הרגשי בתגובת הקורא. הווה אומר, להציג את תפיסת האויבות והשנאה של הצד השני כבלתי ניתנות לגישור.

בשונה מתמונות המתייחסות קונוטטיבית לשורשים הקמאיים של הסכסוך המקומי, ומקבעות אותו במסגרת דטרמיניסטית שאינה מותירה כל תקווה להתפייסות, הופיעו במשך כל האינתיפאדה דימויים פרימורדיאליים שחוצים תרבויות, ושמעצם טיבם פונים אל המשותף בין הצדדים הנצים, בהזכירם את הפן האנושי המשותף לכולנו כבני אדם. לאנושיות בהקשר זה יש פוטנציאל מגשר, מכיוון שהיא נגזרת מהפגיעות של הדמות שאנו מתבוננים בה, שאותה אנחנו מזהים גם בנו. שלא כמו באינתיפאדה הקודמת, שבה ראינו את הסבל בלעדית בצד שלנו, באינתיפאדה הנוכחית נחשפנו תדירות להיבטים שונים של סבל בקרב הפלסטינים.

דימוי שכיח בקטגוריה זו באינתיפאדה השנייה היה זה של מבוגר פלסטיני הנושא ילד פגוע בזרועותיו. דימוי אחר כזה, הכלול בקטגוריה של הפגיעות ובקטגוריית האיום הקיומי של ישראלים על פלסטינים, לווה בכיתוב 'אחרי

פגיעת הפגז: מפגינים מפנים לבית חולים ילד פלשתיני פצוע, אתמול ברפיח' (ידיעות אחרונות, 20.5.2004). בסקירת תמונות השייכות לדפוס הוויזואלי של מבוגר נושא ילד פצוע, מצאנו שהכיתוב מעגן את הדימוי בזמן ובמקום ונוגע ברמות שונות של מפורשות בסוגיית האחריות של צה"ל לאירוע.⁷ בצד כיתוב המעצים או משלים את התמונה, מצאנו מקרים שבהם הוא הופך אותה על פניה. התמונה של אב פלסטיני קשיש המחזיק את תמונת בנו (תמונה 3) שייכת מבחינה חזותית לקטגוריית הפגיעות (הנער נראה כמו ישראלי טיפוס. 'הארץ', 4.6.2001 א3). ייצוג זה כולל מסגור מילולי העומד ביחס הפוך לדימוי הוויזואלי. למרות אבלו של האב, הנתפס אוניברסלית כרגש אנושי בסיסי המעורר הזדהות, הכיתוב – 'חסאן אל-חוטארי אוהז את תמונת בנו המחבל סעיד אל חוטארי. "אם היו לי 20 ילדים הייתי שולח אותם להתאבד בישראל", אמר האב' – יוצר ניגוד, הזורק את המתבונן לקוטב האויבות ומעורר כעס ו/או שנאה ותחושת חוסר אונים באשר ליכולת לעצור אי פעם את ההרג. ההיפוך במקרה זה נובע מהדיסוננס אצל הקורא הישראלי בין דמותו האותנטית והאצילית של האב האבל, לבין התמיכה הבלתי מסויגת שלו במעשה של בנו, מחבל שהרג יותר מעשרים ישראלים צעירים בדולפינריום.

תמונה 3: אביו של המחבל, יוני 2001

סקרנו שלוש דוגמאות ליחסי דימוי-כיתוב המעגנים את הייצוג (image\text) בין הקטבים של אויבות ופגיעות. יחסי העצמה (הלינין ברמאללה) ויחסי

השלמה (הילד הפצוע ברפיח) מותירים את הייצוג במקומו הראשוני של הדימוי על פני הרצף. לעומת זאת, יחסי ניגוד (האב של המחבל מהדולפינריום) משנים את מקומו. בכל המקרים הללו ראינו כיצד דימוי האנושיות, שנעדר כמעט לחלוטין באינתיפאדה הראשונה, משחק באינתיפאדה השנייה תפקיד מרכזי. עם זאת, החשיפה לפנים האנושיות של הפלסטיני אינה מובילה בהכרח להזדהות או לאמפתיה. הרגשות הללו תלויים לא רק באופי החיבור בין הדימוי לבין הכיתוב אלא גם בתפיסות המוקדמות בנוגע לסכסוך, שהקורא השייך לקהילה בעלת פרשנות ספציפית מביא אתו למפגש.

דיסוננס בין הייצוג (דימוי וכיתוב כאחד) לבין התפיסות המוקדמות של הקוראים

מסוציולוגים, מפסיכולוגים חברתיים ומחוקרי תקשורת למדנו שפענוח טקסטים תלוי במסגרות פרשניות מוקדמות שיש לקוראים על הנושא שעומד על הפרק. בפענוח של תמונות בהקשר פוליטי של סכסוך יש חשיבות גדולה במיוחד לסכמות או למסגרות הקיימות זה מכבר במוחם של המפענחים בנוגע להקשר. במקרה שלנו, יש להניח שמסגרות ההתייחסות הרלוונטיות יכללו את מידת הידע של המפענח על הקשרם של הדימויים (ההיסטורי והמדיני, נוסף על נסיבות האירוע הספציפי), ואת עמדתו האידאולוגית באשר לסיבות הסכסוך. כאשר יש התאמה בין שני מרכיבי הייצוג, כלומר התמונה והכיתוב משלימים או מעצימים זה את זה, אפשר יהיה למקם את הקוראים לפי עמדתם על פני הרצף שבין הקטבים שבהם מופיע הפלסטיני כדמון או כקורבן. כאשר היחסים בין הדימוי ובין הכיתוב מצויים במצב של סתירה, יש להניח שהקורא יבחר את האופנות (modality) המתאימה לעמדתו.

אף שבאינתיפאדה השנייה נותר הכיסוי התקשורתי בדרך כלל בתחום הקונצנזוס הלאומי, בכל זאת התבלטו כמה ייצוגים שאתגרו את גבולותיו ועוררו פולמוס ציבורי. דוגמה קיצונית במיוחד היא תמונת השער של המוסף השבועי של עיתון 'הארץ' (17.10.2003) שחשפה את פני המחבלת שהתפוצצה במסעדת מקסים בחיפה. בעוד שכל הייצוגים שניתחנו עד כה ניהלו דיאלוג עם רובם המכריע של הקוראים, הרי שדמות זו היא מקרה חריג במיוחד. הדימוי והכיתוב משלימים אחד את השני ומכוונים את הקורא להרגיש אמפתיה לדמותה האנושית והזוהרת של המחבלת. מיקום הייצוג בקוטב הפגיעות סתר את תפיסתם של רוב הישראלים בנוגע לאופן שיש לייצג מחבלים. תמונה 4 מגלמת אם כן דיסוננס בין התמונה ובין הכיתוב גם יחד לבין

התפיסות המקובלות בקונצנזוס הישראלי. הדימוי, שעבר עיבוד לפורטרט ממוחשב, יצר דמות זוהרת, כמעט תאטרלית. הכיתוב שלידו בנה באופן רפלקסיבי את הטיעון שמחבל לא חייב להיות (ולהיראות) שונה מאתנו, ובכך אישש את מיקומו של הדימוי בקוטב הפגיעות. אנושיותה נתמכה בכיתוב שכולו תהייה על המסתורין הטמון בחיבור בין צעירה 'כמונו' (או כפי שנערות רבות חולמות להיות) לבין הזוועה של מעשה הטרור. 'מה לאשה הצעירה, המטופחת והמחויכת שבתמונה הזאת, עורכת דין במקצועה, ולמעשה התאבדות מטורף שהביא למותם של עשרים ילדים, נשים וגברים. הסיפור של הנאדי ג'רדאת'.⁸

תמונה 4: המחבלת מ'מקסים', אוקטובר 2003

המהלך הפרובוקטיבי של 'הארץ' כוון לאתגר את הקונצנזוס הישראלי בנוגע לשאלה על מי מהצדדים יש להטיל את האחריות להתדרדרות האלימות. ההתנגשות בין עמדת העיתון לבין קוראיו הייתה בלתי נמנעת. מכתבי מחאה רבים תקפו את יצירת הקלסטר האסתטי של המחבלת, את הניסיון להבין את מניעיה, ובייחוד את הפגיעה הקשה ברגשות הקורבנות. הביקורת התמקדה בניסיון של 'הארץ', שנתפס בעיני הציבור כלא לגיטימי, ליצור סימטריה בין הקורבנות הישראלים לבין המחבלת כקורבן בעצמה. הדבר בא לידי ביטוי

ברצועה הדקה בתחתית עמוד השער, שהפנתה את הקוראים לכתבה על משפחה שלמה בקיבוץ יגור שנרצחה בידי 'כוכבת' המוסף. 'אין ולא יכול להיות שום איזון או שיווי משקל בין רוצחת נתעבת לבין נרצחים תמימים [...] כאחד שנטל חלק בכתבה אני מביע את מחאתי על הסמיכות המרגיזה, הכנראה לא מקרית, בין שתי הכתבות' (הלל לויתן, קיבוץ יגור, 'לא תודה', מדור 'תגובות', מוסף 'הארץ', 24.10.2003).

המיצוב הרגשי של הקורא הישראלי באינתיפאדה השנייה הרחבת הייצוג באינתיפאדה השנייה אפשרה אפוא לישראלים להיחשף למציאות המורכבת של הסכסוך, ולהתוודע לפנים האנושיות של הפלסטינים ולצדדים היותר אפלים בהתנהלות שלנו, הישראלים. כוחם של דימויים לשנות תפיסות איננו נובע מחשיפת מידע חדש וחשוב או מפרשנות השופכת אור חדש על תהליכים ארוכי טווח אלא מהפוטנציאל של חשיפה לדמותם של בני אנוש לגעת רגשית, ולעיתים, כפי שלימד אותנו רולאן בארת, גם 'לפצוע' (בארת, 1980). כוחו של הדימוי לערער או להעלות ספק בנוגע לעמדותיו הפוליטיות של המתבונן טמון ביצירת דיסוננס בין ההיבטים הקוגניטיביים המקובעים של תפיסת הסכסוך לבין רגשות האמפתיה שעולים בו כשהוא נחשף לסבלו המוחשי של הקורבן.

אסור לשכוח שכל שינוי בייצוג התקשורת, לא כל שכן שינוי רדיקלי, כמו זה שהתרחש בין האינתיפאדה הראשונה לשנייה, מעיד כשלעצמו על שינוי המתפתח בתפיסות הציבור (שהעיתונאים משתייכים אליו). ואכן, חל שינוי בתפיסת הסכסוך. ממצב של 'יונים' מול 'נצים', נע הקונצנזוס הישראלי לעבר המרכז, וההגדרה הדיכוטומית המסורתית איבדה הרבה מתוקפה לגביו. החברה נהפכה לפחות אידאולוגית וליותר מעשית, ולכן גם לפחות מתגוננת; וכפועל יוצא, גם פתוחה יותר להתעמת עם הפנים האנושיות של האויב. משמעות הדבר היא שהזרם המרכזי פתוח לצפות גם בדימויים שיש בהם פוטנציאל לערער את התפיסה שהצדק המוחלט הוא תמיד 'בצדנו'.

אין אנו טוענים שההתכנסות לעבר מרכז המפה הפוליטית מחקה לחלוטין את ההבדלים בין ימין לשמאל. למצביעי הימין, הדיסוננס בין תפיסת הסכסוך לבין התעמתות עם ייצוג מצבם של פלסטינים מן השורה קשה יותר. בלוח 1 מיפינו את יחסי הגומלין בין אופני הייצוג הוויזואליים של פלסטינים לבין הקורא המשתמע (implied reader) מתוך הטקסט (Iser, 1978). הקורא המשתמע (ה'אידאלי'), כפי שהוא מוגדר בתאוריות ספרותיות של התקבלות, הוא זה המפענח את הטקסט בתיאום מלא עם כוונת המוען המשתמע מתוכו. על פי מודל

זה, הקורא המשתמע שייך לקהילה של אלו התופסים את הסכסוך בגוונים של אפור ולא בצבעי שחור-לבן. מבחינתם, הדיסוננס בין התפיסה הפוליטית לבין הדימויים האנושיים הוא החלש ביותר. לפיכך, השפעת התקשורת על קבוצת קוראים זו מצטמצמת לחיזוק ולאישוש בלבד של תפיסות המשוכנעים. אך אין להמעיט בחשיבות של האישוש, כפי שלמדנו ממחקר 'ספירלת השתיקה', מאחר שכאשר אתה מאמין שיש תמיכה בציבור לעמדתך, אתה מוכן לבטאה בפומבי (נואלה-ניומן, 1974). במקרה זה, הסיפורים האנושיים הנחשפים בתקשורת מספקים תחמושת לטיעונים. לעומתם, אלה הנוטים לתפוס את הסכסוך בצבעי שחור-לבן יחוו את הדיסוננס במלוא עוצמתו. קוראים מסוג זה יתמודדו עם המצוקה שיוצר הדיסוננס במגוון של אמצעים (שלא בהכרח מוציאים אחד את השני): הצדקה לסבל שנגרם לצד השני, מתן תירוצים להיקרותו ולעתים אף אמפתיה לסובל וגינוי למי שגרמו.

לוח 1: מיצוב הקורא/המתבונן בשני אופני הייצוג של פלסטינים בתקשורת הישראלית

קטגוריית הפגיעות: מה 'אנחנו' עושים להם	קטגוריית האויבות: מה 'הם' עושים לנו*	ייצוג התקבלות: מיצוב רגשי
איום קיומי / איום סמלי	איום קיומי / איום סמלי**	
אדישות, אמפתיה, חמלה	כעס, שנאה, רגשות נקם	כלפי הפלסטינים המיוצגים
כעס, שאט נפש	חמלה, רחמים	כלפי הישראלים המיוצגים
בושה, אשמה	פחד, השפלה	כלפי עצמי

* בפועל ובפוטנציה

** 'איום קיומי' כולל רצף של תת-קטגוריות; ב'איום סמלי' מדובר בסולם שמי/נומינלי (החלטה לאחד הכיוונים)

מיפוי קשת הרגשות המתעוררים במפגש בין קוראים לבין דימויים שונים של פלסטינים (וישראלים) מציג רצף המצוי בין שני קטבים. בקוטב אחד ניצבת קטגוריית הפגיעות, המבטאת את מגמת הפתיחות החדשה המאפיינת

את הכיסוי התקשורתי של האינתיפאדה השנייה. הפלסטיני מוצג בקטגוריה זו כעד או כקורבן המאויים קיומית או סמלית. תמונות אלו מעוררות 'אדישות חיובית' ובמקרים מסוימים אף רגשות אמפתיה. תמונות שבהן נראים חיילי צה"ל האחראים (במפורש או במשתמע) לסבלו של פלסטיני מעוררות רגשות של בוש ואשמה. הרגשות העולים בנו כלפי חיילינו הם של כעס ושאט נפש, וממצבים אותנו בעמדת גינוי מוסרי כלפיהם. בקצה השני של הרצף ניצבת קטגוריית האויבות, שהיא הקטגוריה הבלעדית לייצוג הפלסטינים באינתיפאדה הראשונה. הפלסטיני מיוצג בה כדמות המאיימת קיומית ו/או סמלית על הישראלי. בתמונות הללו יש פוטנציאל לעורר רגשות של פחד והשפלה, המלווים רגשות של כעס, שנאה ונקם כלפי הפלסטינים. כלפי הישראלים המיוצגים אנו מרגישים חמלה ורחמים.

המעבר מייצוג בשחור-לבן לייצוג בגוונים של אפור: סיבות אפשריות

את השינוי שחל בייצוג הצד הפלסטיני באינתיפאדה השנייה לעומת הראשונה אנחנו רואים כתהליך הדרגתי של שינוי בנורמות של הפרופסיה העיתונאית בתקשורת המערבית, ובעקבותיה באזורים אחרים בעולם ובישראל. סיבה אחת היא השינוי האקולוגי בסביבת המדיה. ערוצים דוגמת CNN או SKY, המשרדים לקהלי יעד מגוונים בכל העולם, החלו לנקוט עמדה פחות מזדהה ויותר עצמאית בעניין המדינה שבה הם פועלים (Liebes & Kampf, 2004); שנית, קיומם של ערוצי לוויין מהעולם הערבי (אל-ג'זירה, אבו-דאבי, אל-ערביה) מאפשר לערוצים מערביים לצטט טרוריסטים ביתר קלות, בלי להיות מואשמים באופן אוטומטי כמי שנותנים לגיטימציה לטרור. מאחר שבשנת 2000 נעשו ישראלים חשופים למרבית ערוצי החדשות הבין-לאומיים, אין התקשורת בישראל יכולה לסטות באופן ניכר ממה שמשודר על האקרנים ברחבי העולם. נוסף על כך, שלא כמו בשלהי שנות השמונים, כיום כבר הרבה יותר קשה לסגור זירות אירועים בפני המצלמות. בסביבה הטכנולוגית החדשה, אנשים בשטח משני הצדדים (אזרחים, חמושים, חיילים) מצוידים במצלמות דיגיטליות המאפשרות להראות את המתרחש בכל העולם.

שלישית, בד בבד עם השינוי הטכנולוגי והמוסדי חלו גם שינויים בנורמות של הפרופסיה. המחויבות לאובייקטיביות, שנחשבה לעיקרון המנחה את העבודה העיתונאית, הלכה והתרופפה ככל שהתערערה האמונה בכך שהעיתונאי חייב לשמור על ריחוק ממושא הסיקור שלו. תוצאה אחת של תהליך זה היא מתן

לגיטימציה לעיתונאים להכניס לסיקוריהם ממד רגשי שנעדר ממנו בעבר. בטור שפרסם מנכ"ל רשת CNN העולמית, כריס קריימר, בפברואר 2005 ('עיתונאי מה אתה מרגיש', 'הארץ', 31.1.05 ב1), הוא סיפר שבשנות השבעים הורו לעיתונאים להסתיר רגשות שצצו בזמן דיווח. בשנת 2005, לעומת זאת, רשת CNN מעודדת דווקא עיתונאים 'לבטא את רגשותיהם'. הוא מסכם את המאמר בקביעה ש'עכשיו, לראשונה, מתחיל מקצוע התקשורת לומר לנו כיצד הוא מרגיש כלפי כמה מהסיפורים שהוא מסקר. וקרוב לוודאי שהדבר יהפוך אותנו לעיתונאים טובים יותר'. גם אם המוטיבציה של רשת החדשות מקורה בשיקולים מסחריים ובהנחה שמלודרמה מוכרת, מתברר שהעיתונאים מצדם רואים בשינוי גם חשיבות אתית. הלגיטימציה למעורבות עומדת בניגוד מוחלט למודל של אובייקטיביות, שלפי שדסון, אינה אלא אסטרטגיה מכוונת של 'ראש קטן' (Schudson, 1995).¹⁰

רביעית, שלא כמודל המסורתי (שמוזנה בעיקר עם השידור הציבורי, האקסקלוסיבי לאינתיפאדה הראשונה), שלפיו הסוגה העיתונאית העיקרית היא חדשות בזמן צפיית שיא, התקשורת המסחרית והרב ערוצית בימינו עברה למודל הכולל מגוון רחב של סוגות קואזי-חדשותיות, דוגמת תוכניות אירוח, סיפורים אנושיים, ראיונות, כתבות במוספי סוף השבוע, ועוד. בכל סוגה מופיע היבט חלקי של הסכסוך. מכיוון שכל אחד מהכתבים ומהעורכים מודע לכך שהוא רק סובייקט אחד בסיפור של סיקור רחב יותר, אין הוא מרגיש שמוטלת עליו האחריות להפיק את הגרסה המלאה של האירוע המיוצג. חלוקת העבודה ועמה חלוקת האחריות מאפשרות להם חופש פעולה להאיר את הפנים האנושיות שמאחורי האירוע. כך יוצא, שבסיכום כולל הציבור נחשף לתמונה מורכבת ועשירה יותר מבעבר (Ellis, 2000). המחיר שמשלמים הקוראים, הצופים והמאזינים על המעורבות הגוברת הוא ערעור האמונה שהצדק המוחלט נמצא רק בצד אחד.

סיכום

הישראלים בסביבת התקשורת העכשווית (שלא כמו באינתיפאדה של שנות השמונים) חשופים כיום יותר מאי פעם לסבלם של הפלסטינים, בשל השינוי הגדול שחל באופני הייצוג של התקשורת האלקטרונית והעיתונאים. ההיחשפות לסיפורים ולתמונות המעידים על סבל אנושי בצד השני פותחת צוהר לנקודת המבט של האויב, ולעתים אף מעוררת רגשות אמפתיים כלפיו ורגשי אשמה בקרבנו, הישראלים. להתבוננות 'הפוכה' זו יש פוטנציאל לערער את התפיסות

שהשתרשו בציבור בנוגע לחלוקת התפקידים הדיכוטומית המסורתית של הסכסוך, הצובעת אותו בצבעים של שחור ולבן.

אנו סבורים, אם כן, כי סביבת התקשורת העכשווית, השינוי בפרקטיקות העיתונאיות והדה-אידאולוגיזציה בחברה הישראלית תורמים לבסס מגמת פתיחות חדשה בייצוג הסכסוך. יתר על כן, פתיחות זו אינה מאפשרת להתעלם מסבלם של אזרחים בצד האויב, ותורמת ללקיחת אחריות מוסרית על נזקים בנפש וברכוש שמדינת ישראל היא הגורם לה.

מגמה זו מתממשת בסוגות עיתונאיות שונות, המראות לציבור את דמותו של הפלסטיני כקורבן, ומעידות בעליל על כך שלפנינו 'אדם אחר' (שסובל באופן משמעותי שלא באשמתו או מעל או מעבר לאשמתו' (נוסבאום, 2003).

הערות

- 1 ראו הציטוט מפי יוסי עין-דור על השיקול שהנחה אותו בהחלטה להזהיר את חיילי צה"ל מפני פלסטינים חמושים באירועי מנהרת הכותל בשנת 1996: 'טוב, אחרי הכל אני קודם כל בנאדם, אחר כך ישראלי, אחר כך עיתונאי. מקצוע אפשר להחליף, זהות לא' (מוסף 'הארץ', 2.5.2003).
- 2 התוכנית כללה 'בישול' מטעה שחיבר בין וידוא ההריגה לבין קולות צהלה של החיילים, והצית ויכוח פומבי בין דוברת צה"ל רות ירון לבין אילנה דיין, בכנס שהתקיים בהרצליה בתאריך 14.12.2004. התוכנית 'עובדה', המשודרת בשעת צפיית השיא בערוץ 2, משמשת במה קבועה משנת 2004 לסיפורים אנושיים על טרוריסטים פלסטינים או על פגמים מוסריים הנגלים בצד הישראלי. עוד דוגמאות הן הריאיון עם דן חלוץ על עמדתו בעניין ההתנקשויות בפלסטינים (שודר ב-11.2.2004), כתבת עומק על דרכו של מחבל מתאבד (שודרה ב-2.6.2004) וסיפורה הביוגרפי של מתאבדת במחסום ארו (שודרה בינואר 2004).
- 3 את עיקר הביקורת מפנה השדולה camera.org לעיתון 'הארץ', בדרישה להעמיד לדן כמה מעיתונאיו הבכירים.
- 4 מכניזמים מקבילים הובחנו גם בייצוג של עיראקים בתקשורת האמריקנית במלחמת המפרץ הראשונה, שפרצה ב-1991 (היינו בשלהי האינתיפאדה).
- 5 איסוף התמונות נעשה בשלושה אופנים: ראשית, בדקנו בשיטתיות תמונות שהתפרסמו בעיתון 'ידיעות אחרונות' בין השנים 2000–2004. בסך הכול ניתחנו 289 תמונות שפורסמו בעיתונים בעמודים הראשונים בכל חודשי אוקטובר מתחילת העימות, בחודשיים שנדגמו בכל אחת מהשנים. שנית, בחנו מדי יום וברציפות את הסיקור התקשורתי של העימות בעיתונות המודפסת והמשודרת. ושלישית, אספנו חומרים של אירועים שנודעה להם השפעה מרחיקת לכת, דוגמת הליניץ' ברמאללה (2000), פעולת צה"ל ברפיח (2004) והכנר במחסום (2004).

- 6 מיפוי זה יכול להיות בסיס למחקר אמפירי שיבחן את הפרשנויות של קוראים הלכה למעשה.
- 7 דוגמה לכיתוב המטיל אחריות מפורשת על חיילי צה"ל הופיעה ב־18.10.2002 מתחת לדימוי דומה: 'פלסטינים מפנים ילד שנפגע מפגז טנק שירו חיילי צה"ל, אתמול ברפיח'.
- 8 בכתבה עצמה מתוארות המוטיבציה לביצוע הפיגוע (נקמה), סיפור חייה הטרגי, הכולל שברון לב על רקע רומנטי, תכונותיה המרשימות המתארות אותה כאישה מודרנית ועצמאית, בעלת אישיות כובשת, משכילה, יוזמת, אשת קריירה האחראית על פרנסת המשפחה (אביה חולה בסרטן), וסיפור התגייסותה למשימה.
- 9 להלן עוד דוגמאות למכתבי מהאה שפורסמו במוסף 'הארץ': בשבועיים שלאחר פרסום הכתבה.
- 'האם מראה פניה המלבב הופך את הרצח לאסתטי, או האם היותה עורכת דין הופך את מעשה הטבח למושכל?' (ענת פולק, 'חלחלה אחזה', מדור 'תגובות', מוסף 'הארץ', 24.10.2003); 'זהו חוסר התחשבות משווע בבני משפחות הקורבנות...' (רקפת בצלאל-שמעוני, 24.10.2003); 'שום מניע בעולם לא יכול להצדיק ברבריות של הרוצחת וגם לא לעודד את הבנתו' (חנה סמילן, 'כאילו אין גבול', 24.10.2003).
- 10 ראו התייחסות לשינוי תפיסת עיתונאים ישראלים את תפקידם אצל פירסט ואברהם, 2004.

רשימת המקורות

- בארת, ר'. 1980. מחשבות על הצילום. תרגום: דוד ניב. ירושלים: כתר. דור, ד'. 2001. תקשורת תחת השפעה. תל אביב: בבל.
- בלום-קולקה, ש', קמפף, ז' ות' ליבס. 2003. 'לדבר עם האויב?': ראינות עם פלסטינים בתקופת האינתיפאדה השנייה', בתוך י' שלזינגר ומ' מוצ'ניק (עורכים), למ"ד לאיל"ש: קובץ מחקרים בבלשנות שימושית. ירושלים: צבעונים הוצאה לאור: 61–77.
- דור, ד'. 2002. מאחורי חומת מגן. תל אביב: בבל.
- כהן, א'. 2003. 'סיפור קומיקס, שיר וכתבת עיתונות: שלושה דגמים של Image/text, בתוך ר' בן-שחר וג' טורי (עורכים), העברית שפה חיה, כרך ג. הקיבוץ המאוחד: 167–183.
- לוי, ד'. 1991. 'התפקיד האידיאולוגי של חדשות הטלוויזיה: המקרה של האינתיפאדה ב"מבט"', פתוח"ח 1: 9–30.
- ליבס, ת' וז' קמפף. 2005. 'צפייה בטרור מרחוק: הייצוג הטלוויזיוני והחוסן הלאומי',

- בתוך א' זומר וא' בלייך (עורכים), בריאות הנפש בצל הטרור: הניסיון הישראלי. תל אביב: רמות: 499–540.
- ליבס, ת', קמפף, ז' וש' בלום-קולקה. 2006. 'סדאם ב-CBS וערפאת בערוץ הראשון: ראיונות עם אויב על מסך הטלוויזיה', בתוך ת' ליבס ופ' פרוש (עורכים), כשהאויב נכנס אלי הביתה: טרור ותקשורת בעידן העכשווי. תל אביב: הקיבוץ המאוחד: 145–178.
- נואלה-נוימן, א'. 1974. 'ספירלת השתיקה: תיאוריה של דעת-קהל', בתוך ד' כספי (עורך), תקשורת המונים – מקראה. רמת אביב: האוניברסיטה הפתוחה: 122–131.
- נוסבאום, מ'. 2003. צדק פואטי: הדמיון הספרותי והחיים הציבוריים. חיפה ותל אביב: אוניברסיטת חיפה / ספריית מעריב.
- פירסט, ע'. 2001. 'הטוב, הרע והנעדר', פנים 17: 86–94.
- פירסט, ע' וא' אברהם. 2004. 'יצוג האוכלוסייה הערבית בתקשורת העברית: השוואה בין סיקור 'יום האדמה' הראשון (1976) לבין סיקור 'אינתיפאדת אל-אקצא' (2000). תל-אביב: אוניברסיטת תל אביב: מכון תמי שטינמן.

- Alexander, J. 1981. 'Mass news media in historical systemic and comparative perspective', in E. Katz, & T. Szecsko (Eds.), *Mass Media and Social Change*. London: Sage.
- Barthes, R. 1977. *Image – Music – Text*. New York: Hill and Wang.
- Cromer, G. 2005. 'The rhetoric of victimization: An analysis of the coverage of Intifada El-Aqsa in the Israeli press', *International Review of Victimology* 12 (3): 235–245.
- Ellis, J. 2000. *Seeing things: Television in the age of uncertainty*. London: I.B. Tauris Publisher.
- Galtung, J., & Ruge, M.H. 1965. 'The structure of foreign news', *Journal of Peace Research* 2: 64–90.
- Gerbner, G., & Gross, D.P. 1976. 'Living with television: The violence profile', *Journal of Communication* 26 (2): 173–199.
- Gilboa, E. 2005. 'Media-broker diplomacy: When journalists become mediators', *Critical Studies in Media Communication* 22 (2): 99–120.
- Gitlin, T. 1983. *Inside prime time*. New York: Pantheon.
- Hall, S. 1973/1980. 'Encoding/decoding', in Centre for Contemporary Cultural Studies (Ed.), *Culture, media, language: Working papers in cultural studies, 1972–1979*. London: Hutchinson: 128–138.

- Hallin, D.C. 1986. *The uncensored war: The media and Vietnam*. New York: Oxford University Press.
- Hallin, D.C. 1994. *We keep America on top of the world*. New York: Routledge.
- Iser, W. 1978. *The act of reading: A theory of aesthetic response*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Kampf, Z. 2006. 'Blood on their hands: The story of a photograph in the Israeli National discourse', *Semiotica* 162: 263, 286.
- Korn, A. 2004. 'Reporting Palestinian causalities in the Israeli press: the case of Haaretz and the intifada', *Journalism Studies* 5 (2): 247–262.
- Kress, G., & Van Leeuwen, T. 1998. 'Front pages: (The critical) analysis of newspaper layout', in A. Bell, & P. Garret (Eds.), *Approaches to media discourse*. London: Blackwell: 186–220.
- Liebes, T. 1997. *Reporting the Arab Israeli conflict: How hegemony works*. London: Routledge.
- Liebes, T., First, A. 2003. 'Framing the Palestinian-Israeli conflict', in P. Norris., M. Kern., & M., Just (Eds.), *Framing terrorism: The news media, the governments and The public*. New York: Routledge: 59–74.
- Liebes, T., & Kampf, Z. 2004. 'The P.R. of terror: How new-style wars give voice to terrorists', in S. Allan, & B. Zelizer (Eds.), *Reporting war: Journalism in wartime*. London & New York: Routledge: 77–95.
- Mitchell, W.J.T. 1986. *Iconology: Image, text, ideology*. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Schudson, M. 1995. *The power of news*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Schudson, M. 2002. 'What's unusual about covering politics as usual?', in B. Zelizer, & S. Allan (Eds.), *Journalism after september 11*. New York: Routledge.
- Vidmar, N., & Rokeach, M. 1974. 'Archie Bunker's bigotry: The study to selective perception and exposure', *Journal of Communication* 24 (1): 36–47.
- Williams, R. 1977. *Marxism and literature*. Oxford: Oxford University Press.
- Wolfsfeld, G. 1997. *Media and political conflict: News from the Middle East*. London: Cambridge University Press.

מ'סבאל'ה ירוק' ועד 'להוריד את הזקנים מהכביש': ייצוגי זקנה בתוכנית הסטירה 'ארץ נהדרת' בתקופת הבחירות 2006

ענת פירסט ושרון רמר-ביאל

תקציר

המחקר מציג התבוננות בתופעת הזקנה במסגרת סוגה בידורית ובכך מעמיד בקדמת המחקר קבוצה הנתפסת כקבוצה שקופה, ושהמחקר בעניינה חלקי. בחרנו לבחון ייצוגי זקנה אלה בתוכנית הבידור 'ארץ נהדרת' לנוכח שיעורי הצפייה הגבוהים בתוכנית ומהיותה, כמו שהעידו רבים מצופיה מקור עיקרי מבחינתם לפרש ולהבין את המציאות הפוליטית בארץ.

באמצעות תאוריות של מחקר הזקנה ושיח הייצוג ניתחנו את הופעת הזקנים על המרקע בשתי תקופות: לפני בחירות 2006 ולאחריהן. ביססנו את ניתוח המערכונים ששודרו בתקופה הראשונה, לפני הבחירות, על בחינה של מיעוטים אחרים, ולכן הוא מצוי בדיאלוג עם השיח של ייצוג מיעוטים. מוקד הדיון של המערכונים ששודרו לאחר הבחירות היה יחסי הזקנים עם הקבוצות החזקות, ולכן הוא מצוי בדיאלוג עם השיח הפוסט-קולוניאלי. הדמויות נבחנו באמצעות ניתוח איכותי-סמיוטי המתבסס על פירוק הטקסט הבידורי למרכיביו הצורניים והרטוריים ונוגע בזהותן המגדרית, העדתית, המעמדית והמקצועית; בהקשר להופעתן, כלומר לעומת מי או בצד מי; ובוהותן הגילית, כלומר אם לזקנה יש גיל בהתאם לכינון הגוף הזקן/מזדקן והתנהגותו.

* ד"ר ענת פירסט היא מרצה בכירה ודיקן בבית הספר לתקשורת במכללה האקדמית נתניה. דואר אלקטרוני: d_first@netvision.net.il
שרון רמר-ביאל היא דוקטורנטית בחוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת תל אביב. דואר אלקטרוני: sharonrbl@012.net.il

המירוץ של מפלגת הגמלאים והאקלים הפוליטי שבישר על סיכוייה להצליח לעבור בפעם הראשונה את אחוז החסימה אפשרו לקבוצה להיכלל בשיח התקשורת. ההכחדה הסמלית, שהייתה נחלת הקבוצה בשיח עד מועד הצגת המפלגות במירוץ לבחירת הומרה בשיח סטראוטיפי. נוכחות מפלגת הגמלאים על המסך גברה לאור התוצאות המפתיעות של הבחירות והפיכתה למפלגה בעלת עוצמה אלקטורלית. מפנה זה ביצר את מעמד הקבוצה בגבולות החברה ומיצובה על גבי המסך נע בין סימון סטראוטיפי לבין שינוי מקומה במבנה הכוח.

הקדמה

דומה שאיש לא ציפה כי מפלגת גיל, מפלגת הגמלאים, תזכה בשבעה מנדטים בכנסת השבע עשרה. התוצאה הפתיעה הן את קברניטי המציאות החברתית-פוליטית והן את מעצבי המציאות הסמלית בכלל והטלוויזיה בפרט. מאחר ששתי המציאויות מקיימות ביניהן יחסי גומלין עד כדי לעתים הן מתמזגות זו בזו, בחרנו לבחון את דימויי ה'זקנה בתוכנית הבידור 'ארץ נהדרת', שמשודרת בזמן צפיית שיא בליל שבת בערוץ המסחרי הנצפה ביותר בישראל, ערוץ 2. מסגרת הזמן שנחקרה היא תקופת הבחירות לכנסת האחרונה, וכוללת מערכונים ששודרו לפני מערכת הבחירות, כשעוד נאבקה המפלגה להשיג הכרה ציבורית, ואחריה, כאשר נהפכה למפלגה בעלת עוצמה פוליטית.

הבחירה בתוכנית 'ארץ נהדרת' נבעה הן מהיותה בעלת מדרוג גבוה, הן מהיותה, כפי שהעידו מקצת צופיה, המקור העיקרי שלהם להבין את ה'המציאות הפוליטית' והן מהיותה תוכנית שבה לכאורה הגבול בין בידור לבין מציאות פוליטית דק ביותר (אברהם ואחרים, 2004). גבול זה מטושטש משני טעמים: האחד, היות שהתוכנית משודרת מיד לאחר מהדורת החדשות המרכזית של הערוץ הנצפה ביותר ביום שישי, היא מנסה ליצור רצף ביניהן באמצעות דיאלוג על גבי המסך בין מנחה מהדורת החדשות לבין מנחה 'ארץ נהדרת'; השני, בשל הבלבול שנוצר בין הדמויות שהן מושא החיקויים בתוכנית לבין האישים האמיתיים בחיים הפוליטיים.

הטלוויזיה היא אבן הראשה של המציאות הסמלית וככזו היא משמשת דוגמה ליחסי הכוחות בחברה, שכן היא בעת ובעונה אחת משקפת את המציאות ומעצבת אותה. הופעת קבוצות שונות על המרקע נותנת להן הכשר ציבורי, כיוון שמחד גיסא, היא מאפשרת להן להשתתף בשיח הציבורי, ומאידך גיסא, מעודדת אותן להגדיר את זהותן ולעצב את דימויי העצמי שלהן (פירסט

ואברהם, 2004). כך, דימויי הזקנה כפי שאלה משודרים בטלוויזיה בתוכניותיה השונות משמשים במה להפצה נרחבת של מסרים על אודות הזקנה, המזדקנים ותהליכי ההזדקנות.

ניתוח של ייצוגים בתכניות סטירה ופרודיה¹ בטלוויזיה הישראלית עדיין נמצא בחיתוליו (שיפמן, 2006; Hazan, 2001; Shifman & Katz, 2005). עד כה עסק המחקר בעיקר בייצוגים של קוֹ-תרבויות² כגון: מזרחיים, נשים, ערבים, דתיים, ואילו אנו רוצות להציב בחזית הבמה קבוצה שקופה, שאינה זוכה לייצוג במרחב הציבורי כמו גם במרחב האקדמי – את הנמנים עם שכבות הגילים השלישי והרביעי (Hazan, 2001). בעוד העיסוק בקוֹ-תרבויות מתמקד בזהות אתנית ומגדרית (למיש, 1997; שירן, 2001; קמה, 2003) אנו מציעות טיפולוגיה אחרת, שבסיסה הדמוגרפית-תרבותי אינו מבחין בין הגבולות של מכלול הזהויות.

למאמר זה, שמשלב את שיח הזקנה עם שיח הייצוג, כמה מטרות: (א) להתמודד עם ייצוג של קבוצה של בני הגיל השלישי, הנתפסת כקבוצה שקופה, ושהמחקר בעניינה חלקי; (ב) להרחיב את הדיון בסוגה הטלוויזיונית הבידורית שהתוכנית 'ארץ נהדרת' משתייכת אליה, סוגה המכילה אפשרויות רבות ומנוגדות לפירוש המציאות ושמהלת דיאלוג מתמיד עם סדר היום הציבורי של החברה; (ג) לנתח את תופעת הזקנה במסגרת סוגה בידורית.

ייצוג האחר/המיצועט במדיה ובסטירה בטלוויזיה הישראלית

המדיה, שבאמצעותם מתרחש תהליך הייצוג, מספקים גם את הדימויים על אודות הקבוצות בחברה, ובכך מסייעים לעצב השקפת עולם ולנהל משא ומתן מתמשך הן עם המציאות החברתית-פוליטית והן עם הפרטים בינם לבין עצמם (Kellner, 1995). נוסף על כך, המדיה הם סוכנים עיקריים להנחלת אידאולוגיה המאפשרת למשטר את העולם החברתי באופן גלוי וסמוי כאחד והמתיישבת עם תפיסת העולם של הקבוצות ה'חזקות' (Hall, 1995). כלומר המציאות של ה'חזקים', שדוחקים את הקבוצות ה'אחרות' אל השוליים החברתיים, מגדירה ותוחמת את המרחב הסמלי. יתר על כן, תהליך ההשתקה מלווה באימוץ השיח של ה'חזקים' על ידי הקבוצות ה'אחרות' (Orbe, 1998).

הייצוג כמעשה מתמיד של הבניית זהויות משמש גם ככוח היוצר סטראוטיפים, שבעזרתם מובנית ה'אחרות' בסכמה פרשנית מארגנת, הנתפסת כטבעית. סכמה זו מובילה מחד גיסא לסטיגמות ולהדרה ומאידך גיסא היא קוראת תיגר על הסדר החברתי (Hall, 1997). הסטראוטיפ הוא הקוד

הגלוי בטקסט התקשורת. אולם יש לבחון גם את הקוד הסמוי. גיימס שניד מציין שלוש פרקטיקות עיקריות לבחינת הייצוג: (א) מיסטיפיקציה (mystification) – החלפת התיאור ההיסטורי באידאולוגיה, כדי לזהות קהלים על בסיס תפיסותיהם הגזעניות, דימויהם העצמיים והרקע החברתי-כלכלי שלהם; (ב) מחיקה (omission) – מחיקת הקהל מהשית; (ג) סימון (marking) – הוספת מאפיינים חיצוניים לקהל המיוצג (Snead, 1994).

חוקרים אחרים מבקשים לבחון את יחסי הכוחות בין 'חזקים' ובין 'חלשים' באמצעות שלושה רכיבי נראות: (א) קיומם או אי-קיומם בטקסט, או במילים אחרות, 'ספירת ראשים'; (ב) איכות הנראות וטיבה – באילו תפקידים, הקשרים ואופני התנהגות נצפים חברי הקבוצות השונות; (ג) יחסי רוב ומיעוט – מידת האינטראקציה שבין הקבוצות (אברהם ואחרים, 2004; Greenberg & Brand, 1994; First, 1998).

הקבוצות עוברות בדרך כלל שלושה שלבים בתהליך הייצוג: הכחדה סמלית (שלב ההיעדר), סטראטיפיזציה והשתלבות במבנה הכוח ('נורמליות') (קמה, 2003; Tuchman, 1978).

אנחנו מבקשות לשלב בדיון על מבנה הכוח את השיח הפוסט-קולוניאלי, המאפשר לדעתנו להתמודד עם הדימויים של זקנה ונעורים לא רק במונחים הייררכיים אלא גם במונחים רב ממדיים.

בדומה לחוקרים שבחנו את החברה הישראלית במושגים פוסט-קולוניאליים (שנהב, 2004) והתמקדו בעיקר ביחסי כוח לאומיים, אתניים ומגדריים, אנו שואלות מהומי באבא את המושג 'המרחב השלישי', שבו מתקיימים יחסים הדדיים בין ה'חזקים' לבין ה'חלשים' (Bhabha, 1994). ברצוננו לחשוף את תהליכי החיקוי שהם מעשה אירוניה ואת האסטרטגיה שנועדה למשמע את החלש, הזקנים. אולם בעוד המחקר על קבוצות כוח בשיח הפוסט-קולוניאלי עוסק בעיקר במעבר משתי קבוצות נפרדות (גברים ונשים; לבנים ושחורים; כובש ונכבש; אשכנזים ומזרחיים) לדיון בהיברידיות של הקבוצות, בדיוננו ההיברידיות מתקיימת על רקע ציר הזמן. ההכלאה כאן שונה, כי מדובר בשינוי פנימי שחל באדם עצמו ולא בשינוי שמראש מגדירו כשונה. כלומר, זהו תהליך אטי שנמשך כל החיים, בניגוד לאנשים מקבוצות אחרות, ששונותן מוגדרת מראש.

תוכניות הבידור והסטירה בטלוויזיה מציעות הגדרה של ההווה הישראלית ותוחמות את גבולות הקולקטיב באמצעות הנושאים שהן עוסקות בהם והקבוצות הזוכות בהן לייצוג. מחקר שבחן את תהליך הייצוג של המגורים הנוכחים והנעדרים משידורי הטלוויזיה המסחרית בישראל בשנת 2003, הצביע על כך שעצם קיומה של קבוצה בתוכנית סטירה מעיד על היותה חלק של

הקולקטיב הישראלי או על הפיכתה לכזו (למשל קבוצות של עולים). המחקר הצביע על הקושי הטמון בניתוח איכות ההצגה ויחסי הרוב והמיעוט במקרה של סטירה בשל השימוש הגדוש בסטראוטיפים המפרק את הסטראוטיפ עצמו. וכך – במקום להתליש את קבוצות המיעוט הוא מפרק את כוחה של קבוצת הרוב (אברהם ואחרים, 2004).

התוכנית שנבחרה, 'ארץ נהדרת', עשויה כסוגה חדשותית ומגדירה את עצמה כסטירה. פורמט זה מאפשר לגעת במבנה הכוחות בחברה, בפוליטיקה ובמגוון תפקידים פוליטיים, חברתיים ותרבותיים, ותואם מבנה עלילתי לא מוגדר (שמאפייני סטירה). בדומה לחדשות, שהן סוגה מוכרת ונצפית, שמסמלת יותר מכול את חוויות התיווך של המציאות החברתית-פוליטית, מאפשרת גם הסטירה להגיב על הכאן ועכשיו. אולם בשונה מהחדשות, היא מציעה נקודת מבט מעוותת על אותה מציאות, שהקהל מוכן לקבלה בברכה.

במאמר זה נבחן את אופי הדימויים של זקנים ושל זקנה העולים במערכונים של 'ארץ נהדרת': האם הייצוגים שהתוכנית בוחרת מתחזים את התפיסות הסטראוטיפיות המקובלות בחברה ובתקשורת או שמא הם חותרים תחתן, וכיצד; אילו טקטיקות עוזרות לגבש פרספקטיבה בינרית, שמחלקת את העולם ל'חזקים-צעירים' ול'חלשים-זקנים', ואילו טקטיקות עוזרות לגבש פרספקטיבה היברידית, אשר הופכות את הזקנה לשעטנו תרבותי; באיזו מידה ובאילו נסיבות נעשה שימוש בממד התוקפני או ההומוריסטי במערכונים, כדי להעלות עוללות הנגרמות לזקנים או כדי לעודד שינוי במיקומם בסדר החברתי (לב'אלג'ם, 1996). לדעתנו, ראוי להעלות שאלות אלו בהקשר של סטירה, משום שזו מבוססת על המציאות אך אינה מתעדת אותה. היא מתרחקת ממנה באמצעות טכניקות של עיוות, אשר ננסה להתחקות אחריהן במערכונים ששודרו לפני הבחירות, בזמן מערכת הבחירות ולאחריהן. השאלה שאנו שואלות היא, באיזו מהתקופות (לפני הבחירות או לאחריהן) בולטות טכניקות של הגזמה והעצמה של האובייקט המקורי ולהפך – הקטנה של האובייקט ומזעור של נתוניו הטבעיים, עד כדי הצגתו כמגוחך? דרך אפיון של הטכניקות נברר ונעמוד על המקום החברתי שמייחד או משמר ההומור בתוכנית טלוויזיה לנמנים עם בני הגיל השלישי.

ייצוגי זקנה ודימוייה בטלוויזיה המסחרית

שינויים דמוגרפיים המעידים על הזדקנות החברה האמריקאית הניעו חוקרים להתעניין בשיעור ייצוגה של אוכלוסיית הזקנים בטלוויזיה משנות השבעים ואילך. המחקרים החלוציים ביקשו לאתר את מספר הזקנים המופיעים בטלוויזיה בשעות השידור של צפיית השיא לעומת שיעורם באוכלוסייה (Arnoff, 1974; Northcott, 1975; Harris & Feinberg, 1977). מחקרים מאוחרים יותר הראו

כי שיעור הופעתן של דמויות המשחקות זקנים בשעות צפיית השיא קטן באופן ניכר לאורך כל השנים משיעור הזקנים באוכלוסייה (Dail, 1988; Bell, 1992). במחקר משווה שבתן שלושה עשורים (מתחילת שנות השבעים עד שלהי שנות התשעים) נמצא שמספר הדמויות הזקנות נשאר נמוך מ-3% בתוכניות הדרמה ששודרו בשעות צפיית השיא, בעוד שיעור הזקנים באוכלוסייה גדל באותה עת מ-10% ל-15% בקירוב (Signorielli, 1999). נוסף על כך, הממצאים מעידים שגם ילדים ובני נוער זוכים לייצוג בשיעור דומה לזה של הזקנים (Gerbner, 1993). ההסבר שמציעים חוקרים שונים הוא שהטלוויזיה אינה משקפת פרופיל מציאותי של האוכלוסייה אלא כזה המשקף את כוח הקנייה. זאת ועוד, בעוד שבין השנים 1970–1990 לא נמצא שינוי בשיעור ייצוגי האוכלוסייה הזקנה, הרי ששיעורן של הדמויות הצעירות המופיעות על המסך עלה בהתמדה (Gerbner, 1993), וזאת שלא כנצפה במגמות הדמוגרפיות. כוח הקנייה עשוי אף להסביר כיצד מיצוטים מגדריים ואתניים מיוצגים בתוכניות בזמן צפיית שיא.

ניתוח תוכני של התוכניות המשודרות בשעות צפיית שיא עוסק בסוגי הדמויות שמשחקים קשישים ובודק מהי מידת מרכזיותן. בקרב החוקרים שוררת תמימות דעים באשר לייצוג הסטראוטיפי השלילי של דימוי הזקנה בתוכניות המשודרות בשעות צפיית השיא (רמר-ביאל, 2002). הזקנה נתפסת בהן כחסרת אונים, מקרינה תשישות פיזית ותלות בוולת ואף כמייצגת רוע. מרבית התכונות שאנו נוטים לשייך לזקנים מאופיינות בהיעדר: חוסר בריאות, חוסר צלילות, ולפיכך, גם חוסר יכולת להיות יצרניים. הזקנים מוצגים כאנשים לא יצירתיים ולא מעניינים. במידה רבה מאופיינת הזקנה במונחי כישלון (למיש, 2000). בשונה מכך, דמויות של זקנים בתוכניות המשודרות בשעות היום (בעיקר באופרות סבון) אינן מאופיינות בדרך שלילית, אך הן מציעות תפיסה סטראוטיפית לא פחות, באמצעות דימויים סטראוטיפיים חיוביים, אשר אף הם אינם משקפים תמונה מציאותית של ההזדקנות בחברה (Bell, 1992; Davis & Davis, 1985; Gerbner, 1993). על אף זאת, המליצו מרבית החוקרים לעודד הצגת דימויים חיוביים של זקנים כדרך להתמודד עם סטראוטיפים חברתיים. מעטים סוברים כי אין מודל אחד רצוי של דימויי זקנה שאותו כדאי לאמץ (Mares & Cantor, 1992), וכי לעתים דווקא דימויים שליליים של הזקנה יכולים לשרת טוב יותר את קהל הזקנים. לדעתם, צפייה בדימויים שליליים של זקנים מאפשרת לזקנים פגועים מבחינה פיזית או נפשית להזדהות עם חבריהם שעל המרקע או להתנחם בכך שאינם לבדם, ושיש זקנים שמצבם אף קשה יותר.

לאמתו של דבר, רוב מחקרי ניתוח התוכן שבוחנים את ייצוגי הזקנה והזקנים בשידורי הטלוויזיה חסרים רפלקסיה עצמית, וככאלה אינם ביקורתיים כלל כלפי הקטגוריות והמודלים האנליטיים השונים, המשמשים אותם בסיווג

הדימויים (רמר-ביאל, 2002). לירן-אלפר וקמה (2006) בחנו את ייצוגם של זקנים בתוכניות בזמן צפיית שיא בערוצי הטלוויזיה המסחרית בישראל בשנת 2005. כצפוי, הממצאים מראים כי שיעור הדמויות שגילן המוערך הוא מעל 60 הוא 8% מכלל הדמויות שנצפו בכלל התוכניות, רובן תוכניות חדשות ותיעוד. מרבית הדמויות היו אישים הממלאים תפקידים בכירים בחיים הציבוריים. בדומה לממצאי מחקרים אחרים (Shinar, 1982; Gerbner et al., 1980), הראה גם מחקרם של לירן-אלפר וקמה כי אותן דמויות אינן מזוהות עם זקנה ועם התכונות הסטראוטיפיות המשויכות לה, דוגמת חוסר ישע ובטלנות. ייצוגם של קשישים בלט באופן יחסי בסוגת תוכניות האירות המשודרות בשעות היום. תוכניות אלה מתאפיינות בדיון על בריאות וסגנון חיים, והקשישים מופיעים בהן כאורחים הסובלים ממחלות אופייניות לגיל השלישי. לטענתם, ייצוג היתר של הקשישים בתוכניות שעניינן מחלות מחזק את הדימוי הסטראוטיפי שדבק בזקנים, של חולים הזקוקים לטיפול מתמיד. בשאר הסוגות נעדרים הקשישים מן המסך כמעט כליל; הדבר בולט בייחוד בסוגות בדיוניות, כגון סדרות דרמה ואופרות סבון (לירן-אלפר וקמה, 2006).

סְטִירָה, פְּרוּדִיָה, וּמָה שְׁבִינִיָהן

הדיון בסוגות סְטִירָה ופְּרוּדִיָה מזוהה בעיקר עם חקר תרבות גבוהה – חקר הספרות והתאטרון. אנו מבקשות לרתום שיה זה לחקר תרבות פופולרית ולאופן שבו מתורגמת הסוגה ליצירה בטלוויזיה המסחרית בזמן צפיית שיא. סְטִירָה ופְּרוּדִיָה דומות בכך שהן ביקורתיות כלפי האובייקט המוצג בהן ומגחיכות אותו, אולם בכל זאת יש הבדלים מהותיים ביניהן. בעוד שהפרודיה מכוננת מתוך דיאלוג עם טקסט תרבותי כלשהו, המוצג באופן אירוני באמצעות צחוק (Murfin & Ray, 1997), הרי שהסְטִירָה מציעה נקודת מבט ביקורתית, אשר אינה מוגבלת לחיקוי, לעיוות או לבלבול של טקסט מסוים. ייחודה של הסְטִירָה הוא שהיא מבקרת באמצעות הגחכה אובייקטים המצויים מחוץ ליצירה האמנותית עצמה (Rose, 1993). אובייקטים אלו כוללים נורמות חברתיות, התקפות על סטיות מאותן הנורמות ובחירה של אמת מידה חד-משמעית באשר לערכים הרצויים. במקרים שבהם הסְטִירָה עושה שימוש בפרודיה, ייתכן כינונו של טקסט פוליסמי, המתאפיין מחד גיסא בביקורת כנגד המושא ומאידך גיסא בקרבה ובחיבה כלפיו (Rose, 1993; Hutcheon, 2000).

הדואליות המאפיינת את הפרודיה כטקסט המשתמש ביצירה מקורית ומחקה אותו אינה מתאפשרת עוד בעידן הפוסט-מודרני, ששינה את היחס למונח 'טקסט'. בעידן זה הגבול בין מציאות לבין ייצוגיה מיטשטש ולא קל להבחין ביניהם. במונחיו של ז'אן בודריאר (Baudrillard, 1981), ניתק הקשר בין

המסמנים לבין המסומנים. אפשר לטעון שהמסמנים גידונים לייצג עוד מסמנים (simulacrum) שהם חסרי מסומנים וללא רפרנטים מציאותיים, שהפרודיה והסטירה משמשות בערבוביה ושקשה להגדיר את הפרודיה כסוגה מובחנת; ולמרות זאת, אפשר לזהות יסודות פרודיים בטקסטים תרבותיים שונים, ובהם סטירה.

הסטירה מתאפיינת במכלול טכניקות אמנותיות שבאמצעותן מבטאים ביקורת ולעג בנושאים של אמונה, התנהגות ומפלגה פוליטית, לרוב במטרה לגרום לשינוי או למנוע שינוי (אלכסנדר, 1985). אחת הטכניקות הבולטות היא אירוניה, אשר באה לידי ביטוי בשתי פרקטיקות: האחת, אירוניה של מצבים, והשנייה, אירוניה מילולית. באירוניה של מצבים, הצופים יודעים דבר מה הנסתר מהדמויות, ולפיכך פועלות הדמויות בדרך המנוגדת לציפיות הצופים (Brown, 1983). באירוניה מילולית יש אי-התאמה בין דברי הדובר לבין כוונותיו. הסרקוזם והשנינה הם שתי פרקטיקות שניתן לסווגן כקטגוריות של האירוניה המילולית. הן מכוונות כנגד פרט או קבוצה ומשתמשות לרוב בלשון חדה (Cuddon, 1998).

הסטירה והפרודיה אף משתמשות בפרקטיקות שאינן בהכרח מילוליות, למשל החיקוי והקריקטורה. בעוד שבסטירה החיקוי הוא של דמות אמיתית, הרי שבפרודיה החיקוי הוא של דמות בדיונית. ג'ון אנתוני כודון סובר שהחיקוי נושא לעולם אופי קריקטורי, ולעג למושאו באמצעות הקצנה ועיוות של תכונותיו הייחודיות (שם).

דוד אלכסנדר (1985) מציע מכלול אפשרויות על דרך ההקצנה המשמשת את הסטירה, מהן שלוש שהופכות יסודות מוכרים במציאות ליסודות שעברו 'הזרה' באמצעות עיוותם באופן כלשהו; כך מתאפשר לקורא או לצופה לראות ביתר קלות את הפגמים שבהם. היסוד הראשון הוא הקטנה (diminution) – הקטנת גודלו של דבר מה, כדי לגרום לו להיראות מגוחך או כדי שאפשר יהיה לבחון אותו מחדש; היסוד השני הוא הגזמה (inflation) – טיפול במצב בדרך מוגזמת ומנופחת, כך שהוא נעשה נלעג, וחולשותיו נראות ביתר ברור; והיסוד השלישי הוא סמיכות (juxtaposition) – הצבה של דברים שונים מאוד מבחינת חשיבותם זה בצד זה בדרך שמכונה בספרות 'אי-הלימה'. יש הטוענים שפרודיה אף היא טכניקה של 'הזרה' אשר נעשית באופן מלעיג, בהיותה חיקוי קומי של טכניקות ושל סגנון של יצירה מסוימת. סוגה או זרם אמנותי מסוים יכולים לבוא לכלל ביטוי בדרך סטירית, שתלעיג על האובייקטים המחקקים. אנו מסתמכות על הבחנתה של שיפמן (2006), שלפיה פרודיה מבוססת בעיקר על חיקוי, ולעתים אף על אירוניה, ואילו סטירה משתמשת אף היא באירוניה אך מבוססת במידה

רבה על סרקום ועל חיקוי קריקטורי. שאלת המחקר שלנו, אם כן, היא כיצד ובאילו טכניקות מיוצגת הקבוצה של בני הגיל השלישי, שהיא קבוצה 'שקופה', בסוגה הבידורית/סטירית.

שיטת המחקר

המדגם

בתקופת הבחירות של 2006 שידרה התוכנית 'ארץ נהדרת' שישה מערכונים שהייתה להם נגיעה ישירה לזקנה.⁴ המערכונים סווגו על פי תוכניהם ומועדי שידוריהם. מערכונים ששודרו לפני הבחירות חולקו לשני סוגים: בסוג הראשון היו שלושה מערכונים אשר הופקו במתכונת של שידורי תעמולה לקראת הבחירות. מערכונים אלו ביקשו לעודד הצבעה למפלגת הגמלאים או לעקרונות שבשמם הם נלחמים. לעומתם, מערכונים מהסוג השני קראו להצביע נגדה. עם הסוג הראשון נמנה התשדיר 'תנו לזקנים משהו לעשן', ששודר בתוכנית ה-16 של העונה, שבוע לפני מועד הבחירות. המערכון הציע להצביע למפלגת הגמלאים, שרצה עם מפלגת 'עלה ירוק'. התשדיר השני ששודר באותה תוכנית הציע להצביע ל'מפלגת הבוטוקס'. מצעה של המפלגה קרא לכלול בסל התרופות ניתוחים פלסטיים. עם הסוג השני נמנה התשדיר 'סע! קדימה!', ששודר בתוכנית ה-14 של העונה, במסגרת מקבץ תשדירים שכותרתו הייתה 'התשדירים שלא ראיתם ושגם לא תראו'.

בתקופה שלאחר הבחירות שודרו שלושה מערכונים, שביטאו בדרך שונה את ההפתעה שהגמלאים זכו בשבעה מנדטים. המערכון הראשון היה 'הדצים בקלטת קשישים' – מערכון זה שודר בתוכנית ה-17 של העונה, מיד לאחר הבחירות. המערכון ביקש לטפל באינטרסים שהניעו את צמד הזמרים, המזוהים עם התעשייה של קלטות הילדים, לתמוך במפלגת הגמלאים. באותה התוכנית שודר גם המערכון 'בבל'ה! מנהיג איתן לבריחת הסידין', שבו נראה בנימין נתניהו נכנס כמנצח, מחופש לגמלאי.

בשבוע שלאחר מכן שודר המערכון 'אפיקומן תחת אש', שבמרכזו ריאיון עם הנשיא קצב לאחר שנפגש עם נציגי המפלגות השונות. רק נציג אחד מבין נציגי המפלגות מתואר כמי שנשאר בבית הנשיא – נציג הגמלאים. המערכון ביקש לאפיין את דמותו של רפי איתן, מנהיג המפלגה, כנציג הזקנים, וכן לאזכר את עברו האישי.

שיטת הניתוח

הניתוח נעשה ברוח מחקריהם של בארת (2002) ושניד (Snead, 1994), אשר

הציעו טיפולוגיה לחשיפת הקודים הגלויים והסמויים שדרכם מכונן ייצוג של קבוצות חברתיות במסגרת הטקסט התקשורתי/תרבותי (פירסט ואברהם, 2003; להב ולמיש, 2003). הדמויות במערכונים נבחנו על פי זהותן המגדרית, העדתית, המעמדית והמקצועית; הקשר הופעתן, כלומר לעומת מי, בצד מי, ובאיזו סביבה פיוזית; זהותן הגילית, כלומר, אם לייצוגי הזקנה יש קבוצת השתייכות גילית בהסתמך על כינון הגוף הזקן/מזדקן והתנהגותו. בניתוח מערכוני הזקנים ששודרו בתקופה שקדמה לבחירות הסתמכנו על השוואה למיעוטים אחרים, ולכן מתקיים דיאלוג בעיקר עם השיח של ייצוג מיעוטים. במערכונים ששודרו לאחר הבחירות נסב הדיון בעיקר על יחסי הזקנים עם הקבוצות ה'חזקות', ולכן ניתוח זה מקיים דיאלוג עם השיח הפוסט-קולוניאלי (לפי הטיפולוגיה שמציעים שנהב וחבר, 2002), שמבקש לברר את טיב יחסי הכוח שבין 'זקנה' לבין 'צעירות'. אולם בעוד הפרדיגמות הקולוניאלית והפוסט-קולוניאלית מדברות על יחסי כוח בין קבוצות, בדיון ביחסי הכוח שבין זקנים לבין צעירים מתרחש היפוך הכרחי ובלתי נמנע, שכן הצעירים של אתמול הם הזקנים של המחר.

כדי לבחון את אופי הנוכחות של הזקנים בתוכנית, אימצנו כמה נקודות מבט ששימשו זו בצד זו בניתוח המערכונים. נקודת מבט אחת היא של ייצוג ה'אחרים' במדיה, בצד הגישה הפוסט-קולוניאלית, הבוחנת את יחסי הכוחות בין הקבוצות השונות; נקודת מבט שנייה היא צורנית בעיקרה ונוגעת לטכניקות המגדירות את הסוגה. עוד נקודת מבט שאולה מהשיח הגרונטולוגי החברתי-תרבותי, שעניינו האוכלוסייה הנחקרת. הבחינה המוצעת חלה על המפלגות שבמצעיהן הייתה הזקנה נושא מרכזי לפני הבחירות; על מפלגת הגמלאים לאחר שזכתה בשבעת המנדטים בבחירות; ועל זקנים שהסימון שלהם אינו הזקנה אלא תפקידם החברתי הפוליטי, ושנוכחותם מוחשת באמצעות דימויים שאינם לקוחים משיח הזקנה.

ניתוח ודיון

הסְטירה קובעת מי חבר בקולקטיב, את המשא ומתן על תפקידי החברים, וכן את הלגיטימציה של כל קבוצה. בתוכנית 'ארץ נהדרת', שמגיבה על המציאות החברתית-פוליטית בישראל בנקודת זמן נתונה, אפשר לראות אילו קבוצות נמצאות בתחומי החברה. עצם הסימון של קבוצה זו או אחרת ממצב וממקם אותה על הבמה הסמלית. מיצובה של קבוצה על הבמה הסמלית מלווה באסטרטגיות ייצוג שונות, הנובעות הן מעצם המושג 'ייצוג' והן מתכונות הסוגה. הדיון

בקבוצה הסובלת בדרך כלל מהכחדה סמלית מעניין במיוחד לאור הפופולריות שלה וזתה הקבוצה במציאות הסמלית. המקרה של מפלגת הגמלאים מסקרן לנוכח הפער הגדול בין תשומת הלב המועטה שקיבלה המפלגה ב'מציאות החברתית-פוליטית' ו'במציאות הסמלית' לבין הצלחתה לזכות בשבעה מושבים בכנסת.

לפני... – הצגה סטראוטיפית

שלושת המערכונים ששודרו לפני הבחירות כתשדירי תעמולה התכתבו עם תשדירי הבחירות שהעלו באותה עת על המרקע הטלוויזיוני המפלגות שהתחרו ביניהן על השלטון בישראל. המערכונים הציגו את הזקנה בשלושה אופנים, שיכולים לשמש כאב-טיפוס בשיח על אודות הזקנה: כסכנה קיומית ('סע! קדימה!'); כהפרעה אסתטית ('מפלגת הבוטוקס'); וכתלישות ('תנו לזקנים משהו לעשן'). המערכונים הראשון והשלישי פונים בעיקר לקהל הצעיר, ואילו המערכון השני פונה לקהל נשים בגילאי הביניים. זאת ועוד, המערכון הראשון מבטא התנגדות לזקנה עצמה, המערכון השני מבטא התנגדות לתהליך ההזדקנות, ואילו המערכון השלישי מבטא את שיתוף הפעולה של ה'אחרים'. מכיוון שהמערכונים כתובים כמצע פוליטי, הם טומנים בחובם גם פתרונות שיצדיקו הצבעה למפלגה המוצעת. עקב כך, הזקנה וההזדקנות מוצגות בראש ובראשונה כבעיה חברתית (Hazan, 1994) והפתרון השכיח המוצע הוא 'לחסלן'. הטכניקות ל'חיסול הבעיה' הן להרחיק את הזקנה וההזדקנות או לקרוא לעזרה את הטכנולוגיה ואת המומחים (Katz, 1996). תגובת הנגד לקריאה ל'חסל' את הזקנה היא לכאורה איחוד כוחות של ה'אחרים' החלשים, אך גם זו בדרך של בריחה, באמצעות עישון חשיש.

הזקנה כסכנה קיומית: נשאי תרבות הנעורים דוחקים את נשאי תרבות הזקנה

'הם הקימו את המדינה כמו ידיהם. הם גידלו לתפארת ילדים ונכדים. עכשיו זו ההזדמנות שלנו להוריד אותם מהכביש', כך פותח הקריין את המערכון השלישי במקבץ המערכונים בסגנון תשדירי הבחירות, שכותרתם: 'התשדירים שלא ראיתם ושגם לא תראו'. מקולו של הקריין מהדהד פתיח מלא פתוס, המאפיין סדרות תעודה המספרות את סיפור כינון מדינת ישראל. הדיאלוג בין משפט הפתיחה לבין טקסט תרבותי בסגנון 'עמוד האש' הוא נקודת המבט הפרודית. זו נוצרת בעזרת שימוש כפול בטכניקות של יצירת טקסט פרודי: הטכניקה הראשונה נוצרת מעצם הדיאלוג עם טקסט תרבותי אחר, כגון 'עמוד האש' או 'תקומה'; השנייה באמצעות יצירת סמיכות בין גורמים שונים מאוד בחשיבותם –

ערבוב בין קודש לבין חול. תוכן חציו הראשון של הפתיח מבנה ציפיייה התואמת את גישת החליפין (exchange theory), שלפיה אנשים מבוגרים אשר תרמו כל ימיהם לחברה מצפים לקבל תמורה על תרומתם בהגיעם לזקנה (חזן, 1984). אלא שבמקום תמורה, מוצגת תפיסה התואמת את גישת ההתנתקות (disengagement theory), שלפיה הזקנים אינם חלק מהחברה וכי יש להורידם מהכביש לטובת כל הצדדים (Cumming & Henry, 1961).

השימוש המטפורי בכביש כמיקרו־קוסמוס מדגיש את מקומם של נשאי הזקנה בחיים החברתיים, כלומר מחוצה להם. הזקן הלא יצרני – הגמלאי – שאינו תורם עוד לחיים החברתיים, מעז לנהוג בכביש, ועוד דורש בתוקף להשתלב בתנועה העמוסה בציר המרכזי בחברה, בקצב שלו. בחברה נאו־ליברלית, שבה יצרנות פירושה ליצור בקצב משביע רצון, כל חריגה מהקצב נתפסת כאיום או כסכנה. דמויות צעירות במערכון מדגישות את היבט הסכנה שבזקנה: 'זה נורא מרוב שנוסעים לאט. כל פעם (הכלב) כשהוא רץ, הוא נכנס לו בפגוש'. קולו של הקריין קורא לחברה להתאחד – 'בבחירות הקרובות שמים "סע" בקלפי. יחד נרחיק את הקשיש מהכביש'. המערכון מדגיש את הצורך של החברה לדחוק את רגלי הקשישים מהחלק היצרני שלה, כנהגים. הדבר בה לידי ביטוי באופן בולט בדבריו של אחד הצעירים במערכון: 'אני, אין לי בעיה נגד קשישים באופן כללי. הבעיה שלי היא נגד קשישים בכביש. אני אומר הגיע הזמן שיחנו את הרכב ויתלו את המפתחות'. השימוש בביטוי 'להחזיר את המפתחות' בתרבות הישראלית טעון במסר שהוא תמיד חד־כיווני וחד־משמעי, של ויתור או נסיגה. השימוש בביטוי הזה מעצים את הדימוי של הדרישה מהזקנים לרדת מהכביש, קרי, לסגת מן החיים החברתיים הפעילים. לסיכום, נראה כי ה'חזקים', קרי הצעירים, מנסים לגבש את גבולות השדה החברתי ואת ההתנהגויות המותרות בו ומנסים להדיר את רגלי הזקנים באמצעות מחיקתם.

הסטירה החברתית משתמשת במערכת ייצוגים שאותה ניתן לאפיין כסטראוטיפית, ועושה שימוש נרחב בדימויים אלו בכלל הדמויות המופיעות בה. כאמור, השימוש בסטראוטיפ בדרך מוגזמת יכול לקעקע או לחזק דימויים רווחים בחברה. נשאלת השאלה כיצד טכניקה סטירית זו חלה על הדימויים המתארים את הזקנה. המערכון 'סע! קדימה!', שצייד בסילוק הזקנים מהכביש, משתמש בטכניקת ההגזמה, שבה סגנון הנהיגה של הזקנים מוצג כנלעג. ההגחכה נעשית במאפיינים החיצוניים הנוגעים לדיבור, ללבוש, להתנהלות הגופנית ולמכלול התכונות וההתנהגויות. בדומה לחזן (Hazan, 2001), מצאנו כי חולשותיהם הגופניות, קרי, בעיות השמיעה והראייה של הגיבורים, הוצגו באופן מודגש ובוטה, וכך גם התנהגותם, המתבטאת בחוסר קואורדינציה,

בחוסר התמצאות ובעיקר באי-לקיחת אחריות. תלישותו של הזקן מחיי היומיום מובנית באמצעות לבושו שאינו משתנה ונותר זהה. הזקן, שהוא לעולם גבר אשכנזי (קריאת תיגר על האליטה האשכנזית המזוהה עם בניין הארץ?), לבוש בחליפה בצבע כהה, שמייצגת אופנה שחלפה מן העולם. התנהגויות אלו קיבלו חיזוק מילולי בדבריו של הנהג הזקן. לשאלה הרטורית 'מי נתן לך רישיון?' הוא משיב 'בן-גוריון נתן לי רישיון'; וכאשר מצפצפים לו, הוא עונה 'בבקשה, גם לי יש צפצפה. חושבים שאתה מצפצף. אם אתה מצפצף, אני מצפצף עליך'. שורת דימויי הזקנה העוברת כחוט השני בכל המערכונים מציגה את הזקנה כאוסף של חולשות שניתן לסכמו כ'לא שומעים, לא רואים ולא מבינים'. חולשות אלו מוצגות כבעלות עוצמה הרסנית בסופו של המערכון, כאשר הנהג הזקן דורס את הצעיר המעיד כנגד כישורי הנהיגה שלו. בפועל, הוא זה שמוריד את הצעיר מהכביש אולם לא רק במובן היצרני אלא באמצעות הרחקה מוחלטת – הרחקה אלימה ובוטה שמצויה מחוץ למוסכמות.

הזקנה כהפרעה אסתטית: נשאות תרבות הזקנה בעיני התרבות הצרכנית

השימוש באסתטיקה של הזקנה בא לידי ביטוי בכלל הדימויים העוסקים בזקנה אך מוצגים ביתר שאת בשיח על אודות הפחד מפני תהליך ההזדקנות. הפחד מהזדקנות מופיע בגלוי במערכון אחד בלבד. זהו מערכון שהדמויות בו הן נשים שכלל אינן נמנות עם הגיל השלישי או הרביעי אלא דווקא עם הגיל השני, גיל הביניים. אנו פוגשים את שלוש הדמויות הנשיות במערכון לאחר טיפול מעכב הזדקנות בשיטת הבוטוקס. מסגרת המערכון, שהיא צילום של פתיחה וסיום כאחד ומתמקדת בזקנים ששוכבים במסדרונות בית חולים, ממקמת את הנושא בהקשר של מציאות חברתית-פוליטית.

אי-ההלימה שבהעמדת תמונות שצולמו בבית חולים, המתעדות את הזקנים שוכבים במסדרונות, בצד נשים בריאות בשלהי שנות החמישים שלהן שמנותחות על פי בקשתן, היא אמצעי פרודי. עוד יסוד פרודי הוא שימוש באירוניה מילולית, המבוטאת באי-התאמה שבין המבע החזותי לבין כוונת הדוברות:

שוש: למה את מופתעת, חיה, אני אמרתי לך שאת תהיי מס' 2 (על פניה פרוסה ארשת פליאה מתמדת).
 חיה: אני לא מופתעת. אני אחרי הרמת גבות.
 שוש: אוי, זה יצא פשוט יפה.
 חיה: תודה.

מערכון זה ממקם את ההזדקנות בהקשר צרכני, בעוד שמערכונים שהופיעו בהם דמויות גבריות מיקמו את גיבוריהם בזירה היצרנית. הגוף הנשי המתבגר מוצג במערכון כמצוי בתהליכי התדרדרות, אשר הדרישה לעצם היא בעלת חשיבות מדרגה ראשונה. הדבר נשמע בבירור בקולו של הקריין המלווה את התמונות הקשות של זקנים השוכבים במסדרונות בית החולים (תמונות המוכרות לנו מהחדשות) האומר: 'לפני הבחירות כולם מבטיחים הבטחות. אך מי ידאג שבסל הבריאות יהיה באמת מה שכולנו צריכים?'. למי הכוונה ב'כולנו'? ומה באמת 'הם' צריכים? בעוד כאן מהדהד השיח החברתי שהתנהל לאורך מערכת הבחירות, שהתכתב עם ביקורת על הבטחות שנתנו לזקנים במסדרונות בתי החולים בתשדירי הבחירות שהוקרנו ערב הבחירות הקודמות, מופיעות לפתע גיבורות התשדיר בנות החמישים. הנשים קוראות לכלול את הבוטקס בסל התרופות ולממן ניתוחים פלסטיים. בעצם, במרכז המערכון עומדים הגוף הנשי בכלל והגוף המזדקן בפרט. החפצת האישה מתבטאת ברידת ערכן של נשים מתבגרות, אשר נהפכות מסובייקט לאובייקט בעל מאפיינים גופניים בלבד. מגמות מחקריות של השנים האחרונות מדגישות שה-ageism מועצם בדיון שבמוקדו עומדות נשים מתבגרות (Hearley, 1993). גיבורות המערכון אומרות שהן צעירות ב-20 שנה מכפי שהן, דבר המבטא תפיסה שלפיה להרגיש 'צעיר' מזהה בחברה כ'טוב' ואילו להרגיש 'זקן' מזהה כדבר 'רע' (Peters, 1971). במונחי של מישל פוקו (Foucault, 1977), אותן נשים בגיל הביניים רואות את עצמן כסובייקטים בעלי רצון חופשי, שבאפשרותם לפרש את מצבם באופן עצמאי, דבר המעורר בקרבן אשליה של חירות. אשליה זו נובעת מחוסר מודעות להשתעבדות הכרוכה במאבק בגיל ובכך עוזרת ליצור גוף ממושמע יותר, צייתן יותר ויצרני יותר, לא בדרכי אלימות אלא בדרכי נועם של פיתויים, תשוקות ונורמות, שלאורן נדרשות אותן נשים מתבגרות להעריך את עצמן ושהשראתן הן מעצבות את דמותן.

הגוף המזדקן מוצג בספרות הגרונטולוגית העכשווית כגוף שאינו נתון רק בתהליכים ביולוגיים ופיזיולוגיים אלא בעיקר מובנה באופן חברתי ותרבותי במגוון דרכים. בשונה מהמחקר הגרונטולוגי המסורתי, אשר נטה להתעלם ממנו במופגן, המחקר הגרונטולוגי העכשווי עושה מאמצים להנכיח את הגוף הזקן. התפיסה המחקרית אינה רואה בעבודה ובפרישה משתנים מובילים בעיצוב הזהות החברתית והחוויה האישית אלא מדגישה תחתיהן משתנים כגון צרכנות, סגנון חיים ואיכות חיים, המזוהים עם חברה פוסט-תעשייתית (Faicough, 2003; Gilleard & Higgs, 2000; Oberg, 1996). העידן הפוסט-תעשייתי אמנם מציע למי שאינם יצרניים, קרי הזקנים, הזדמנות להשתתף בתרבות, אך עדיין נדרשים מהם משמוע ומשטור הגוף לא פחות משבעידן התעשייתי.

כעולה מהמערכון, המערכות הממשטרות מציעות אפשרויות אשר אמורות לסייע בעיכוב ובטשטוש הזקנה, לדוגמה הבוטקס. מרגע שקיימת האפשרות להעלים את סימני ההזדקנות, האפשרות הופכת לחובה חברתית ובמידה רבה – אף מוסרית. זאת ועוד, אופן הפעולה העיקרי של המשטור והמשמוע הוא גיוס הרצון באמצעות פיתויים. אלו מופיעים מכל עבר ומחלישים את היכולת להתנגד, משום שהם מגייסים אותנו מבפנים. הפנמתו של הכוח מקשה עלינו לאתרו ועוד יותר להתנגד לו (Foucault, 1977). לאור זאת, נשאלת השאלה מיהם הסובלים מכוח זה במיוחד?

החברה הצרכנית מדירה את רגלי אלו שאינם יכולים להשתתף בחגיגת הצרכנות, ולכן הדימוי של זקן בטרם עת מזוהה עם עניים. לעומת זאת, זקנים בעלי יכולת כלכלית היו יכולים להינצל ממאפייניה הגופניים של הזקנה, בשל יכולתם לצרוך את המוצרים מעכבי ההזדקנות. אולם בהסתמך על פוקו, גם הקבוצה בעלת האמצעים סובלת, שכן הפתרונות המוצעים לה שוללים מחבריה את האפשרות להזדקן.

השיח הצרכני רואה את ההזדקנות כבעיה רפואית ומוסרית, שהדרך להתמודד עמה היא רפואית בלבד. זוהי תפיסה פוליטית לכל דבר, אשר מבטלת את המרכיב האנושי, כלומר את האיש/ה המזדקן/נת כמהות. המערכון חושף את כוחה הרב של התפיסה הביורפואית, המעודדת אותנו כצרכנים לזהות את תהליכי ההזדקנות מוקדם ככל האפשר (עוד בגיל הביניים), ולהתחיל במשטר חיים גופני המתבסס על תהליכים רפואיים מניעתיים או לפחות מעכבי זקנה, דוגמת הבוטקס.

הגישה הגורסת כי טיפול יכול להבטיח גאולה, נסמכת על התפיסה הבינרית, המציבה נעורים מול זקנה; בריאות מול חולי; חיים מול מוות. נעורים וזקנה מוצגים כמצבים קיומיים שיש ביניהם יחסים הופכיים של הייררכיה, יחסים שבהם לנעורים יתרון רב על פני הזקנה. זהו דיון מוסרי שבו הטענה העיקרית המופנית כלפי הזקנה שהיא אינה נעורים (Secunda, 1984).

המערכון 'מפלגת הבוטקס' חושף את השיח הנוגע לגוף הנשי המתבגר, הרואה בהזדקנות הפרעה אסתטית. אין הוא מתיר כל אפשרות אחרת לקרוא את הגוף הזקן, זולת כישלון מצטבר. פורמן רואה את הדגשת הנעורים בתרבות הצרכנית כגובלת באובססיה (Forman, 1999). אולם זו מופנית בעיקר כלפי נשים, אשר נתפסות כמי שכוחן טמון במראן וכוח המשיכה שלהן מזוהה עם רעננות המאפיינת צעירים (Sontag, 1978). אותם סימני הזדקנות אצל גברים, כגון שער מאפיר, זוכים לקריאה פוליטית יותר ומתפרשים כסימני בגרות וסמכות. סוזן זונטג סבורה שפרשנות זו נובעת מכך שכוחם של גברים נמדד לפי המעמד החברתי והיוקרה שלהם, אשר עולים עם הגיל. נשים, לעומת זאת,

מדווחות על חוויה שונה במהותה עם הופעת שערות השיבה הראשונות – הן חשות שהן נהפכות לבלתי נראות מבחינה חברתית. רגשות אלה זוכים לאישוש ולחיזוק, כאשר אין הנשים מוצאות כלל ייצוגים המשקפים את מצבן בתוצרי התרבות של התקשורת ועולם הפרסום, זולת של גוף הזקוק להצלה מידית מהמומחיות הרפואית, כמו במערכון הנידון.

ביטויי הגוף הנשי שהופיעו במערכון הבוטוקס מדגימים את הגוף הנשי המזדקן שסובל מהכחדה סמלית. בשעה שהגוף הגברי הזקן הוצג בכל המערכונים בדרך סטראוטיפית, הרי שהגוף הנשי הזקן נפקד מהם ואילו הגוף הנשי המזדקן הוצג בהם כמי שמצוי בתהליך הכחשתו וטשטושו באמצעים רפואיים (עיבוי שפתיים, הרמת עפעפיים, הרמת חזה). המערכון מסתיים בנימה אירונית, הנובעת משבירת ציפיות שנבנו בחלקו הראשון של המשפט 'ישראל מצביעה בוטוקס, כי הגיע הזמן להוציא את הזקנה מהמסדרון'. משפט זה מלווה בתמונות מוכרות המתפרסמות לרוב בסוגת החדשות; לעומתו, חלקו השני של המשפט הוא פרודי והקריין קורא בו 'ולעשות לה עיצוב ישבן'.

במערכון 'מפלגת הבוטוקס' מגולם השינוי שעברה החברה הישראלית ממצב של חברה פורדיסטית⁴ לחברה פוסט-פורדיסטית (פילק, 2004). למעבר זה השלכות בנוגע לטיפול הרפואי בכלל ולזקנים בפרט, וכן השלכות שמוצאות ביטוי בתחום התרבותי בקומדיפיקציה של חיי היומיום. סגנון החיים העכשווי, המעלה על נס את עיצוב הגוף ואת תפקודו, הוביל לצמיחתן של מרפאות העוסקות בנייתוחים פלסטיים ובשיפור התפקוד המיני (פילק, 2004). מערכון זה מחזיר את הנשים לעידן המודרני, להיותן אובייקטים. התביעה היחידה שיש לנשים אלה מתבטאת בקריאתה של גיבורת התשדיר: 'עזרו לנו לממן את הניתוחים היקרים, כדי שלא נראה שוב מקרים כמו של אילנה, שנאלצה לעשות הגדלת חזה בסניף של הפנינג בקניון הדרים'. כלומר המפלגה בתשדיר אינה מבקשת לשנות את היחס לנשים, לזקנה ולנשאי החולים, הסובלים ממחלות נוסף על 'מחלת הזקנה' או מתהליך הזדקנות, אלא משכפלת את החפצת הנשים.

הזקנה כתלישות: מפגש בין נשאי תרבות זקנה לפליטי תרבות נעורים

המערכון 'תנו לזקנים משהו לעשן' מפגיש את נשאי תרבות הזקנה עם נשאי תרבות הנעורים בדומה למערכון 'סע! קדימה!'. אולם בעוד במערכון הראשון נשאי תרבות הנעורים מבקשים להרחיק את נשאי תרבות הזקנה מהכביש, בשל תפיסתם אותם כ'לא יצרניים', הרי שבמערכון זה מבקשים נשאי תרבות הזקנה לחבור אל פליטי תרבות הנעורים, אותם צעירים לא יצרניים, למען מטרה משותפת. יחד, הם מאמינים, יצליחו לעבור את אחוזי החסימה.

הזקן: שולם עליכם, אנחנו במפלגת הגמלאים החלטנו שסוף סוף אנחנו עוברים את אחוז החסימה, אז אנחנו מתחברים למפלגה קטנה אחרת. קריין: הגמלאים ועלה ירוק מאחדים שורות.

ההבדל בין המערכונים בא לידי ביטוי מפורש באתר שבו מצולם המערכון. במערכון הראשון הזירה היא הכביש, סמל ללבה הסואן של החברה והדופק המרכזי שלה; ואילו במערכון השני, הזירה היא בית אבות – הטרופופיה בלשונו של פוקו (1984/2003), המנהל את הפנאי של הזקנים. לטענתו, 'הטרופופיה של משבר' מזוהה עם חברות פשוטות, ומוגדרת על ידי מקומות בעלי זכויות יתר, דוגמת מקומות מקודשים או אסורים, השמורים ליחידים המצויים במשבר עם החברה והסביבה האנושית שבה הם חיים. הטרופופיות מסוג זה נעלמות בהדרגה בחברה המודרנית, ותחתיהן צומחות 'הטרופופיות של סטייה'. במסגרתן של הטרופופיות אלו מודרים יחידים שהתנהגותם סוטה מהנורמה. לדעת פוקו, זקנים בבתי אבות נמצאים על הגבול בין שני סוגי הטרופופיות. בעבר נתפסה הזקנה כגורת גורל והייתה מנוהלת בשיטות של הטרופופיות של משבר. כיום הזקנה נתפסת כפתולוגיה ולכן היא מנוהלת בשיטות של הטרופופיות של סטייה. זאת ועוד, לדעת פוקו אין היבט חברתי שאינו מנוהל בחברה המודרנית, לרבות 'פנאי'. הוא מדגים טענה זו בבתי אבות, שאותם הוא מגדיר כ'הטרופופיות המנהלות את הזמן של הזקנים'. בתי אבות מחפשים דרכים למצות מהזקנים עוד מידה של פעילות שניתן יהיה לנהלה ובאופן זה לספח אותם למרחב החברתי. הסיפוח מתבצע באמצעות סימון סטייתם וסגירתם בהטרופופיה של בית אבות (פוקו, 2003/1984). אתנוגרפיות שעניינן זקנה והזדקנות במסגרות מוסדיות מאשרות את הבחנותיו של פוקו (גולדנר, 1995; גמליאל, 1997, 2000; חזן, 2002).

גיבורי התשדיר 'תנו לזקן משהו לעשן' הם זקן וצעיר, המוקפים בזקנים ובאחות שאחראית על מתן תרופות וחלוקת אוכל במוסד. בית האבות הוא המסגרת שבה מוצגים אנשים (הזקן והצעיר כאחד) שהתנהגותם סוטה מהמוצע או מהנורמות הנדרשות, כפי שאלה משתקפים בתשדיר 'סע! קדימה!'. חיזוק לטענתנו כי הזקנה היא מצב של תלישות מתקבל גם ממסגורם של הנהג הזקן ואשתו במכונית סגורה, שהיא דימוי להשתקתם. ואילו אלה המערערים כנגד כישורי הנהיגה שלהם הם צעירים הפזורים במוקדים שונים בכביש ובסביבתו. במערכון 'תנו לזקן משהו לעשן' הסביבה הפיזית והחברתית משופעת בזקנים ובסממני זקנה. למשל הגיבור הזקן שיושב בכורסה מכוסה בשמיכת צמר. אולם הזקנים אינם מתנהגים כזקנים אלא מפעילים אסטרטגיות 'א-זקניות', אסטרטגיות המזוהות עם גיל הביניים (גמליאל, 1997); ואילו במערכון המנותח ניתן למצוא אסטרטגיות המזוהות עם גיל הנעורים. אלו מומחשות באמצעות

אירוניה של מצבים, בסצנה המראה זקנים רוקדים לצלילי מוזיקת טראנס, ונציגם המבוגר חולק ג'וינט עם צעיר שעל פי מראהו עתה זה חוזר מהמזרח. המערכון מבטא תפיסה שלפיה הגיל השלישי הוא המרחב השלישי – הזקנים מוצגים כמי שמחקים בהתנהגותם את תת-התרבות של פליטי תרבות הנעורים: הם מבטאים בהתחפשותם את ההיברידיות הבין-גילית ואת התנגדותם לתרבות הגוף. הגוף הזקן, המאופיין בחוסר ריסון, מוצג ככזה הנוקט אסטרטגיות אשר אמורות לסייע לו לאבד את השליטה שלה הוא נידון בדרכו לחצות את גבולות התרבות (Hazan, unpublished). זהו מערכון הנוגד את הדימוי הסטראוטיפי של זקנים כשמרנים אך אינו מנפץ את הדעה הקדומה הרווחת בעניינם, שלפיה הם שוטים, לא אחראים ובעיקר זקוקים להשגחה, וזאת בשל הסמיכות בינם לבין אותם פליטי תרבות נעורים 'נורמטיבית'.

הן נשאי הזקנה והן פליטי תרבות הנעורים ממוקמים באותו קצה של הרצף סגרגציה (ניתוק) – אינטגרציה (שילוב) (חזן, 1984). אלו שתי קבוצות תלושות הממוקמות בקצה של הסגרגציה. אולם בפני פליטי תרבות הנעורים פתוחה האפשרות לנוע על-פני הרצף לעבר הקצה האינטגרטיבי כאשר יחפצו, כלומר לחזור למסגרות החברתיות שאליהן השתייכו בעבר, בעוד נשאי תרבות הזקנה מוגבלים לקצה של סגרגציה בלבד, שפירושו המשך התרחקות מהחברה שעמה היו מזוהים. אם כך, לא ייפלא אפוא שהמערכון קורא לאמץ את התנהגותם של פליטי תרבות הנעורים, קרי, לעשן חשיש. לאמתו של דבר, אימוץ אסטרטגיה אי-זקנתית זו היא הדרך היחידה לצאת מהרצף סגרגציה – אינטגרציה.

גם במונחי הרצף הומניזציה – דה-הומניזציה יש דמיון בין שתי הקבוצות (חזן, 1984). הן הגיבור הזקן והן הגיבור הצעיר מוצגים כאנשים לא שלמים אלא מוגדרים על פי תכונה אחת בלבד, אשר מבטלת את כל היבטיה האחרים של אישיותם והופכת למאפיינם הבלעדי – התלישות. אלא שתלישותו של הזקן אינה זהה לזו של הצעיר: אצל הצעיר מתבטאת התלישות בכך שהוא 'מסטול' הבוחר להתרחק מן החברה, ואילו לזקן אין אפשרות בחירה וזו נתונה בידי החברה, שבחרה להרחיקו. זאת ועוד, הזקן הוא זקן באשר הוא ואינו סוטה מהנורמטיביות של קבוצת הזקנים. לכן אין זה משנה אם הוא מעשן חשיש אם לאו, כי הוא נתפס מראש כתלוש בשל מיקומו על-פני הרצף סגרגציה – אינטגרציה. הקטגוריה שכל אחד מהם משתייך אליה ניכרת בלבושם ובחזותם: לצעיר תסרוקת של רסטות והוא לבוש בבגדים המזוהים עם צעירים שחזרו מטיוול במזרח; הזקן לבוש בחליפה, שתחתיה אפודה ועניבה. באחת התמונות בתשדיר שניהם יושבים בכורסאות זה בצד זה, הצעיר מכורבל כשרגליו על-גבי המושב, ואילו הזקן מכוסה בשמיכת צמר משובצת. אופן הדיבור מבטא את הקטגוריה שאליה הם שייכים: הצעיר מדבר לאט, משפטיו מקוטעים ולא ממוקדים, ואילו

אצל הזקן בולט המבטא היידישאי, המזוהה עם זקנים אשכנזים. שניהם מיוצגים בדרך סטראוטיפית ומסומנים על ידי לבושם, התנהגותם ושפתם. הסמיכות של הסטראוטיפים והצבתם זה ליד זה על-פני הרצף סטייה – נורמליות מעצימות את הסטייה הן של הזקן והן של הצעיר.

הקריאה לאחד את נשאי הזקנה עם פליטי תרבות הנעורים אינה נובעת מהשאיפה לאפשר לזקנים להשתלב בחברה אלא מהרצון להתקיים במרחב תלוש, שבו אין עוד חובה לנהוג על פי אמות מידה נורמטיביות. בדומה לחזן (Hazan, unpublished), אנו סוברות כי זהו מרחב שלישי, שבו הזקנים מבקשים להעצים את עצמם ולקבוע את טיבו של המרחב התלוש החוץ-תרבותי המוקצה להם. ההיבט האירוני מבטא את התמוססותה של הייררכיית הכוח באופן קריקטורי – בניכוס כוחם של הצעירים, דהיינו באימוץ רעיון חוקיות השימוש בסמים.

נוסף על אירוניה של מצבים, שתוארה לעיל, נובע ההומור מאי-הלימה בין שימושי השפה של שתי הקבוצות, אשר מייצגים עולם מושגים המסמן תפיסות עולם שונות.

הצעיר: אני אוהב אותך, אני אוהב אותך, אני אוהב אותך, אני אוהב אותך (מצחקק).
הזקן: נעשה את זה ברטציה, אני שנתיים יקיים ואחרי זה הוא שנתיים יקיים.

הצעיר: תתקשר אלי כשתורי, אבל לא לפני ארבע למה אחיך ישן.
הזקן: אחי הלך בפוגרומים.
הצעיר: (מצחקק).

שימושי השפה אצל הצעירים והזקנים מייצגים את ההבחנה בין העולם הפוסט-מודרני לבין העולם המודרני. הצעירים, שהווייתם פוסט-מודרנית, מדברים בשפה שהקשרים בין המסמנים לבין המסומנים בה הם שונים, למשל המילה 'אחי'. לעומתם הזקנים מדברים בשפה שנטועה בעולם המודרני, המקשר בין המסמן לבין המסומן באופן חד-ערכי מוסכם. המערכון מבטא את חוסר האפשרות של שני הנציגים לתרגם זה את דבריו של זה (Hazan, unpublished). לפיכך, המפגש בין שימושי השפה של פליטי תרבות הנעורים לבין אלה של נשאי תרבות הזקנה יוצר שיבושי שפה בעלי אופי אירוני ופרודי כאחד. הסמיכות בין השניים יוצרת במידה רבה דו-שיח בין קריקטורות, בסיטואציה שמקצינה את התכונות הסטראוטיפיות המזוהות עם כל אחד מהנשאים בנפרד.

צעיר: איזה מסיבה סבאל'ה. תראה אותך ורוקד. על מה הוא?
הזקן: על פרקינסון.

ביטוי אפשרי של המרחב השלישי ניתן לזהות הן באופן מילולי והן באופן ויזואלי בקריאה שחותרת את המערכון: 'הצטרפו לדור הישן והמעושן'. ברקע הדברים נראים הזקנים רוקדים בהתלהבות למנגינת מוזיקת ראפ, אשר מילותיה הן 'כל הגמלאים פוגשים אותי, ותרמו את השיניים לשמים' (כולם מרימים את התותבות). ראוי לשים לב כי ההשתלבות בתרבות הנעורים של דרי בית האבות מתרחשת מתוך החצנה של סימנים המזוהים עם הקשיים של הזקנה (רעד, חסרון שיניים). לדעתנו, דרך זו להראות את הדברים קוראת תיגר על הציפייה החברתית הדורשת מהזקנים להצניע סממנים אלו, ובכך מפרקת את הדימוי של הסטייה מהנורמה.

אחר... – הצגה יותר סטראוטיפית

שלושת המערכונים ששודרו לאחר הבחירות התכתבו עם נציגי שלוש הקבוצות אשר השפיעו או הושפעו מתוצאותיהן. המערכונים עסקו בכוחה של זקנה ('קלטת קשישים של הדצים'), במסכת הזקנה ('בבל'! מנהיג איתן לבריחת הסידן') ובפניה החדשות של הזקנה ('אפיקומן תחת אש'). המערכון הראשון הראה את כוחם הכלכלי של הזקנים כמוקד המשיכה של תומכי הגמלאים, גיבורי תעשיית תרבות הילדים, צמד הדצים. המערכון השני המחיש את כוחם האלקטורלי של הזקנים באמצעות פוליטיקאי צעיר בן דמותו של ביבי, יו"ר הליכוד שנחל מפלה בבחירות, שהתחפש לפוליטיקאי גמלאי, כדי לקבל יחס של מנצה. המערכון השלישי התרכז בסימונו של נציג הזוכים, יו"ר מפלגת הגמלאים, רפי איתן, כ'פניה החדשות של הפוליטיקה'. אלה סומנו במכלול סטראוטיפים של זקנה, שהוצגו בסמיכות ובהגזמה. מניתוח המערכונים עולה כי בעוד הלך הרווחת במערכונים ששודרו קודם הבחירות ביטא שאיפות להרחיק את הזקנים (exclusion) אל מחוץ למעגל החברתי, הרי שבמערכונים ששודרו לאחריהן הוצעה הכללה (inclusion), שהתבטאה במיצוב חדש של הדמויות הזקנות בסדר החברתי.

כוחה של זקנה: גיבורי תעשיית תרבות הילדים תומכים בגמלאים

המערכון 'הדצים בקלטת קשישים' הוא המערכון הראשון אשר שודר לאחר מערכת הבחירות. במערכון זה מופיעים הזקנים לאחר הצלחתם הגדולה והמפתיעה בבחירות. הדעה הרווחת מיד לאחר הבחירות הייתה שהמפלגה זכתה בתמיכה רבה של צעירים. הלך הרוח הציבורי (שלא אומת לבסוף לאחר בחינה של אחוז המצביעים) היה שהצעירים (כמו גם בני הגיל השני) התאכזבו מכלל המועמדים וברגע שהבינו שמפלגת הגמלאים יכולה לעבור את אחוז החסימה,

החליטו לתת לה את קולותיהם. יש לציין כי הצעירים והגמלאים שהצביעו למפלגת הגמלאים לא חלקו את אותו המצע, נהפוך הוא – המצע של מפלגת הגמלאים עסק כולו בנושאים המטרידים את בני הגיל השלישי, ואילו הצבעת הצעירים נתפסה כהצבעת מחאה. התוכנית 'ארץ נהדרת' בחרה בנושא תמיכת הצעירים כנקודת התייחסות ראשונה לטפל באמצעותה בזכייתם המפתיעה של הגמלאים בשבעה מנדטים.

במרכז המערכון עמד זוג זמרים המזוהה עם תעשיית תרבות הילדים, צמד הדצים. הללו תמכו בפועל במפלגת הגמלאים במערכת הבחירות ותמיכתם זכתה לסיקור רב בעיתונות ובטלוויזיה, בעיקר סמוך למועד הבחירות. במערכון נראים הדצים נכנסים לאולפן בעודם שרים שיר שמילותיו מדברות על מגבלות ראייה וזיכרון, המזוהות עם זקנה, ללחן של שיר ילדים מאוד מוכר שלהם ששמו 'איפה העוגה?'; שיר זה מושמע בכל יום הולדת שחוגגים לילדים בישראל בעשור האחרון.

שה! נותנים חדשות!

קצת קשה לי לראות

איפה איפה איפה איפה המשקף?

איפה איפה איפה איפה המשקף? (השיר מלווה בכתוביות של מילותיו)

הכניסה של הצמד המזוהה עם תעשיית קלטות הילדים ותעשיית היופי (אורנה דין הנחתה שנים אחדות תוכנית טלוויזיה בשם 'המהפך', שעסקה בשינוי הדימוי החיצוני של משתתפיה) מסמנת את הזקנים מיד כנשאי זקנה בלבד. את מילות השיר אפשר לקרוא לא רק כמבטאות את מגבלות הראייה הפיזית הנלווית לזקנה אלא גם כמבטאות את חוסר יכולתם לקרוא נכוחה את המציאות הפוליטית שעתה זה נכנסו אליה. עם הצטרפותם לפנל, שואל המנחה את בן דמותו של רפי איתן, האם הוא מכיר את צמד הדצים. הלה שואל 'מי?'. אורנה דין בתגובה 'אנחנו כבר עשינו אתך אתמול היכרות', ומשה דין מוסיף 'כל שעתיים'. בן דמותו של רפי איתן אינו מזהה את תומכיו המוכרים והמפורסמים. הצגתו כסניילי כבר בפתח המערכון מעצימה את הסטראוטיפ של הזקנה כחסרה יכולת הנהגה.

צמד הדצים נשאל לפשר תמיכתם בגמלאים, תמיכה שנראית לכאורה יוצאת דופן. לטענתם, זהו מהלך טבעי ולראיה הם חלק מתופעה רחבה יותר, של סלבריטאים שתמכו במפלגה. המנחה (שמשמש בתפקיד הקול השפוי והביקורתי בתוכנית) אינו מתרצה, ומצביע על התקה מזיהוים של הדצים עם תעשיית קלטות הילדים לזיהוים עם תעשיית קלטות של קשישים. הממד הסטירי

משתמע מהפער הנגלה בין תמיכתם של הדצים במפלגת הגמלאים, הנובעת לטענתם ממניעים אזרחיים טהורים, לבין המניע האמתי לפעולתם, שהוא לפי כותבי המערכון, אסטרטגיה שיווקית. המסגור הכלכלי שמנסה המנחה לכפות על הזמרים נתקל בסירוב: 'זו הזדמנות בשבילנו לעזור להם ואפילו להציל חיים כמו בשיר'.

קה קה לחצן המצוקה,
אם אתה מרגיש בלב תעוקה,
קה קה לחצן המצוקה,
אם בגרון הפולקע נתקע.

הזקנה ככוח כלכלי מוטלת בספק בהמשך המערכון, בקטע שבו מבקשים הדצים לקדם את מכירות הקלטת שלהם. 'נוכיר שהקלטת עולה רק 220 ש"ח (משה דץ מחזיק בשקית נייר דקורטיבית). במקום לפוצץ את קצבת הביטוח הלאומי על תרופות לחיזוק הפרקים קנו את "אוי ואי לגמלאי" (משה דץ מראה את הקלטת)'. האירוניה של המצב נובעת מחשיפה של המניעים האמתיים, הכלכליים, בסמיכות למניעים האלטרואיסטיים. במערכון מופיעים נציגים של קבוצות נוספות, שטוענים לדאגה 'אותנטית' לזקנים. כך למשל בן דמותו של עמיר פרץ, שיושב אף הוא בפנל, מתפרץ 'תגיד לי טפטף (השם של סדרת הקלטות של הדצים), נפלת על הקלבסה? הם לא צריכים קלטות, הם צריכים שעמיר ידאג להם לפנסיה ולקצבאות ולפנסיה'.

בסיקור בחדשות הטלוויזיה של קבוצות 'חלשות' אחרות, התופעה הבולטת היא התעלמות מן הקבוצה ה'חלשה' ומתן קול לקבוצה ה'חזקה' (אברהם, 2000). השתקתו של נציגם הנבחר של הגמלאים והפיכתו ל'נוכח נפקד' היא, אם כן, אסטרטגיה מקובלת במסגור של כוח. לכאורה נוצרת דיכוטומיה בין 'חזקים' (פרץ והדצים, המייצגים את הממסד הפוליטי-כלכלי והתרבותי) לבין 'חלשים', נבחרי מפלגת הגמלאים. חוסר הרלוונטיות של נציג הגמלאים הנבחר, רפי איתן, מודגש בדו-שיח בין המנחה לבין עמיר פרץ. המנחה מעיר לפרץ שהוא חוזר על עצמו, ואילו פרץ עונה בתגובה 'בסדר, אתה זוכר אבל אלה גמורים אלה'. נציג הגמלאים אינו נשאל מה תגובתו לדברים שהוטחו בקהל הבוחרים שהוא מייצג אלא האם 'יכול להיות שהרוחתם את המצביעים הוותיקים של מפלגת העבודה שהתקשו להצביע לעמיר פרץ, אם להתנסח בעדינות, על רקע עדתי?' איתן מכחיש בתוקף ואילו המנחה אינו מרפה. על שאלתו 'אז למה הם לא הצביעו לז'?' עונה איתן 'בגלל שהוא שווארצע חָהּ. הן בתפיסות הפוסט-מודרניות והן בתפיסות הפוסט-קולוניאליות זהויות נוטות להיות היברידיות, ולכן כוללות יותר מממד אחד שמאפשר למצבן באותה שעה במערכי כוח שונים.

עד כה עסקנו בממד המגדרי ובממד הסוציו-אקונומי. במערכון זה עולה לדיון הנושא העדתי. במערכונים השונים מתקיים מתח בין השיח הקולוניאלי, שמטבען את הזקנה כאשכנזית ומקשר אותה עם הממסד האשכנזי שבנה את מדינת ישראל, לבין השיח הפוסט-קולוניאלי, אשר מלעיג על האשכנזיות ומרדד אותה לשפת היידיש ולמאכלים תפלים. טקסט זה חושף את התפוררות ההגמוניה האשכנזית הגזענית, המוצגת במערומיה. המעבר מהיסטוריה של תודעה להיסטוריה של שינוי, שהוא אחד ממאפייניו של השיח הפוסט-קולוניאלי (שנהב וחרב, 2002), מתחדד לנוכח חוסר יכולתם של הזקנים להבין מי בעל הכוח בחברה ומי יכול לעזור להם או לשמש להם בעל ברית.

ההבחנה בין שני הקהלים – הילדים והזקנים – כשונים וכבעלי מאפיינים סותרים מתבטלת בדבריה של אורנה דין. זו יוצרת זהות בין מאפייני ילדות למאפייני זקנה כשהיא אומרת: 'זה הקהל הטבעי שלנו, אנשים שאתה שם אותם מול הטלוויזיה והם לא יכולים להתנגד'. אלה ואלה מוצגים כקהל שבו. במקרה של הזקנים, אף מודגש כי הם זקוקים להשגחה. בדומה לבנים צעירים שנוהגים לשחק באקדה, גם הגבר הזקן משחק באקדה. אך בעוד הזקן במערכון נתפס כסכנה קיומית (בדומה למערכון 'סע! קדימה!' שהופק לפני הבחירות), הרפרנט במציאות הוא גבר בעל עבר ביטחוני מוכת. הסכנה לאחר הבחירות היא גדולה יותר, משום שרפי איתן מחזיק בנשק ועושה בו שימוש לא אחראי במשך כל המערכון ואף חמור מזה, בסופו.

האקדה שנשלף בתחילת המערכון, בעת ההיכרות עם צמד הדצים, יורה לעברם בסופו. על רקע הדי הירי צועק בן דמותו של רפי איתן 'מה דצים? בשביל מה יש כאן צייד דצים? (הוא יורה לעברם) זה בשביל הסבל שגרמתם לנו'. סיומו של המערכון חושף את הדו-שכבתיות שמייצג בן דמותו של רפי איתן. השכבה האחת, כנציג הנבחר של קבוצת הזקנים; השנייה, בטיב הביוגרפיה האזרחית והאישית שלו. לדעתנו, השכבה המכוננת היא זו הדנה בזקנה, שכן דמותו מוצגת לראשונה רק לאחר הבחירות. דווקא לנוכח הביוגרפיה האישית של רפי איתן (יצרנותו, יכולתו השכלית, חברותו עם שרון), תומכת הכפפתו לסטראוטיפים של זקנה בתפיסתו של בודריאר (Baudrillard, 1981), כי קיים טשטוש בין המציאות לבין ייצוגיה.

זאת ועוד, על חיזוק הדימוי הסטראוטיפי ניתן ללמוד גם מתוך השוואה עם המערכון 'סע! קדימה!', המציג את הזקנה גם כסכנה קיומית. אולם בעוד שנהג המכונית הזקן דורס את הצעיר המעיד נגדו באופן מקרי ואף אינו מודע לכך, הרי שבמערכון המנותח כאן בן דמותו של רפי איתן מתכוון למעשהו. יתרה מכך, רפי איתן מוצג כמי שאינו מבחין בין אויב לבין אוהב, שהרי הוא יורה בתומכיו, בעוד הנהג הזקן מהמערכון 'סע! קדימה!' דורס את נציג מתנגדיו.

מסכת הזקנה: התחפשותו של פוליטיקאי צעיר לפוליטיקאי גמלאי מנצח

המערכון 'בבל'ה! מנהיג איתן לבריחת הסידין', אשר שודר אף הוא בתוכנית הראשונה לאחר הבחירות, מציג את הזקנה ככוח אלקטורלי. המערכון נפתח בדבריו של המנחה 'ההפתעה הגדולה של מערכת הבחירות הזאת היא, ללא ספק, מפלגת הגמלאים. אני רוצה להזמין את המנצח הגדול של השבוע הזה, יו"ר מפלגת הגמלאים, בבקשה'. נקודת המבט הסטירית נחשפת מיד על רקע מוזיקה דרמטית, שלצליליה מגיח בן דמותו של בנימין נתניהו מחופש לגמלאי. הוא פונה למראייניו.

ביבי: ערב טוב אה... אינגלה, ערב טוב, מיידלע. איזה ניצחון אה...
 המנחה: מר נתניהו, אתה לא מצפה שנאמין להצגה הזאת.
 ביבי: סליחה, אתה תצטרך להגביר את הקול, אתה יודע איך זה
 בגילנו – לא שומעים כל כך טוב.

סימון הזקנה הנבחר בכך דמותו הגמלאית של בנימין נתניהו איננו מתבטא רק בתוכן דבריו ובסגנונו אלא אף במראהו – שער מאפיר, חליפה וצעיף הדומים להפליא לבגדיו של הזקן במערכון 'סע! קדימה!'. במערכון זה עוטה עליו נתניהו את 'מסכת הזקנה' (Featherstone & Hepworth, 1993), משום שזקן שווה למנצח ואילו הוא סומן כמפסיד הגדול של הבחירות. נתניהו מסיר את המסכה כאשר המראיין שואל אותו 'רגע, תן לי להבין, אם אתה יו"ר הגמלאים, זה אומר שהתפטר מהליכוד והשאר את ההנהגה לסילבן שלום?' נתניהו ממחר לענות 'מה פתאום (פושט את התחפושת), איזה שטויות אתה מדבר, בחייך, ביבי כאן והוא לא הולך לשום מקום'. מסכת הזקנה אם כן היא משהו שאפשר לעטות ולהסיר בכל רגע. המסכה איננה קבועה ואף איננה מוטבעת, שלא כמו במערכון 'מפלגת הבוטוקס', ששודר לפני הבחירות. שם, לשלוש הנציגות של 'מפלגת הבוטוקס' הייתה הבעת פנים מקובעת אחת של תימהון או שביעות רצון, אשר ייצגה היפוך של רגשותיהן ומאווייהן. ההיבט המגדרי מתאפיין אם כן בכך שהגבר יכול ללבוש ולפשוט מסכה, בעוד האישה אינה יכולה לעשות זאת. הגבר בוחר את העיתוי לעטות את המסכה או לפשוט אותה לפי הצורך, העניין, המקום והזמן. גבריותו של בן דמותו של נתניהו כזקן מודגשת על אף חזותו הזקנה ובגינה. כאשר פונה אליו המנחה בדמותה של יונית לוי במילים 'מר נתניהו', הוא עונה אפילו בלי שנשאל, 'אני יודע מה את רוצה לשאול, את יכולה להיות רגועה; מה שצריך לעבוד עובד'. ההשוואה בין מערכון זה לבין מערכון 'מפלגת הבוטוקס' מעלה כי הנשים (בנות הגיל השני, בנות גילו של בנימין נתניהו האמתי) הוצגו כמי שעטו מסכה, על מנת להסתיר

את פגעי ההזדקנות, ואילו מר נתניהו הוצג כמי שעטה מסכה של זקן, כדי ליהנות מפירות ניצחונה של הזקנה בבחירות, ולראיה הוא אומר 'רק תזכירו לי ללבוש את זה כשאני הולך, פשוט יש יופי של הנחות לגמלאים בקולנוע'. נראה שהגדה זו מחזירה את מערכת יחסי הכוח המקובלים בחברה המודרנית בין גברים לבין נשים. אף שמערכון 'מפלגת הבוטוקס' הוא ביטוי של שיח פוסט-מודרני שמנסה לשחרר את האינטימי הנשי מממד פגעי הזמן ולתת חופש בחירה לכל אישה לאמץ את ההופעה החיצונית הנראית לה, בפועל מגחיק המערכון את הניסיון הנואש להשתחרר מממד הזמן. הגחכה זו מאפשרת לנו לשעתק מבנה כוח ידוע מראש, שבו הנשים מאבדות מוחן הייצוגי, בעוד שהגברים אינם מאבדים מגבריותם. אנו סוברות כי ייצוגו של הגיל בהקשר הנשי מנציח את ההיררכיה המקובלת בימינו ולכן הוא עדיין שקוע בשיח מודרני קולוניאלי. לעומתו, שיח הגיל בהקשר הגברי (בין בני הגיל השלישי לבין בני הגיל השני), שמייצגו הוא נתניהו, מחזיר אותנו לשיח הפוסט-קולוניאלי. כלומר התחפשותו של נתניהו לזקן מנסה לבטא משא ומתן על הכוח, שנמצא כרגע בידי מפלגת הגמלאים. בכך מתערער הדפוס ההיררכי הקבוע, שלפיו זקנים הם בהכרח חלשים.

לאחר שביבי מסיר את התחפוש, שואל אותו המנחה 'האם ההפסד הצורב של הליכוד בבחירות אינו מחייב הסקת מסקנות אישיות?'. אירוניה של מצבים מתגלה בטענתו של נתניהו כי מי שצריך לקחת אחריות על מצבו העגום של הליכוד הוא לא אחר מאשר אריאל שרון (שבאותה עת כבר היה שרוי בתרדמת זה שבועות רבים). 'הייתי מצפה ממנו להתייצב היום בפני הציבור ולקחת אחריות אבל הוא מעדיף להישאר ולהתנמנם לו במיטה'. ניסונו של המנחה לטעון כי לא ראוי להטיל על שרון במצבו את האחריות זוכה לתירוץ אחר 'ברור שזה לא ראוי ותאמין לי, גם אני עייף והייתי שמח לקפוץ עכשיו למיטה ולתפוס איזה חרופ, רק ששרה שם, אתה יודע'. המנחה מסכם את הדברים בכך שביבי 'בכל זאת נמנע מלקחת אחריות'. סימונו של נתניהו כזקן נעשה באמצעות סטראוטיפים אשר סימנו זקנה במערכונים ששודרו לפני הבחירות ולאחריהן: הוא מפגין סניליות, תלישות ובעיקר חוסר יכולת לקחת אחריות. כאן המקום לציין כי יש הבדל מהותי בין סימון והנכחה של פוליטיקאים זקנים לבין סימון והנכחה של בני הגיל השלישי. בעוד האחרונים הוכחדו באופן סמלי וקבוע מהסוגה הבידורית, הפוליטיקאים, ללא הבדל גיל, הוצגו בקדמת הבמה הקטירית. דוגמאות בולטות במיוחד בעונות השונות של 'ארץ נהדרת' הן אריאל שרון ושמעון פרס. שרון מעולם לא הוצג כזקן אלא כשמן אבוס. סימונו החיצוני אינו נשען על מגוון הסטראוטיפים מעולם הזקנה אלא על כושר האכילה האובססיבי שלו. בן דמותו של פרס מתארח אף הוא דרך קבע

במערכונים השונים בתפקיד המפסידן (בדומה לביבי במערכון הזה). הן חזותו והן ותיקותו במערכת הפוליטית אינן מלוות בדימויים המייצגים את עליבותה של הזקנה. במילים אחרות, פוליטיקאים מוצגים לרוב כחסרי גיל וסימונם נקבע על פי תכונה אישיותית או חיצונית המזוהה עמם.

פניה החדשות של הזקנה: יו"ר מפלגת הגמלאים כנשא של סטראוטיפים מוכרים

בן דמותו של יו"ר מפלגת הגמלאים, רפי איתן, במערכון 'אפיקומן תחת אש', מרואיין לראשונה כמנצח הבחירות רק שבוע לאחר היוודע תוצאותיהן. בן דמותו של איתן סומן באמצעים סטראוטיפים מוכרים של זקנה בלבד. לדעתנו, השימוש בסימון במציאות הסמלית הועצם לנוכח התחזקותה של קבוצת הזקנים במציאות החברתית-פוליטית. כפי שציינו, נטייתה המידית של הסטירה היא להגחך את הקבוצות ה'חזקות'. 'ארץ נהדרת' עושה שימוש ביסודות קומיים ובטיפוסים חד-ממדיים, שקיבעון לדבר משתלט עליהם ומניע אותם. כך, במערכון זה ציידו את בן דמותו של רפי איתן בשקיות ניילון (שקיות המרכול השכונתי, שהן מסמן של עליבות המרמז לחסרי הבית, שנראה כי נעשה בהן שימוש חוזר, ובהן הוא נוטה לאכסן את החפצים המסמנים את צרכיו: כרטיסיית אוטובוס, מזון (דג מלוח) וטרנזיסטור. ביטויים אלה מצמצמים את התדמית החברתית של הקשישים ומגבילים אותה לצרכים גופניים, חומריים ובסיסיים בלבד. בן דמותו של איתן מוצג כמי שאינו מצליח לדאוג לצרכיו. הדבר מעורר ישירות תהייה בנוגע ליכולתו לדאוג לצורכיהם של כלל קשישי המדינה. עליבות הנפש המאפיינת את דמותו של איתן היא חזרה והדגשה של הדפוס הבינרי שלפיו זקנים הם בהכרח חלשים.

מרכיבי עולם הזמן, שאותם מייצג המנחה, מבטאים תפיסת זמן רציפה לינארית, המורכבת מעבר, מהווה ומעתיד. ואילו בן דמותו של רפי איתן מוצג באמצעות אירוניה של מצבים, כתקוע בהווה. דבריו של המנחה 'כן, אני רואה שנציג הגמלאים רפי איתן עדיין בבית הנשיא. מר איתן, אפשר לשאול מה אתה עדיין עושה שם?' מעידים על צרימה בחוויית הזמן (גולדנר, 1995; חזן, 2002). איתן עונה 'אני לא מוצא את הזה, נו...' והמנחה פונה אליו בחוסר סבלנות 'מה הפעם מר איתן?'. בן דמותו של איתן מוצג, אם כן, כמי שרוצה לעכב את הזמן או במילים אחרות, לעכב את העתיד באמצעות הקצנה של הסימונים המזוהים עם התנהגות של זקנה — חיפוש כרטיסיית הפנסיונר של האוטובוס ומציאת דג מלוח במקום (עוד רמז לאשכנזיות השוקעת). סמיכות הדימויים הסטראוטיפיים מדגישה את המלכודות התרבותיות שבהן לכודה הזקנה (Hazan, 1994). הכרטיסייה משמשת גם כסימון לביוגרפיה האישית של רפי איתן, אשר

אינו זקוק לאוטובוס מתוקף תפקידו כנבחר ציבור ומתוקף היותו בעל הון. אותו דג מלוח שעולה שוב ושוב כסימן לתלישותו של האדם המבוגר הוא אנטי־תזה לתכונה שאפיינה את רפי איתן בתקשורת לאחר הבחירות — היותו ממולח.

המערכון מציג חיקוי מלעיג של איתן כסובל מקושי בהבנת מצבים חברתיים, כגס רוח וכחסר אחריות. בסופו של המערכון, בדומה למערכונים אחרים, שולף איתן אקדח ומאיים על הנשיא, ובכך הוא מסומן כמסוכן. תכונותיו משקפות את הזקנה כמצב של סביליות מתקדמת, נקמנות ובעיקר צייקנות. התכונות הסטראוטיפיות מוצגות בכפיפה אחת, פרקטיקה שמעצימה את הדימוי הנלווה לדמויות הזקנים בפרט ולזקנה בכלל. במערכון זה בולט במיוחד סימונו של בן דמותו של איתן בדרך סטראוטיפית כנציג הנבחר של קבוצת הזקנים יותר מאשר כפוליטיקאי אשר מכונן באמצעות תכונה ייחודית, הלקוחה מהביוגרפיה שלו. הרפרור לעברו האזרחי של איתן הוא מרומז בלבד, ונסמך על כך שלציבור יש ידע קודם בנוגע אליו. אולם זה המקום לציין כי גם בסוגות תקשורתיות אחרות באותה עת לא הייתה נגיעה מקיפה בעברו, ועל כן היה הידע של קהל הצופים מצומצם. יתרה מכך, מבנה הרמיזות המרפררות לעברו של איתן סובל מעיוות קשה, אשר צבוע בגוונים זהים לאלו של תפיסות הזקנה הסטראוטיפיות. אי־לכך, קשה מאוד לזהות את הרובד הנוסף, אשר בו מתקיים דמיון בין ייצוגו של איתן לבין ייצוגם של פוליטיקאים אחרים. מי שהוצג במערכון כ'פניה החדשות של הזקנה' אינו חושף אלא את פניה הישנות, המוגשות לקהל בהדגשה יתרה — מצב אירוני כשלעצמו.

סיכום

המירוץ לכנסת של מפלגת הגמלאים והאקלים הפוליטי שבישר על סיכוייה להצליח לעבור את אחוז החסימה בפעם הראשונה אפשרו לקבוצה להיכלל בשיח התקשורתי שהשתקף בתוכנית 'ארץ נהדרת'. ההכחדה הסמלית, שהייתה נחלת הקבוצה בשיח עד מועד הצגת המפלגות במירוץ לבחירות הומרה בשיח סטראוטיפי. קיומה על מסך הטלוויזיה התחזק לאור תוצאות הבחירות המפתיעות והפיכת המפלגה לבעלת עוצמה אלקטורלית. מפנה זה ביצר את מעמד הקבוצה בתוך גבולות החברה והצגתה על־גבי המסך הקטן נעה בין סימון סטראוטיפי לבין שינוי מקומה במבנה הכוח. נראה כי ייצוג זקנים וזקנה ב'ארץ נהדרת' מדגים את שיח הייצוג על כל שלביו: היעדר (הכחדה סמלית), הנכחה (סימון סטראוטיפי) והצגת מבנה הכוח. השיח של הייצוג מדגיש את התפיסה

הקולוניאלית, קרי, הצגת סדר היום של ה'חוקים' מתוך שימוש בשפה של ה'חוקים', שמאומצת גם על ידי ה'חלשים'.

במאמר זה הראינו כי הטקסט בכל מערכון משתנה מתפיסה קולוניאלית לתפיסה פוסט-קולוניאלית. גם במקומות שנוצרת בהם הבניה מחדש של מערכת הכוח נותרים המערכונים תחת ההשפעה של ייצוגי הגוף והשפה הסטראוטיפיים (הקולוניאליים). הפרקטיקות של הסוגה הבידורית (הסטירית/פרודית) מאפשרות להרחיב, להעצים ולפרק את המבנה הדו-קוטבי צעירים-זקנים/נעורים-זקנה ויצירת מרחב שלישי, הלקוח מהשיח הפוסט-קולוניאלי. הכללת הזקנים בתוכנית 'ארץ נהדרת' התרחשה בשתי תקופות: לפני בחירות 2006 ולאחריהן. ההשוואה בין המערכונים ששודרו קודם הבחירות לבין אלו ששודרו לאחריהן חושפת כי השימוש בסימון במציאות הסמלית מועצם ככל שמתחזק כוחה של הקבוצה ב'מציאות החברתית-פוליטית'. שבעת המנדטים שזכתה בהם המפלגה במפתיע חייבו את יוצרי התוכנית לעסוק בזקנים אולם לא עוררו אצלם את הצורך לשנות את יחסם לזקנה עצמה. המרחב השלישי מאפשר להראות זקנים כחלשים וחזקים בכפיפה אחת. כך למשל פוליטיקאים זקנים הוצגו שלא באמצעים שמאפיינים זקנה (שרון ופרס), ואילו בן דמותו של איתן הוצג בעזרת דימויי הזקנה אך גם באמצעות מאפייניו הביוגרפיים. ייצוג הזקנה עצמה לא עבר תמורות ונשאר בשלב הייצוג הסטראוטיפי.

הישגיהם של הגמלאים בבחירות לא די שלא סייעו למגר את התפיסות הסטראוטיפיות המקובלות בתקשורת בדבר הזקנה, אלא היו כרוניקה להנכיח אותן בדרך האפשרית רק בסטירה. כל דמויות הזקנים הוצגו כבעלות יסודות קריקטוריים, המזוהים עם טיפוסים חד-ממדיים, שקיבעו משתלט עליהם ומניע אותם. אך מהו אותו דבר? הזקנה. לצערנו, לא מצאנו דימויים שמגחכים אותם עד כדי פירוק הסטראוטיפים.

הזקנה הוצגה כחד-ממדית כבר במערכונים ששודרו לפני הבחירות אולם במערכונים ששודרו לאחריהן היא מוקצנת יותר, עד כדי מחיקת תכונותיו השונות וכישוריו המרובים של נציג מפלגת הגמלאים, רפי איתן. בכל זאת, אפשר להבחין בהלך רוח שונה בין המערכונים ששודרו לפני הבחירות ובין אלו ששודרו לאחריהן. הראשונים ביטאו את השאיפה להרחיק את הזקנים אל מחוץ למעגל החברתי, ואילו האחרונים – לכלול אותם בו.

זה המקום לציין כי הזקנה נדונה הן בהקשר מגדרי (לפני הבחירות) הן בהקשר אתני (בעיקר לאחריהן). השיח המגדרי המצומצם מדגיש את הנעדרות הנוכחות, נשים, ובכך נשמר מרחב ציבורי גברי. כלומר עדיין נעשית הכחדה סמלית כפולה: נשים = זקנות, והתנאי היחיד שבו מופיעות נשים הוא לאחר שעברו החפצה. אין מדובר בנשים המשתייכות לגיל השלישי אלא בנשים

בנות הגיל השני, אשר מאבקייהן בסימני הגיל הן קריאה לעזרה. באשר לשיח האתני, הוא התקיים בעיקר בהקשר של שיקוף אופן ההצבעה של בני הגיל השלישי בארץ. שלא כמו האפולוגטיקה שהתקיימה בשיח באמצעי התקשורת השונים באשר לסיכויי בחירתו של פרץ לראשות הממשלה בשל מוצאו המזרחי, הוצג השד העדתי באופן ישיר ובוטתה. הצגה זו חתרה תחת הזקנים שווהו עם האשכנזיות השמרנית והגזענית.

יש הטוענים כי כניסתה של מפלגת הגמלאים לבית המחוקקים עשויה לבשר לא רק על שינוי טון אלא על תמורה של ממש בסדר היום התרבותי של המדינה. ההצבעה לגמלאים הייתה לדעת רבים חלופה ראויה ורצויה להימנעות מהצבעה לכנסת או להטלת פתק לבן. יתר על כן, התמיכה בגמלאים נתפסה על ידי חלק מן הבוחרים כפעולה של טיהור המצפון לנוכח אי-האונים למגר את חולי השלטון. לכך יש להוסיף את אוירת הייאוש מהתמוטטות מדיניות הרווחה, שהפכה את הזקנים ואת חסרי היכולת לחסרי אונים על לא עוול בכפם. ההכרה שהרעה עלולה לכלות כל אחד ואחת ושהכול נתונים לשרירות לבו של השלטון נהייתה לשיקול כבד משקל בהכרעה הפוליטית, עד כדי דחיקת סדר היום המדיני-ביטחוני לשוליים. כך תסכול ורגשות קיפוח שימשו בערבוביה בהצבת הגמלאים בחזית המאבק החברתי למען צדק והוגנות. המציאות החברתית-פוליטית הקשה אפשרה לכלול את בן דמותו של רפי איתן, יו"ר המפלגה, במציאות הסמלית. אולם למרות הנכחתו הוא מסומן בעיקר כבן דמותם של אלה שהוא אמור לייצג, בוחריו הזקנים, ולא כנציג בעל כוח. כך הוחמזה ההזדמנות להתנער מסטראוטיפיזציה גופנית ומוסרית. זאת ועוד, המלחמה בקיץ 2006 שינתה את סדר היום הפוליטי ועזרה למחוק את המפלגה מהמציאות הסמלית. עד עצם כתיבת שורות אלו, העונה הרביעית של 'ארץ נהדרת', לא חזרה דמות כלשהי לייצג את המפלגה או את מנהיגה.

הערות

- 1 לויכוח על אודות ההגדרה של המונחים פרודיה וסטירה ראו למשל; Rose, 1993; Murfin & Ray, 1997
- 2 אנו עושות כאן שימוש במושג קו-תרבות, כדי להימנע ממתן היבט הערכתי למושג מיעוט. ראו Orbe, 1998
- 3 במניין המערכונים לא כללנו את 'הסבתא ממשפחת מוסקונה' כמייצגת של הזקנה.
- 4 תיאור דגם של הקפיטליזם המדינתי, שהתפתח במאה העשרים ושמוסס על ייצור המוני ותעשייה כבדה, תפיסה כלכלית קיינסיאנית ומדינת רווחה. המודל מתבסס על יחסי קח ותן בין הון, עבודה ומדינה.

רשימת המקורות

- אברהם, א'. 2000. התקשורת בישראל מרכז ופריפריה, סיקורן של עיירות הפיתוח. ירושלים: אקדמון.
- אברהם, א', פירסט, ע' ונ' אלפנט-לפלר. 2004. הנעדרים והנוכחים בזמן צפיית שיא: מגוון תרבותי בשידורי ערוצי הטלוויזיה המסחרית בישראל. ירושלים: הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו.
- אלכסנדר, ד'. 1985. ליצן החצר והשליט: סאטירה פוליטית בישראל, 1948—1984. תל אביב: ספרית פועלים.
- בארת, ר'. 2002. 'רטוריקה של הדימוי', בתוך ת' ליבס ומ' טלמון (עורכות), תקשורת כתרבות — מקראה. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה: כרך א: 259—271.
- גולדנר, ח'. 1995. לחיות על קו הקץ: עולמם של קשישים במחלקה הסיעודית. ירושלים: מאגנס.
- גמליאל, ט'. 1997. זיקנה לפי צו האופנה: אסטרטגיות של זהות א-זיקנתיות בדיור מוגן, עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב.
- גמליאל, ט'. 2000. 'חויית הקרבה למוות, מחקר אנתרופולוגי בקרב זקנים בבית אבות', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב.
- חזן, ח'. 1984. הזקנה כתופעה חברתית. תל אביב: האוניברסיטה המשודרת, משרד הביטחון.
- חזן, ח'. 2002. אנשי הלימבו: מחקר על הבניית עולם הזמן של זקנים. ירושלים: אשל.
- לב-אלג'ם, ש'. 1996. 'דימויי זקנה במחזותיו של בקט', גרונטולוגיה 76: 48—56.
- להב, ע' וד' למיש. 2003. 'רומנטי, רגיש ובעל חוש הומור? דימויי גברים בפרסומת הישראלית', מגמות מב (4): 671—691.
- לירן-אלפר, ד' וע' קמה. 2006. 'עיצוב הגוף וחיטוב הזהות: ייצוגי הגוף בטלוויזיה המסחרית בישראל'. דו"ח שהוגש לרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו.
- למיש, ד'. 1997. 'שוות ערך תקשורת: מבט פמיניסטי על התקשורת הישראלית', בתוך ד' כספי (עורך), תקשורת ודמוקרטיה בישראל. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד: 119—141.
- למיש, ד'. 2000. 'הזקנה בעידן מיתוס הנעורים: תדמיות זקנים בתקשורת ההמונים', בתוך הצבע השלישי. ירושלים: אשל.
- פוקו, מ'. 1984/2003. 'על מרחבים אחרים', בתוך הטרוטופיה. תרגמה והוסיפה אחרית דבר: אריאלה אזולאי. תל אביב: רסלינג: 7—20.
- פילק, ד'. 2004. 'ישראל מודל 2000: פוסט-פורדיזם ניאוליברלי', בתוך ד' פילק וא' רם (עורכים), שלטון ההון. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד:

.56—34

פירסט, ע' וא' אברהם. 2003. 'געגוע ירושלמי לניו-יורק: הדימוי האמריקני בראי הפרסומת הישראלית', מגמות מב (4): 670—652.

פירסט, ע' וא' אברהם. 2004. 'יצוג האוכלוסייה הערבית בתקשורת העברית: השוואה בין סיקור "יום האדמה" הראשון (1976) לבין סיקור "אירועי אוקטובר" (2000). תל אביב: אוניברסיטת תל אביב: מכון תמי שטינמן.

פנון, פ'. 1952/2004. עור שחור מסכות לבנות. תרגמה: תמר קפלנסקי. תל אביב: ספריית מעריב.

קמה, ע'. 2003. העיתון והארון. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

רמר-ביאל, ש'. 2002. "הפרלמנט" — "קהילה פרשנית" בדיוור מוגן: כיצד דיון בחדשות ואקטואליה מאפשר משא ומתן על תפיסות זקנה?', עבודת מוסמך, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב: 86—117.

שיפמן, ל'. 2008. 'הערס, הפרחה והאמא הפולניה: שסעים חברתיים והומור טלוויזיוני בישראל, 1968—2000. ירושלים: הוצאת מאגנס.

שירן, ו'. 2001. 'אנחנו מסעודה משדירות', בתוך נ' ישובי (עורכת), הדרה ודימוי שלילי: אי שוויון בתקשורת הישראלית. ירושלים: האגודה לזכויות האזרח בישראל: 12—19.

שנהב, י' וח' חבר. 2002. 'נקודת המבט הפוסט-קולוניאלית', תיאוריה וביקורת 20: 9—22.

שנהב, י'. 2004. 'קולוניאליות והמצב הפוסטקולוניאלי', בתוך י' שנהב (עורך), קולוניאליות והמצב הפוסטקולוניאלי. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד: 9—24.

Aronoff, C. 1974. 'Old age in prime-time', *Journal of communication* 24: 86—87.

Baudrillard, J. 1981. *For a critique of the political economy of the sign*. St. Louis, Mo.: Telos Press.

Bhabha, H.K. 1994. *The location of culture*. London: Routledge.

Bell, J. 1992. 'In Search of a discourse on ageing: The elderly on television', *The Gerontologist* 32: 305—311.

Brown, R.H. 1983. 'Dialectical irony. Literary form and sociological theory', *Poetics Today* 4 (3): 543—564.

Cuddon, J.A. 1998. *A dictionary of literary terms and literary theory*. Oxford: Blackwell.

Cumming, E., & Henry, W.E. 1961. *Growing old: The process of*

- disengagement*. New York: Basic.
- Dail, P. 1988. 'Prime time television portrayals of older adults in the context of family life', *Gerontologist* 28 (5): 700–706.
- Davis, R.H., Davis, J.A. 1985. 'Television's images of age', *Tv's images of the elderly: A Practical guide for change*. Lexington, MA: Lexington Books.
- Faiclough, C. 2003. *Ageing bodies: Imagies and everyday experiences*. Walnut Creek: AltaMira Press.
- Fearerstone, M., & Hepworth, M. 1993. 'Images in ageing', In J. Bond & P. Coleman (Eds.), *Ageing in society*. London: Sage.
- First, A. 1998. 'Nothing new under the Sun: A re-examination of the image of the woman in Israeli advertisements 15 years later', *Sex Roles* 38: 1065–1077.
- Forman, F. 1999. 'There are no old Venuses: Older women's responses to their ageing bodies', In M. U. Walker (Ed.), *Mother time: Women, ageing and ethics*. Boulder: Rowman & Littlefield: 7–22.
- Foucault, M. 1977. *Discipline and punish*. London: Tavistock.
- Gerbner, G. 1993. 'Leaming productive aging as a social role: The lessons of television', In S.A. Bass & F.G. Caro & Y. Cohen (Eds.), *Achieving a production aging society*. Westport, CT: Greenwood.
- Gerbner, G., Gross, L., Signorielli, N., Morgen, M. 1980. 'Aging with television: Images on television drama and conceptions of social reality', *Journal of communication* 30: 37–47.
- Gilleard, C., & Higgs, P. 2000. *Culture of ageing: Self, citizen and the body*. London: Prentice–Hall.
- Greenberg, B.S., & Brand, J.E. 1994. 'Minorities and the mass media: 1970s to 1990s', In J. Bryant & D. Zillmann (Eds.), *Media effects*. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers: 273–315.
- Gullette, M.M. 1997. *Declining to decline: Culture combat and the politics of midlife*. Charlottesville: University Press of Virginia.
- Hall, S. 1995. 'The white of their eyes: Racist ideologies and the media', in G. Dines & J.M. Humez (Eds.), *Gender, race and class in media*. London: Sage: 18–23.
- Hall, S. (Ed.) 1997. *Representation*. London: Open University and Sage: 1–75; 223–290.
- Harris, A., & Feinberg, J. 1977. 'Television and aging: Is what you see what

- you get?', *Gerontologist* 17 (5): 464–468.
- Hazan, H. 1994. *Old age constructions and deconstructions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hazan, H. 2001. 'Serializing war: The interrupted discourse', *Simulated dreams*. New York and Oxford: Berghahn Books: 56–71.
- Hazan, H. (unpublished). Beyond dialogue – entering: Entering the fourth space of old age.
- Hearley, S. 1993. 'Confronting ageism: A must for mental health', In N.D. Davis., E. Cole & E.D. Rothblum (Eds.), *Faces of women and ageing*. New York: Harrington Park: 41–54.
- Huchon, L. 2000. *A Theory of parody*. Urbana & Chicago: University of Illinois Press.
- Katz, S. 1996. *Disciplining old age: The formation of gerontological knowledge*. Charlottesville, V.A: University Press of Virginia.
- Kellner, D. 1995. *Media culture*. London: Routledge.
- Mares, M., & Cantor, J. 1992. 'Elderly viewers responses to televised portrayals of old age; Empathy and mood management versus social comparison', *Communication Research* 19: 459–478.
- Murfin, R., & Ray, M. 1997. *The Bedford glossary of critical and literary terms*. Boston, Mass.: Bedford Books.
- Northcott, H. C. 1975. 'Too young, too old the age in the world of television', *Gerntologist* 15 (2): 184–186.
- Oberg, P. 1996. 'The Absent body – A Social gerontological paradox', *Ageing and Society* 16 (6): 701–719.
- Orbe, M. 1998. 'From the standpoint(s) of traditionally muted groups: Explicating a co-cultural communication theoretical model', *Communication Theory* 8 (1): 1–27.
- Peters, G.R. 1971. 'Self-conceptions of the aged, age identification, and aging', *The Gerontologist* 11: 69–73.
- Rose, M. A. 1993. *Parody: Ancient, modern, and post-modern*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Secunda, V. 1984. *By Youth possessed*. New York: Bobbs-Merrill.
- Shifman, L., & Katz, E. 2005. 'Just call me Adonai: A case study of ethnic humor and Immigrant Assimilation', *American Sociological Review* 70 (5): 843–859.

- Shinar, D. 1982. 'The Portrayal of the Elderly in the Daily Press', *Journalism Quarterly*, Spring.
- Signorielli, N. 1999. 'Recognition and respect: A Content analysis of prime-time television characters across three decades', *Sex roles: A Journal of research*. Available online at <http://www.findarticles.com>
- Snead, J. 1994. *White screens slack images*. London: Routledge.
- Sontag, S. 1978. 'The double standard of ageing', In V. Carver & P. Liddiard (Eds.), *An Ageing population*. Milton Keynes: Open University: 72–80.
- Tuchman, G. 1978. *Making news*. New York: The Free Press.

טיפול בתלונות בארגוני תקשורת: ראייה השוואתית

רפאל כהן-אלמגור ועמית רהט

תקציר

מאמר זה בוחן את האפקטיביות של שלושה נציבים של תלונות הציבור בארגוני תקשורת בדמוקרטיות שונות: הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו בישראל, ה-BBC בבריטניה וה-CBC בלשון האנגלית בקנדה. הממצאים מראים כי מבחינת אפקטיביות ציבורית נציב ה-BBC מקבל פחות תלונות מעמיתו באופן יחסי לגודל האוכלוסייה ושנציב ה-CBC מוצא פחות תלונות מוצדקות מאשר עמיתו. מבחינת אפקטיביות פנים-ארגונית שלושתם משתמשים באותם המדדים לבחון אם התלונה מוצדקת, לפי העיקרון האתי שהוא הסיבה לתלונה. מבין שלושת הארגונים המטפלים בתלונות נראה כי הנציב העצמאי ביותר הוא נציב הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו בישראל. עם זאת, הניתוח מעלה

* פרופסור רפאל כהן-אלמגור לימד בחוג לתקשורת, ייסד את המרכז לחקר הדמוקרטיה באוניברסיטת חיפה ועמד בראשו (2003–2007); חבר מועצת העיתונות (1997–2000). מפברואר 2007 הוא ראש הקתדרה לפוליטיקה באוניברסיטת האל, אנגליה. בשנה האקדמית 2007–2008 הוא עמית מחקר במרכז וודרו וילסון בווינגטון. ספרו האחרון, 'המלכוד הדמוקרטי', התפרסם לאחרונה בספרית מעריב. דואר אלקטרוני: R.Cohen-Almagor@hull.ac.uk

עמית רהט הוא בעל תואר בוגר מהחוגים לתקשורת ופסיכולוגיה באוניברסיטת חיפה. דואר אלקטרוני: amitrahahat@gmail.com

** אנו מכירים תודה לדייוויד בואי, זכרו לברכה, לפרייזר סטיל ולג'ורא רוזן על שיתוף הפעולה והמידע הרב שסיפקו לנו. אנו מודים גם ליריב צפתי, לאורן מאירס, למייק גטלר, לשרון עמיר ולאילנה יעקובוביץ' על עזרתם ועל הערותיהם; לעורך 'מסגרות מדיה', מוטי נייגר, ולשופטי המאמר על הערותיהם הבונות; ולסולי רהט על תמיכתה הרבה.

כי הגורם האמון על הטיפול בתלונות בארגון התקשורת מתפקד במידה רבה כ'כולם זעזועים'. על מנת להשיג עצמאות מרבית, הנציב צריך להיות חסר כל תלות בארגון המבוקר ולהגדיר את יעדי הפעילות שלו אך ורק לפי האינטרס הציבורי. במילים אחרות, עליו להיות כפוף למרות החוק בלבד.

מבוא

האומבודסמן, או בתרגום המקובל לעברית – נציב תלונות הציבור – הוא האדם הממונה בארגון על טיפול בתלונות האזרחים, שעניינן עוולות, שלדעתם נגרמו להם מפעילות הארגון. ארגון נציבי תלונות הציבור של כלי התקשורת (ONO – Organization of News Ombudsmen) מגדיר את הנציב כאדם שתפקידו לחקור תלונות של קהל קוראים או צופים או מאזינים בעניינים של דיוק, הגינות, איזון וטעם טוב בסיקור תקשורתי. 'הנציב ממליץ על התיקונים הנדרשים או מתקן שגיאות או מבהיר סיקור לא ברור' (Organization of News Ombudsmen [16.11.2006]).¹

מקובל כי האומבודסמן בארגון תקשורת הוא עיתונאי לקראת פרישה. לנציבים אלו במה ייחודית – אמצעי התקשורת עצמם, כגון הטור הקבוע של האומבודסמן של ה-*Washington Post* (Howell, 2007). מחקר זה מבקש ללמוד על האפקטיביות של שלושה נציבים של תלונות ציבור בארגוני תקשורת בדמוקרטיה שונות: הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו בישראל, ה-BBC בבריטניה וה-CBC בלשון האנגלית בקנדה. הבחירה בשלושת הארגונים הללו נובעת מקווי הדמיון המשותפים להם כארגוני התקשורת האלקטרונית החדשותיים המרכזיים בארצותיהם, אשר חולשים הן על ערוצי טלוויזיה והן על רשתות רדיו. בשלושת הארגונים קיים גוף אשר מוציא דוחות על פעילותו בכל פרק זמן מסוים ומפרסם לקהל הרחב באמצעות האינטרנט.

סימור מ' ליפסט הגדיר את המונח אפקטיביות כ'הביצוע למעשה, המידה שבה ממלאת המערכת את התפקידים היסודיים של הממשל, כפי שנקבעו על ידי רובה של אוכלוסייה וכן על ידי קבוצות בעלות עוצמה בתוכה כגון חוגי המסחר החשובים והכוחות המזוינים' (ליפסט, 1972: 97). אפקטיביות נמדדת לפי המידה שהושגה התוצאה הרצויה (פלח, 2005).

אנו מעוניינים ללמוד על ההיבטים המדידים של אפקטיביות הנציבים הנגשים לציבור הרחב: אפקטיביות מבחינה ציבורית – נציב יחשב אפקטיבי יותר ככל שהציבור יראה בו גורם אשר אפשר לפנות אליו בייטחון כי הטיפול

יהיה ללא רבב. היקפי התלונות ופילוח ההכרעות הם המדדים שמהם אנו למדים על כך.

ככל שהיקף התלונות המופנה לנציב רב יותר וככל שהנציב מוצא יותר תלונות מוצדקות, אפשר להעריכו כיותר אפקטיבי מבחינה ציבורית, כיוון שסביר שנציב הזוכה להיקף פניות רב יותר ומוצא יותר תלונות מוצדקות – מוכר יותר לציבור ונתפס בעיניו כגורם בעל יכולת השפעה.

אפקטיביות פנים-ארגונית – התוצאה הרצויה היא שאומבודסמן בארגון תקשורת ישמש מורה נבוכים לעיתונאי באשר לדרך הנכונה שעל פיה מן הראוי לפעול; האומבודסמן יכוון את העיתונאים בארגונו להקפיד על עקרונות האתיקה. נלמד על אפקטיביות זו מתוך אופן בחינת הנציבים את מוצדקות התלונות.

שלוש המדינות הן בעלות תרבות דמוקרטית-ליברלית, שבהן חופש הביטוי הוא יסוד מהותי. ב־CBC פועל נציב תלונות ציבור משנת 1989, ב־BBC החלה לפעול היחידה לטיפול בתלונות הציבור חמש שנים אחר כך, בשנת 1994, וברשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו החל לפעול נציב תלונות ציבור שנתיים לאחר מכן, ב־1996. כיוון שהרקע התרבותי שבו פועלים הארגונים דומה, סביר להניח כי נציב הפועל זמן רב יותר יהיה מוכר יותר לציבור ויזכה ליותר פניות. על כן, אנו משערים שמספר התלונות שמקבל הנציב הקנדי ביחס לגודל האוכלוסייה הוא הנמוך ביותר מבין שלושת הנציבים.

מחקרים מראים כי ככלל העיתונאים הקנדים רגישים יותר מעמיתיהם הישראלים והבריטים לאתיקה העיתונאית ולהשפעות האפשריות של פרסומיהם באמצעי התקשורת. מחקר ההמשך הישראלי לפרויקט The Global Journalist השווה תפיסות וערכים עיתונאיים בחברות שונות (צפתי, 2003: 4–9). נמצא כי אחוז קטן מהעיתונאים הקנדים מצדיק שימוש בפרקטיקות בעייתיות מבחינה אתית לעומת אחוז גבוה פי שלושה ויותר בקרב העיתונאים הישראלים והבריטים. במחקר אחר השווה רפאל כהן-אלמגור את סיקור ההתאבדויות במדינות הנסקרות (Cohen-Almagor, 2005: 105–123). בקנדה נמצא שקיימת מדיניות בלתי כתובה של הימנעות כמעט מוחלטת מדיווח על התאבדויות, כדי למנוע תופעה של העתקה (copycat), לעומת בריטניה וישראל, שבהן מתפרסמים דיווחים על התאבדויות באופן נרחב ומפורט הרבה יותר.

מתוך נתונים אלו ניכר דמיון בין התפיסות והערכים של העיתונאים הישראלים והבריטים, אשר מצדיקים שימוש בפרקטיקות שונות שאינן עולות בקנה אחד עם כללי האתיקה העיתונאית. לאור ממצאים אלה אנו מניחים כי הנציב הקנדי ימצא אחוז נמוך יותר של תלונות מוצדקות מאשר עמיתיו. לכל אחד מן הארגונים תשתית חוקית המגדירה ומסדירה את פעילותה

ופעילות הגורם הממונה על תלונות הציבור. הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו בישראל היא רשות ציבורית המפקחת על שידורים מסחריים (הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו, 'אודות' [14.1.2007]). מינויו של נציב תלונות ופעילותו גם הם פועל יוצא של חוק הרשות השנייה. הנציב הוא גורם עצמאי, אשר כפוף רק למרות החוק. רשות השידור הבריטית, ה-BBC, פועלת מתוקפו של זיכיון מלכותי 'About the BBC – Plans, Policies & Reports – Charter (& Agreement)' [January 14, 2007]. בשונה מישראל, היחידה לטיפול בתלונות ב-BBC (Programme Complaints Unit, להלן: PCU) אינה גורם עצמאי והיא כפופה ל-The Governors Programme Complaints Committee, להלן: GPPC (The Governor's Programme Complaints Committee), BBC, [July 7, 2004] 'Remit'. ועדה זו מפקחת מטעם חבר המנהלים של ה-BBC על פעילות ה-PCU ויישום הכרעותיה. במסגרת ה-CBC פועלים שני נציבים של תלונות ציבור, הנהנים ממעמד עצמאי (CBC, 'Journalistic Standards and Practices' [January 14, 2007]). נציב אחד ממונה על המשדרים בשפה האנגלית, ונציב שני על המשדרים בשפה הצרפתית. במאמר זה נעסוק בפעילותו של הנציב הממונה על המשדרים בשפה האנגלית.

לשלושת הארגונים כללים כתובים המפרטים את נוהלי העבודה ואת כללי האתיקה העיתונאית המצופים מעיתונאי הארגון. כללים אלו, על אף היותם ייחודיים לכל ארגון, מתבססים על עקרונות משותפים של אתיקה עיתונאית: איזון, דיוק והגינות (הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו, 1994; CBC, 'Journalistic Standards and Practices' [January 14, 2007]; BBC, 'Editorial Guidelines – Home' [January 14, 2007]).

כל אחד מן העקרונות שזור כחוט השני בכל אחת מחוברות ההנחיות של הארגונים. מטרת עקרונות האתיקה העיתונאית היא לשמר, להגן ולחזק את האמון וההערכה בין העיתונאים ובין הציבור (American Society of Newspaper Editors, 1996). על כן, אנו משערים שמבחינת אפקטיביות פנים-ארגונית יכווין כל אחד מהנציבים את עיתונאי הארגון להקפיד הקפדה יתרה על עקרונות אלו. הקפדה זו תבטא בשימוש באותם מבחנים כדי לבדוק אם התלונה מוצדקת; כלומר אם האירוע הנידון אכן חרג מכללי הארגון (Gregory & Giddings, 2000: 3). אנו נבחן את התלונות אשר טוענות כי הופר אחד מעקרונות האיזון, הדיוק וההגינות. הקפדה זו תבטא כשימוש באותם מבחנים כדי לבדוק אם התלונה מוצדקת; כלומר אם האירוע הנידון אכן חרג מכלל האתיקה, ולכן גם מכללי הארגון.

בעקרון האיזון הכוונה היא להקפדה על 'הבחנה ברורה בין דיווח עובדתי לבין הבעת דעה, פרשנות או ניתוח של מידע', ועל 'ביטוי נאות ומאוזן לדעות

השונות הרווחות בציבור' והימנעות מהעדפה של 'דעה מסוימת על פני דעה אחרת' (הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו, 1994: 2).
 בעקרון הדיקו הכוונה היא להקפדה על הימנעות משידור 'דבר שאינו אמת, אינו מדויק, או מטעה' ואימות המידע עם ה'מקורות המהימנים ביותר בנסיבות העניין' (שם: 3).
 בעקרון ההגינות הכוונה היא להקפדה על ה'פרטיות, השם הטוב והטעם הטוב' (שם: 4).

בדיקת האפקטיביות של הנציבים

מתודולוגיית המחקר

טענות:

- ככל שהנציב ותיק יותר, כן יופנו אליו יותר תלונות בעניין הפרה של עקרון האתיקה העיתונאית באופן יחסי למספר בתי האב שברשותם לפחות טלוויזיה צבעונית אחת במדינה שבה פועל הארגון שאליו משתייך הנציב. המשתנה התלוי הוא מספר התלונות והמשתנה הבלתי התלוי הוא ותק הנציב.
 - ככל שהעיתונאים במדינה שבה פועל ארגון התקשורת תופסים את כללי האתיקה העיתונאית בחומרה רבה יותר, כך ימצא הנציב הפועל באותה מדינה אחוז נמוך יותר של תלונות מוצדקות.
 - כללי אתיקה עיתונאית דומים יבואו לידי ביטוי במבחנים דומים שיבדקו אם התלונות מוצדקות.
- ההשוואה בין הנציבים מתבססת על הדוחות הרשמיים שפרסם כל אחד מהם לשנים 1999–2004. ראשית, ניתחנו מבחינה סטטיסטית את ההבדלים הכמותיים ביניהם; שנית, ניתחנו מבחינה תוכנית ואיכותנית את הבחינות המשמשות אותם להכריע בדבר צדקת התלונה. כיוון שמבנה הדוחות של הנציבים השונים אינו אחיד, יצרנו סיווגי ביניים, כדי לקבל מידע מדויק ככל האפשר.

משתני המחקר

תלונה — הבעה של חוסר שביעות רצון (Cambridge Advanced Learner's Dictionary [January 13, 2007])

משדר — תוכנית רדיו או טלוויזיה.

כמות תלונות — סך כל התלונות שקיבל כל נציב. נתון זה מתבסס על דיווחי הנציבים בדוחותיהם.

מספר בתי אב שברשותם לפחות טלוויזיה צבעונית אחת – נתון אשר דיווחו הלשכות המרכזיות לסטטיסטיקה בישראל ובקנדה ו־ Broadcasters Audience Research Board LTD (בבריטניה, Davis, Hagai, [August 13, 2003]; [December 2, 2004]; Statistics Canada, Income Statistics Division [November 3, 2006]; BARB – Broadcasters Audience Research Board LTD, [November 3, 2006]).¹ כיוון שהנתון בנוגע לבריטניה מעודכן באתר עד שנת 2003, הערכנו את הנתון לשנת 2004 לפי קצב גידול שנתי של 0.83%, קצב הגידול הממוצע בין השנים 1999–2003.

מספר בתי האב שברשותם לפחות טלוויזיה צבעונית אחת ביחס לכל תלונה שעניינה הפרה של עקרון אתיקה עיתונאית, המוגשת לארגון התקשורת באותה מדינה – נתון המייצג את המספר היחסי של בתי האב שלהם גישה לאמצעי התקשורת ביחס לכל תלונה הטוענת להפרה של עקרון אתיקה עיתונאית. בנייתו זה ניפינו את התלונות בנושאים טכניים שהופנו לנציבי הרשות השנייה, כיוון ששאר הארגונים אינם עוסקים בתלונות בנושא: היחידה הבריטית אינה עוסקת בתלונות הנוגעות למשדרים המסחריים של הארגון, והנציב הקנדי אינו עוסק בתלונות בנוגע למשדרי הבידור.

בחינה אם התלונה מוצדקת – תהליך החקירה שקיים הנציב בעניין כל תלונה המוגשת אליו, במטרה להכריע אם האירוע הנידון אכן חרג מכללי הארגון (Gregory & Giddings, 2000: 3).

הנתונים באשר לאחוז התלונות אשר נמצאו מוצדקות מתבסס על דיווחי הנציבים בדוחות השנתיים שלהם. ל־BBC ולרשות השנייה קטגוריית הכרעה 'מוצדק בחלקו'. סיווגו קטגוריה זו כשייכת לתלונות אשר נמצאו מוצדקות. לרשות השנייה קטגוריית הכרעה ייחודית: 'תלונות אשר טופלו לגופן'. קטגוריה זו ראינו כשייכת לתלונות אשר נמצאו לא מוצדקות, כיוון שמדובר במקרים שבהם לא הופרו כללי הרשות, אבל הנציב מצא לנכון שיש לפתור את התלונה באמצעות הבהרת כוונות הזכיין לנוכח טענות המתלונן. נוסף על כך, בדוח של שנת 2001 נותרו שתי תלונות ללא הכרעה, שבהן בחרנו שלא להתחשב עקב מספרן הזעום. ב־CBC תלונות יכולות להימצא מוצדקות על ידי הנציב ו/או מפיקי התוכניות, כיוון שהמפיקים הם הגורם הראשון שאליו מועבר הטיפול בתלונה. את פירוט התפלגות ההכרעות נציג בלוח 5.

תלונות הנוגעות לאתיקה עיתונאית – תלונות שעניינן הפרה של אחד מעקרונות האתיקה העיתונאית: איזון, דיוק והגינות. כדי שההשוואה תהיה מדויקת ככל האפשר, הפרדנו בין התלונות הנוגעות לעקרונות של אתיקה עיתונאית לבין אלו אשר אינן נוגעות לעקרונות הללו, לפי קטגוריות הסיווג המקוריות של הגופים המטפלים בתלונות. הסיכומים בשנתיים שה־BBC

וה־CBS מפרסמים נוגעים לתקופה שבין 1.4 של השנה הקודמת ל־31.3 של השנה הנוכחית. להלן הסיווג ב־BBC.

לוח 1: סיווג הקטגוריות המקוריות לתלונות שיש להן נגיעה באתיקה עיתונאית ולכאלה שאין להן – BBC

אחוז תלונות ממוצע	כמות תלונות ממוצעת	קטגוריות מקוריות	עיקרון אתי	
3.08%	31	הטיה פוליטית	איזון	תלונות הנוגעות באתיקה עיתונאית
16.32%	193	הטיה שאינה פוליטית		
5.11%	56	חוסר דיוק בעובדות	דיוק	
5.41%	68	אלימות	הגינות	
4.67%	44	גזענות		
4.89%	57	דוגמה לא נאותה		
1.96%	22	טיפול לא הוגן בתלונה		
0.22%	3	פגיעה בפרטיות המתלונן		
4.64%	47	תוכן פוגע ביחיד או בארגון		
21.43%	240	טעם קלוקל		
5.81%	70	שפה פוגענית		
5.49%	72	מגע מיני		
0.32%	4	סקסזם		
4.42%	59	רגישות ותיאור		
1.95%	26	חודרנות		
9.02%	105	פגיעה ברגשות דתיים		
2.52%	28	סטנדרטים של הצגה וריאיון		
1.48%	15	שיקולים מסחריים		
98.74%	1,139	סך כל התלונות בנושאי אתיקה עיתונאית		
1.26%	16	אחר	תלונות אשר אין להן נגיעה באתיקה עיתונאית	
1,155		ממוצע תלונות שנתי		

בנציבות הרשות השנייה הקטגוריות המקוריות אינן מובחנות זו מזו על

סמך העיקרון האתי העומד במרכז התלונה. על כן, סיווגנו את הקטגוריות המקוריות לשני סוגים עיקריים: תלונות הנוגעות באתיקה עיתונאית ותלונות שאינן נוגעות באתיקה עיתונאית. הקטגוריה 'כללי' מופיעה בשני הסיווגים, כיוון שהתלונות המקוטלגות בה אינן אחידות באופיין. בבדיקת החלוקה של הקטגוריה לתת-נושאים מצאנו כי בממוצע ל-32.8% מהתלונות המסווגות תחת הקטגוריה 'כללי' יש נגיעה באתיקה עיתונאית (וגמן, [2.12.2004]). החלוקה מתבססת על הסיווג לתת-נושאים, שהתקבל ממשד הנציב בשנים 2001–2003.

לוח 2: סיווג הקטגוריות המקוריות לתלונות הנוגעות באתיקה עיתונאית – הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו

קטגוריות מקוריות	כמות תלונות ממוצעת	
זמני שידור	42.7	(3.60%)
כללי (תלונות הנוגעות באתיקה עיתונאית)	70.9	(6.69%)
מגישי תוכניות	21.0	(1.31%)
קדימונים	17.7	(1.56%)
תוכן חדשות	96.8	(5.92%)
תוכן פרסומות	274.0	(21.57%)
תוכן תוכניות	287.8	(26.08%)
סך הכול	810.9	(66.84%)
אי-התאמה ללוח המשדרים	27.7	(2.41%)
הפרעות בקליטה	61.0	(5.05%)
כללי (תלונות אשר אינן נוגעות באתיקה עיתונאית)	145.3	(13.71%)
פגיעה בהרגלי צפייה	44.8	(6.09%)
קטיעה	4.7	(0.56%)
ריבוי פרסומות	35.7	(3.18%)
שמע	26.3	(2.07%)
סך הכול	345.5	(33.16%)
ממוצע תלונות בשנה	1,156.3	

לוח 3: היקפי התלונות ופילווחן – CBC

ממוצע	-2004 2005	-2003 2004	-2002 2003	-2001 2002	-2000 2001	-1999 2000	נושאי תלונות/שנה
27.67 (50.68%)	19 (35.85%)	31 (46.27%)	39 (53.42%)	28 (51.85%)	25 (58.14%)	24 (58.54%)	איזון
15.50 (26.47%)	22 (41.51%)	27 (40.30%)	20 (27.40%)	14 (25.93%)	6 (13.95%)	4 (9.76%)	דיוק
9.50 (17.97%)	9 (16.98%)	8 (11.94%)	11 (15.07%)	10 (18.52%)	9 (20.93%)	10 (24.39%)	הגינות
52.67 (95.12%)	50 (94.34%)	66 (98.51%)	70 (95.89%)	52 (96.30%)	40 (93.02%)	38 (92.68%)	סך כל: התלונות הנוגעות באתיקה עיתונאית
2.50 (4.88%)	3 (5.66%)	1 (1.49%)	3 (4.11%)	2 (3.70%)	3 (6.98%)	3 (7.32%)	אחר
1,444	1,934	2,123	1,581	986	1,055	986	היקף תלונות מוערך בנושאים הנוגעים באתיקה עיתונאית מתוך סך כל התלונות
68	116	32	68	38	79	78	היקף תלונות מוערך בנושאים אשר אינם נוגעים באתיקה עיתונאית מתוך סך כל התלונות
1,513	2,050	2,155	1,649	1,024	1,134	1,064	סך כל התלונות

ב-CBC נתקלנו בבעיה אחרת: הנציב כלל אינו מסווג את התלונות לקטגוריות. לשם קבלת מידע, סיווגנו את הסקירות בדוחות הנציב לקטגוריות אתיות, לפי הנושא העיקרי שבו עסקה כל סקירה. כדי לדעת מהו אחוז התלונות שהוגשו בפועל בכל עיקרון של האתיקה העיתונאית, ראינו באחוז התלונות בנושא מסוים מתוך כלל הסקירות המופיעות בדוחות כמייצג את היחס בקרב כלל התלונות בנושאי חדשות המוגשות לנציב. תלונות אשר נושאייהן לא טענו להפרה של אף אחד מהעקרונות הללו סווגו תחת 'אחר'.

ניתוח הנתונים

ראשית, ניתחנו את השונות החד-גורמית, כדי לבחון את ההבדלים בין הנציבים ביחס למספר בתי האב בכל מדינה, שברשותם לפחות טלוויזיה צבעונית אחת, לכל תלונה הטוענת להפרה של עיקרון של אתיקה עיתונאית. שנית, ניתחנו את השונות החד-גורמית, כדי לבחון את ההבדלים בין הנציבים באחוז התלונות אשר נמצאו על ידם מוצדקות. כדי לקבל תמונה מדויקת ככל האפשר של המגמה הרווחת, השווינו את אחוזי ההכרעות ולא את הכמות, בהנחה שהם משקפים את המגמות הרווחות בהקשר זה. שלישית, ניתחנו את התוכן, על מנת לאפיין את המבחן שאותו מפעילים הנציבים כדי לבחון האם התלונות מוצדקות. כדי לקבל מידע מהימן ככל האפשר, קודדו יותר מ-40% מהתלונות המופיעות בדוחות הנציבים בשנים הנסקרות, מתוך שמירה על יחס להיקפי הפריטים המפורסמים, למעט בנוגע לנציב הרשות השנייה, אשר מפרסם רק כ-10–15 תלונות מייצגות בכל דוח, ולכן קודדו כל התלונות שפרסם בתקופה הנסקרת. בכל פריט קודד העיקרון האתי העיקרי אשר נטען שהופר, הצעדים שננקטו כדי לבדוק את טענות המתלונן והכרעת הנציב. סך הכול קודדנו 404 תלונות מתוך 914 תלונות שהופיעו בדוחות.

תוצאות

כאמור, שיערנו כי יימצאו הבדלים במספר התלונות ובסוג ההכרעות בין ה-CBC לבין שני הגופים האחרים.

1. היקף הפעילות של הגופים המטפלים בתלונות כדי לקבל תמונה באשר להיקפי הפעילות היחסיים, השווינו את ממוצע מספר בתי האב שברשותם לפחות מכשיר טלוויזיה צבעוני אחד למספר התלונות

לוח 4: יחס בתי האב שברשותם לפחות מכשיר טלוויזיה צבעוני אחד לכל תלונה הנוגעת באתיקה עיתונאית

ממוצע יחס מספר בתי האב שברשותם לפחות טלוויזיה צבעונית אחת לתלונה הנוגעת באתיקה עיתונאית	יחס מספר בתי האב שברשותם לפחות טלוויזיה צבעונית אחת לתלונה הנוגעת באתיקה עיתונאית	היקף תלונות הנוגעות באתיקה עיתונאית	סך כל בתי האב שברשותם לפחות טלוויזיה צבעונית אחת	שנה	
3,043	7,422	205	1,523,504	1999	הרשות השנייה
	3,703	436	1,615,585	2000	
	2,552	659	1,680,968	2001	
	1,293	1,322	1,709,215	2002	
	1,247	1,379	1,719,362	2003	
	2,044	864	1,766,509	2004	
23,631	30,385	780	23,700,000	1999	BBC
	30,848	778	24,000,000	2000	
	30,907	783	24,200,000	2001	
	15,615	1,569	24,500,000	2002	
	15,142	1,618	24,500,000	2003	
	18,887	1,308	24,704,503	2004	
9,011	11,575	986	11,414,364	1999	CBC
	10,968	1,055	11,570,311	2000	
	11,968	986	11,801,824	2001	
	7,541	1,581	11,924,832	2002	
	5,684	2,123	12,067,110	2003	
	6,331	1,934	12,244,256	2004	

הנוגעות באתיקה עיתונאית המוגשות לכל ארגון, באמצעות ניתוח שונות חד-גורמי. בניתוח זה נמצאו הבדלים מובהקים בין הנציבים במספר בתי האב בכל מדינה לכל תלונה המוגשת לארגון התקשורת ($F_{(2,15)} = 26.84$), $p < 0.0001$. כדי לבחון את מקור המובהקות, ערכנו מבחן Scheffe ונמצאו

הבדלים מובהקים במספר בתי האב שברשותם טלוויזיה צבעונית לכל תלונה: בין ה־BBC לרשות השנייה ($p < 0.0001$) ובין ה־BBC ל־CBC ($p < 0.001$), אך לא נמצאו הבדלים מובהקים בין הרשות השנייה ל־CBC. כך שמספר בתי האב לכל תלונה המוגשת ל־BBC ($M = 23,631$; $SD = 7,867$) גבוה באופן מובהק ממספר בתי האב לכל תלונה המוגשת לרשות השנייה ($M = 3,043$; $SD = 2,330$) וממספר בתי האב לכל תלונה המוגשת ל־CBC ($M = 9,011$; $SD = 2,813$).

2. היקף הכרעות הגופים המטפלים בתלונות

כדי לבחון את ההשערה בנוגע להבדלים בין הנציבים באחוז התלונות שהם מוצאים מוצדקות, ניתחנו שונות חד־גורמית. כפי ששיערנו, נמצאו הבדלים מובהקים בין הנציבים ($F_{(2,15)} = 15.23, p < 0.0001$). כדי לבחון את מקור

לוח 5: היקפי ההכרעות של הגופים המטפלים בתלונות

ממוצע	2004	2003	2002	2001	2000	1999		
22.6%	19.0%	32.1%	25.5%	17.2%	16.1%	25.8%	אחוז תלונות שנמצאו מוצדקות	הרשות השנייה
77.4%	81.0%	67.9%	74.5%	82.8%	83.9%	74.2%	אחוז תלונות שלא נמצאו מוצדקות	
21.6%	25.9%	28.6%	8.6%	29.1%	15.8%	21.5%	אחוז תלונות שנמצאו מוצדקות	BBC
78.4%	74.1%	71.4%	91.4%	70.9%	84.2%	78.5%	אחוז תלונות שלא נמצאו מוצדקות	
5.7%	5.0%	6.7%	5.8%	3.6%	7.9%	5.3%	אחוז תלונות שנמצאו מוצדקות	CBC
94.3%	95.0%	93.3%	94.2%	96.4%	92.1%	94.7%	אחוז תלונות שלא נמצאו מוצדקות	

המובהקות, עשינו את מבחן Scheffe ונמצאו הבדלים מובהקים באחוז התלונות אשר נמצאו מוצדקות על ידי נציב ה-CBC לבין אלו אשר נמצאו מוצדקות על ידי נציב הרשות השנייה ($p < 0.001$) ואנשי היחידה לטיפול בתלונות של ה-BBC ($p < 0.001$); אך לא מצאנו הבדלים מובהקים בין נציב הרשות השנייה לבין אנשי ה-BBC, כך שנציב ה-CBC ($M = 5.71$; $SD = 1.46$) מוצא אחוז נמוך יותר של תלונות מוצדקות מאשר נציב הרשות השנייה ($M = 22.61$; $SD = 6.24$) והיחידה לטיפול בתלונות של ה-BBC ($M = 21.58$; $SD = 8.07$).

3. זיהוי המבחנים המשמשים את הנציבים כדי לבחון אם התלונה מוצדקת

אפיון המבחן שמפעילים הנציבים כדי לבחון אם התלונות מוצדקות התבסס על ניתוח תוכן של הדוחות שפרסמו הנציבים לתקופה הנסקרת. נדגמו באופן אקראי יותר מ-40% מסך התלונות המופיעות בדוחות הנציבים בשנים הנסקרות. כדי ללמוד על המבחנים המשמשים כל נציב בנפרד בטרם נשווה את עבודתם זה לזה, קודדנו לפחות 30% מהתלונות שקיבל כל נציב לכל עיקרון אתי נפרד. בכל פריט קודד העיקרון האתי העיקרי אשר נטען שהופר, הצעדים שננקטו כדי לבדוק את טענות המתלונן ומה הייתה הכרעת הנציב. אם מספר התלונות האמורות להיות מקודדות לעיקרון האתי היה נמוך מ-30 פריטים, הקפדנו לקודד את כולם. כך היה במקרה של נציב הרשות השנייה, אשר מפרסם בדוחותיו מספר נמוך יותר של תלונות מאשר עמיתו (בסך הכול 60 תלונות בנושאים אתיים). כיוון שכך, קודדנו את כל התלונות הרלוונטיות במהלך התקופה הנסקרת לאחר שביצענו בדיקת מהימנות בין שופטים (83% הסכמה בנוגע לעיקרון האתי המרכזי אשר הופר לדברי המתלונן): 47 תלונות נגזעו בהגינות, תשע באיזון וארבע בדיוק.

1. איזון

בעקרון האיזון הכוונה היא להקפדה על 'הבחנה ברורה בין דיווח עובדתי לבין הבעת דעה, פרשנות או ניתוח של מידע', ועל 'ביטוי נאות ומאוזן לדעות השונות הרווחות בציבור' והימנעות מהעדפה של 'דעה מסוימת על פני דעה אחרת'. מצאנו כי המבחן שלפיו בוחנים גופי התקשורת אם הופרו כללים אלו הוא דו-שלבי. ראשית, אם לאורך זמן קיים חוסר איזון בשידורי הארגון בנוגע לנושא התלונה. שנית, בחינה פרטנית של הנקודות הייחודיות למשדר העומד בבסיס התלונה. אם הנושא העומד בבסיס התלונה לא נידון בעוד תוכניות, נבחנה התלונה לאור השלב השני בלבד.

ממוצע התלונות הכללי בנושא איזון ב-BBC לאורך השנים הנסקרות

הוא 19% מסך כל התלונות, כאשר 3% מהתלונות טוענות להטיה פוליטית ו-16% להטיה שאינה פוליטית. דוגמה לתלונה בנושא של הטיה פוליטית היא זו הטוענת כי משדר אקטואליה מתקופת הבחירות של שנת 2001 נטה לטובת מפלגת הלייבור (BBC, Programme Complaints Unit, October 2001). נטען כי באותה התוכנית שודרה גם כתבה על פעילות מפלגת הלייבור, אשר סקרה רק את דעות התומכים במפלגה וריאיון עם אחד האישים הבולטים בה, מר ג'ק סטראו (Straw). היחידה לטיפול בתלונות לא קיבלה את דעת המתלונן משני טעמים: הראשון, בבחינת חוסר האיזון בין הצגת המפלגות לאורך זמן לא נמצא פגם או העדפה למפלגה מסוימת, ונקבע שכל המפלגות קיבלו סיקור מאוזן; השני, היחידה לטיפול בתלונות בחנה את המשדר עצמו ומצאה כי בפועל קרה ההפך מטענת המתלונן – זמן הריאיון עם מר סטראו קוצר, דבר שקיצץ בזמן השידור שקיבלה מפלגת הלייבור בתקופת הבחירות.

גם תלונות אשר אינן עוסקות בהטיה פוליטית זוכות לאותה בחינה. לדוגמה, נטען כי תוכנית על המהומות בצפון אנגליה בקיץ 2001 אופיינה באי-דיוקים, באפליה כנגד המשטרה ובהגזמה בתיאור התפקיד של ארגוני ימין קיצוני במהלך המהומות (שם). היחידה לטיפול בתלונות קיבלה את דעת המתלונן באופן חלקי. כיוון שהתוכנית שודרה במסגרת סדרה שבחנה את גורמי המהומות ואת השלכותיהן, לא מצאה היחידה הטיה במשדרים לאורך זמן. בנוגע למשדר הספציפי, נמצא כי אחד המרואיינים ביקר את התנהגות המשטרה בנסיבות שעדיין היו תחת חקירה, בלי שמפיקי המשדר דאגו לקבל תגובה בנושא.

נראה כי הקנדים רגישים יותר מהבריטים לאירועים של חוסר איזון, שכן לאורך השנים הנסקרות ממוצע התלונות בנושא איזון ב-CBC הוא 51% מסך כל התלונות. דוגמה לתלונה בנושא הטיה פוליטית היא ריאיון מיוחד שקיים CBC Radio עם סטוקוול דיי (Stockwell Day), מנהיג מפלגת ה-Canadian Alliance בטרם בחירות 2000 (CBC, Office of the Ombudsman, English) (Services, 2001: 25). המתלונן טען כי המראיינת הייתה תקיפה כלפי דיי ושאלה אותו שאלות לא רלוונטיות, מה גם שכל האנשים שהועלו לשידור הציגו דעות מנוגדות לאלו של דיי. מפיק התוכנית דחה את התלונה בטענה שהשאלות הלא רלוונטיות לדעת המתלונן (לדוגמה בנושא תורשה מול סביבה) עמדו על הפרק בסדר היום הציבורי בזמן מערכת הבחירות. נוסף על כך, הוא הביא לתשומת לב המתלונן כי דעות התומכות בדעותיו של דיי הועלו לדיון מאוחר יותר באותו הריאיון, כך שגם בבחינת התלונה לאורך זמן לא היה מקום להצדיקה. נציב ה-CBC חיזק את ידי מפיק התוכנית. הוא אף העיר שהריאיון ארך כ-20 דקות ומרביתו הוקדש להציג את דעותיו של דיי. בעניין הדעות אשר השמיעו

האנשים שהועלו לשידור, הביא הנציב לתשומת לב המתלונן שזו בדיוק כוונת נוהלי ה-CBC בדברם על איזון ועל הימנעות מהתערבות בדעות הציבור – מתן האפשרות להשמיע דעות בשידור ציבורי ללא התערבות המנחה.

גם תלונות בנושאים של חוסר איזון שאינם קשורים לפוליטיקה הקנדית נבחנות באותו אופן. למשל תלונה אשר טענה כי סגנון הסיקור של כתב ה-CBC בישראל, ניל מקדונלד, מוטא לטובת הצד הפלסטיני (CBC, Office of the Ombudsman, English Services, 2002: 38). המתלונן ציין לרעה בעיקר כתבה על פלסטינים שנפצעו מירי של חיילי צה"ל באפריל 2001. סגן נשיא ה-CBC לא הסכים עם המתלונן. הוא הטעים כי התמקדות בכתבה ספציפית מחטיאה את התמונה הכוללת המצטיירת בסיקוריו של מקדונלד, שסיקר את הסכסוך על כל היבטיו לאורך זמן רב. נציב ה-CBC החליט לבחון את התלונה לאורך זמן וצפה ביותר מ-40 כתבות של מקדונלד. הוא מצא כי מספר הכתבות אשר סוקרות את הצד הפלסטיני דומה לאלה אשר סוקרות את הצד הישראלי. הוא גם שוחח עם מקדונלד בנושא. בתום הברור המקיף שקיים, מצא עניין אחד בלבד בתלונה שעמו הסכים, אשר נגע בחוסר הסיקור של החומר הנלמד בבתי הספר הפלסטיניים.

ישנם מקרים שבהם הנושא העומד בבסיס התלונה אינו נידון בתוכניות אחרות. כפי שהטעמנו, במקרים מעין אלה בוחן הנציב את התלונה לאור השלב השני בלבד – חוסר איזון במשדר הספציפי. דוגמה לכך עשויה להיות התלונה על תוכנית שעסקה בתעשיית הפרווה הקנדית (שם: 13). המתלונן, יושב ראש עמותה להגנה על החיות הפרוותיות, טען כי התוכנית הייתה חד-צדדית בעד תעשיית הפרווה והביאה רק דעות שתמכו בה. הנציב מצא כי המתלונן צדק וכי היה מקום להביא דעות המנוגדות לפעולותיה של תעשיית הפרווה.

כמו עמיתיו, גם הנציב הישראלי משתמש במבחן דו-שלבי כבואו לבחון תלונות בנושאים של חוסר איזון. דוגמה לכך עשויה להיות תגובתו לתלונה בדבר חוסר איזון ישראלי להאשמות של הצד הפלסטיני, אשר שודרו במסגרת כתבה על פעילות 'כוח 17', המשמר הנשיאותי של ערפאת (נציב תלונות הציבור, הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו, 2001: 49). כמו עמיתיו, בחן הנציב את התלונה לאורך רצף של תוכניות בנושא ומצאה בלתי מוצדקת. הוא מצא שלאורך רצף של תוכניות הוצגה גם עמדת צה"ל וגם עמדת הדרג המדיני כלפי האשמות אלו. לאור האמור לעיל לא מצא הנציב במשדר עצמו חריגה מהקו המאוזן שנהגה על פיו הרשות השנייה בשידוריה.

2. דיוק

בעקרון הדיוק הכוונה היא להקפדה על הימנעות משידור 'דבר שאינו אמת,

אינו מדויק, או מטעה' ואימות המידע עם ה'מקורות המהימנים ביותר' בנסיבות העניין'. מצאנו כי כל הנציבים נוקטים מבחן שבו הם מבררים לעומק את האמת ולפיה מכריעים בנוגע לצדקת התלונה.

ממוצע התלונות הכללי בנושא דיוק ב-BBC לאורך השנים הנסקרות הוא 5% מסך כל התלונות. דוגמה הולמת לדרך הבחינה של היחידה לטיפול בתלונות אם תלונה בנושא דיוק היא מוצדקת היא ריאיון ששודר ברדיו לידס (Leeds) עם חבר הפרלמנט בארי שירמן (Sheerman) בנושא היחסים בין הקהילה המוסלמית לבין שאר האוכלוסייה במחוז הבחירה שלו, האדרספילד (Huddersfield) (BBC, Programme Complaints Unit, February 2002). המראיין טען כי מאז אירועי 11.9.2001 הלכו והידרדרו יחסים אלו, וביסס את טענתו על שני דיווחים: האחד, תקיפות של מוסלמים על רקע גזעי; והשני, הכפלת הכוח המשטרתי באזור. חבר הפרלמנט שירמן טען כי היחסים בין הקהילות הרמוניים וכי השאלות שנשאל התבססו על דיווחים שגויים. היחידה לטיפול בתלונות בדקה את המהימנות של שני הדיווחים ומצאה כי זה אשר דיווח על הכפלת הכוח המשטרתי היה שגוי. לאור האמור לעיל נמצאה התלונה מוצדקת. נציין כי כאשר מדובר בחוסר דיוק בתוכניות המיועדות לילדים, ניכרת תגובה קשה אף יותר מן הרגיל. דוגמה לכך היא התגובה של יחידת ה-PCU על שגיאה שנפלה בתוכנית היסטוריה לילדים: 'התוכנית לא תשודר שנית' (BBC, Programme Complaints Unit, February 2000). חוסר הדיוק היה בשיוך ההישג של הקפת העולם ביאכטה לראשונה בידי אדם לפרנסיס צ'יצ'סטר (Francis Chichester), בתוכנית אשר עסקה בחזרתו לפלימות'.

ממוצע התלונות הכללי בנושא דיוק ב-CBC לאורך השנים הנסקרות הוא 26% מסך כל התלונות. תלונה אשר מדגימה את דרך הבחינה של ציטוט לא מדויק היא זו של נציג חברת ביטוח בנושא תביעה של אחד המבוטחים נגד החברה (CBC, Office of the Ombudsman, English Services, 2000: 30). המתלונן, סגן נשיא חברת הביטוח HB, טען כי בתוכנית טלוויזיה אשר חקרה את אחת התביעות התלויות ועומדות כנגד HB צוטטה תגובת החברה כ'אין תגובה', כאשר בפועל הסבירה HB לכתבת כי אין ביכולתה להגיב על העניין מתוקף שמירה על חסיון הפרט. סגן נשיא HB טען שהצופים יכלו להבין מתוך הציטוט השגוי שיש לחברה מה להסתיר. נציב ה-CBC חקר את העניין, הן מול הכתבת והן מול החברה אשר מספקת שירותי דוברות ל-HB, ומצא שנעשה כל ניסיון אפשרי להשיג תגובה של HB, ובכלל זה הסכמה של התובע בכתב, אשר לא הוגשה ל-HB, מכיוון שזו לא הסכימה להגיב בעניין. הנציב לא מצא את התלונה מוצדקת אך המליץ כי מעתה ואילך יש לדרוש מכתב ויתור חיסיון במקרים שבהם מבקשים לקבל מידע מגוף מסוים החייב בחיסיון כלפי לקוחותיו.

במקרה אחר דרש מתלונן שתשודר הבהרה למשפט מבלבל בכתבה על הפוליטיקאי דיי סטוקוול (CBC, Office of the Ombudsman, English) (Services, 2001: 31). בכתבה נאמר כי דיי 'בעד החיים, אבל גם תומך בעונש המוות' ('בעד החיים' הוא תרגום חופשי למונח האנגלי 'Pro-Life'). משפט זה נאמר בהקשר של דיון בנושא הפלות. המתלונן טען שהיה על הכתב לדייק ולציין שדיי מתנגד להפלות, שכן אין הוא יכול להיות בעד החיים, אם הוא תומך בעונש מוות. מפיקת התוכנית הסכימה עם המתלונן והנחתה את צוות התוכנית להשתמש במינוח מדויק יותר מ-'Pro-Life' בתיאור מתנגדים להפלות. בהירשו לעניין, בחן נציב ה-CBC כיצד דיי מגדיר את עצמו. הוא מצא כי דיי מתאר את עצמו כ-'Pro-Life'. הנציב התייעץ גם עם נשיא הקואליציה נגד הפלות, אשר אישר כי ישנם חברים רבים בקואליציה המתנגדים להפלות ובה בשעה תומכים בעונש מוות, ושלטעמו, אין פגם בדבר. בבחינת המשדר עצמו מצא הנציב שנוספו דברי הבהרה אשר לא הותירו מקום לספק בדבר עמדותיו של דיי בנושאים של הפלות ועונש מוות, כך שלטעמו לא יכול היה להיווצר בלבול בקרב הצופים. לאור זאת, לא מצא את התלונה מוצדקת, אך הסכים שהיה עדיף להשתמש במונח בהיר יותר, כגון 'מתנגד להפלות'.

הנציב הישראלי נוקט קו זהה כאשר הוא ניגש לבחון תלונות הטוענות לחוסר דיוק. תלונה המדגימה את העניין עלתה בכתבה של חיים הכט אשר עסקה בפרישת חיילי מילואים משירות צבאי מטעמי מצפון (נציב תלונות הציבור, הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו, 2001: 52–53). אחד החיילים, אלדד גולן, טען בכתבה כי עזב את היחידה המובחרת ששירת בה מטעמים של מצפון. נטען כי על הכתב היה להביא לידיעת הציבור כי הוא מעסיקו של אלדד גולן, וכי אלדד גולן טען בתוכנית אחרת שהוא 'לא עזב מסיבות מצפוניות'. הנציב בירר את העניין עם הכתב, וזה דחה את הטענות ואמר כי הוא מכיר את גולן ושהוא דובר אמת. עקב חוסר ההתאמה בין שלל הגרסאות השונות פנה הנציב לדובר צה"ל, אשר גרס כי גולן שוחרר מסיבות אישיות. הכתב הגיב כי אין בצה"ל סעיף המאפשר שחרור מטעמי מצפון ולכן פנה גולן לקצין בריאות נפש ושוחרר על רקע בעיות נפשיות. מכיוון שלא הוברר העניין דיו, הפעיל הנציב את סמכותו וזימן את גולן לחקירה, שבה אימת גולן את דברי הכתב. במקרה זה נתקל הנציב בקשיים בחפשו אחר האמת, וכדי להכריע בעניין, השתמש באופן חריג בסמכויות החקירה שנתנו לו ולבסוף לא מצא פגם בעובדות ששודרו בכתבה ובהסתרת העובדה כי הכתב היה מעסיקו של גולן.

במקרה אחר התלוננו שני מאזינים כי הצליחו, ארבע שעות לאחר תחילת משחק רדיופוני, לפתור חידה ששודרה בתוכנית הרדיו 'דידי לוקלי' במסגרת שבוע משחק נציב תלונות הציבור, הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו, 2000:

54–55). המאזינים התלוננו כי יצרו קשר עם מפיקי התוכנית ביום השני למשחק אך התבשרו כי כבר נמצא פותר. בפועל, רק ביום האחרון של המשחק הועלה הפותר לשידור. כאשר ניסו לקבל הסבר, זכו ליחס מזלזל. לטענת ירדיו ללא הפסקה, תחנת הרדיו האחראית על השידור, האדם אשר מצא את הפתרון עלה לשידור רק ביום האחרון, עקב אילוצי עריכה וחריגה מלוחות זמנים. לאור האמור לעיל חשב הנציב כי הבעיה עשויה להיפתר באמצעות שיחת הבהרה של מנהלי התחנה עם המתלוננים ומתן פרס תנחומים. משדחו את ההצעה מנהלי התחנה, הגיע הנציב לכלל מסקנה 'כי אין בהסברי התחנה מענה הולם למתלוננים' ושי'בוצעה הטעיה לכאורה של מאזיני התוכנית'. היעדר תקנון מפורט חיזק מסקנה זו. בעקבות כך העביר הנציב את התלונה לוועדת הפרות רדיו, אשר הסכימה עם הנציב והנחתה כי לכל שעשועון צריך לפרסם תקנון נגיש לכול, וכן שאין לעודד מאזינים לנסות ולמצוא פתרון לחידה אשר כבר נמצא לה פותר. מקרה זה הוא בבחינת הטעיה מכוונת ולא רק אי-דיוק בפרטים. עקב חומרת הדברים מצא הנציב לנכון להעביר את הממצאים להמשך טיפול בוועדות בעלות סמכות מעשית.

3. הגינות

בעקרון ההגינות הכוונה היא להקפדה על ה'פרטיות, השם הטוב והטעם הטוב'. לתלונות המשויכות לעיקרון זה נגיעה במגוון רחב של נושאים בקרב שלושת גופי התקשורת, החל בשידור של תוכן לא ראוי או בשידור בשעה שאינה מתאימה לקהל צופים, עבור בשימוש בשפה פוגענית וחודרנית וכלה בגזענות ובסקסיוזם.

תלונות הטוענות לחוסר הגינות נבחנות בשני שלבים: ראשית, נבחנת מידת הפוגענות של התוכן השנוי במחלוקת. לאחר מכן, במידה שהתוכן המשודר אכן נמצא פוגעני, נבחנת השאלה האם ההקשר שבמסגרתו שודר מצדיק את הבאתו לשידור, קרי מהו סוג התוכנית ומהן מטרותיה. אם מדובר בפגיעה ברגשות של ילדים, נבחנת גם השאלה של שעת השידור.

ממוצע התלונות הכללי בנושא הגינות ב-BBC לאורך השנים הנסקרות הוא 74% מסך כל התלונות. עיקר התלונות בנושא הגינות נוגעות בטעם קלוקל (21.43%), בפגיעה ברגשות דתיים (9.02%), בשפה פוגענית (5.81%), במגע מיני (5.49%) ובאלימות (5.41%). הבריטים רגישים מאוד לנושא זה, ובעיקר לשעות שידור שאינן מתאימות לקהל הצופים העיקרי באותו הזמן. ל-BBC מדיניות ברורה בעניין הפרדת שעות השידור המיועדות לילדים ולמבוגרים והוא מציב גבול ברור בין השניים: השעה 21:00 בערב. שעה זו מכונה על ידם 'the watershed' (נקודת ההפרדה). תוכניות אשר כוללות תוכן לא מתאים לילדים

ומשודרות לפני שעה זו זוכות למקלחת ציננת מהיחידה לטיפול בתלונות של ה-BBC. דוגמה לכך היא תלונה על פרק של סדרת הטלוויזיה לנוער 'באפי, קוטלת הערפדים' ('Buffy The Vampire Slayer'), אשר כלל סצנות של עינויים ורמיזות לאלימות מינית, וששודר בשעות אחר הצהריים המאוחרות (BBC, Programme Complaints Unit, April 2002: 12). יחידת ה-BBC בחנה את תוכן הפרק, את ההקשר של התוכנית ואת שעת השידור. נמצא כי מעשי אלימות רבים בסדרה אופיינו ביסודות פנטסטיים ולכן התוכנית מצויה בגבולות הסביר, אך באחת הסצנות בפרק זה עברה האלימות כל גבול. היחידה המליצה כי הפרק ייערך מחדש לפני שידורים חוזרים באותן השעות ונתנו הנחיות כלליות לצוות הממונה על עריכת הסדרה.

במקרה אחר נתקבלה תלונה שטענה כי תיאור הפציעות שנגרמו לילדה בת שש אשר נרצחה בנסיבות קשות בידי האפוטרופוסים שלה היה מפורט יתר על המידה בהקשר שבו שודר (BBC, Programme Complaints Unit, April 2001). כיוון שאכן היה מדובר בתיאור קשה, נבחן הקשר השידור, ונמצא כי היה מדובר בדיווח שסיקר את הרשעת הרוצחים ואת גזירת דינם למאסר עולם בסיכום החדשות של השעה 17:00 אחר הצהריים. התיאור נועד להבהיר את הרקע לגזר הדין הקשה. היחידה לטיפול בתלונות לא מצאה את ההקשר כמצדיק במידה מספקת תיאור כה מפורט של הרצח. היא הכריעה כי התיאור הקשה הובא לשידור בשל טעות בשיקול הדעת. בעקבות האמור לעיל תוזכרו צוותי החדשות להימנע מתיאורי פשע מפורטים מדי.

ממוצע התלונות הכללי בנושא הגינות ב-CBC לאורך השנים הנסקרות הוא 18% מסך כל התלונות. דוגמה הולמת לשיקול הדעת שהפעיל נציב ה-CBC כדי לבחון אם תלונה בנושא הגינות מוצדקת היא תלונה שעניינה השימוש בכינוי הגנאי נְיוֹפִי (Newfie) כלפי תושבי ניו פאונדלנד (Newfoundland) במסגרת כתבה בנושא עובדי נמל התעופה המקומי (CBC, Office of the Ombudsman, English Services, 2001: 44–45). מונח זה נתפס על ידי המתלוננת ככינוי גנאי, המקביל לשימוש במונח 'Nigger' כלפי כהי עור, ומעיד על תפיסה סטראוטיפית ומתנשאת כלפי תושבי האי. בחקירתו בחן האומבודסמן לא רק את השימוש במונח אלא גם כיצד ביטא אותו הכתב, את כוונות עורך התוכנית ואת הדרך שבה המונח נתפס על ידי תושבי האי. שעת השידור לא הובאה בחשבון, שכן המשדר יועד למבוגרים. מן הבירור שקיים הנציב עלה שהמונח לא בוטא בדרך מזלזלת, ושלא הייתה כל כוונה כזו מאחורי הדברים. הוא גם מצא שתושבי האי, ובכללם התושבים אשר רואיינו בכתבה, לא ראו במונח כינוי גנאי. עורך התוכנית עצמו הודה שהשימוש במונח היה לא הולם ונוסף על כך לא מצא הנציב מקום להתערב.

שתי תלונות מעניינות שבהן עסק נציב ה־CBC מבהירות את השיבות הקשר השידור כהצדקה לשידורו של תוכן שנוי במחלוקת. במקרה אחד, התלוננה אישה כי בעת שצפתה עם שתי בנותיה ב־CBC, שודרו תמונות של פורנו 'קשה' בתוכנית 'The Fifth Estate', מעט מאוחר מהשעה 20:00 בערב (CBC, Office of the Ombudsman, English Services, 2001: 15). נציב ה־CBC הסכים שהתוכן אכן היה קשה לצפייה, אך מכיוון שהובא במסגרת תוכנית תחקיר שעסקה בערוצי פורנו המשודרים בלוויין שלא כנהלי השידור הקנדיים, היה שידור התמונות הקשות מוצדק. כמו כן, הוא הביא לתשומת לב של האישה כי קדמו לתוכנית הודעות אזהרה מתאימות. במקרה אחר התלוננה אישה כי תוכנית סטירה מסוימת עברה את גבולות הטעם הטוב, כאשר המנחה ואורחיו צחקו על חשבונם של חסרי בית, זקנים וצרפתיים (CBC, Office of the Ombudsman, English Services, 2000: 16). גם במקרה זה מצא נציב ה־CBC כי ההקשר שבו משודרת התוכנית, כתוכנית אשר בוחנת נושאים אקטואליים מנקודת מבט סטירית וקומית, מצדיק לשדר אמירות לא קלות לעיכול.

מעיון בדוחות הרשות השנייה אפשר להתרשם כי תלונות רבות טוענות לחוסר הגינות. תלונות רבות הן על תוכן הבוטה של פרסומות. בעקבותיהן, ובעיקר בעקבות עצומה שחתמו עליה נשים רבות, יזם הנציב אף פנייה מרוכזת להנהלת הרשות השנייה וקרא לבדוק באופן שיטתי יותר את תוכן הסקסיסטי של פרסומות (נציב תלונות הציבור, הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו, 2000: 44). הוא הוסיף והמליץ כי יש מקום לקיים דיון פתוח בנושא בשיתוף צופים ומאזינים. יש לציין שישנן גם תלונות על תוכנם של קדימונים ('פרומואים') לתוכניות. המעניין הוא שגם בקדימונים שמפיקה הרשות עצמה או שמפיקות זכייניות ניכרת נטייה לאותה בוטות המאפיינת את הפרסומות המסחריות המשודרות במסגרתה. טעויות אלו עלולות להתבטא בשעת שידור לא מתאימה של קדימון המכיל תוכן אלים (שם: 45–46) או קדימון המשתמש בגוף האישה, כדי לקדם צפייה בשידורי ערוץ 2 (שם: 43).

אחת התלונות בנושא עסקה בקדימון של שידורי קשת לקראת קיץ 2000, אשר כונה 'העונה החמה' (נציב תלונות הציבור, הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו, 2000: 37). בקדימון זה נראתה בחורה לבושה בבגד ים מסוג ביקיני, שותה משקה ורוד. בדומה לעמיתיו, בחן נציב הרשות השנייה את תוכן הקדימון ואת ההקשר שבו שודר. כדי להבין את ההקשר, הוא אף בירר עם המנהל הממונה בשידורי קשת מה הרעיון אשר עמד בבסיס התשדיר. הבירור העלה שהקדימון יועד להיות פרודיה על הפרסומות הבוטות אשר מנצלות את הגוף הנשי לקדם מכירות. מתוך צפייה בתשדיר קבע הנציב שאין כוונה זו ברורה דיה ולכן אין התשדיר ראוי לשידור.

במקרה אחר קיבל הנציב תלונות רבות על יחסו של נסים משעל לנגיד בנק ישראל לשעבר, יעקב פרנקל, בתוכנית האקטואליה 'משעל חם' (שם: 37). נטען כי משעל התנהג בדרך 'תוקפנית, חסרת נימוס וגסת רוח' כלפי הנגיד לשעבר. על אף טענת הזכייין ומערכת התוכנית כי מחובתו של מראיין ללחוץ על מראיין כאשר אין האחרון עונה לשאלות, הסכימו גם הם עם הנציב שאין הצדקה להתנהגות הנוקבת יתר על המידה של משעל במקרה האמור. בתוכניתו הבאה התנצל משעל על התנהגותו כלפי פרנקל.

לסיכום, שני הנציבים ויחידת התלונות משתמשים במבחנים דומים, כדי לבדוק תלונות הטוענות להפרת אותו עיקרון אתי, והמבחן הרלוונטי נקבע לפי הסוגיה האתית העומדת בבסיס התלונה.

דיון

בריאיון שקיימנו עם נציב תלונות הציבור של הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו בישראל, מר גיורא רוזן, הסביר הנציב כי תלונות בנושא תקשורת הן דבר חיובי, כיוון שהן מעידות על מודעות ציבורית ועל רגישות מפותחת לערכים דמוקרטיים. הוא רואה במחלקת התלונות בכל ארגון, ובייחוד בארגון תקשורת, את הלב המרגיש את בעיות והתחבטויות הלקוח-הצופה. מקריאת דברי הפתיחה של מנכ"ל ה-BBC (BBC, Programme Complaints Unit), (April 2003: 1) ומהדיונים הציבוריים שמקיים נציב ה-CBC (CBC, Office) (of the Ombudsman, English Services, 2001: 48-51) נראה שעמיתו של מר רוזן מחזיקים בדעה דומה.

במחקר זה ביקשנו לעמוד על האפקטיביות הציבורית והפנים-ארגונית של שלושה נציבי תלונות ציבור בארגוני תקשורת. על האפקטיביות הציבורית ביקשנו ללמוד לפי היקפי התלונות המופנות לטיפולם ביחס לאוכלוסייה ולפילוח הכרעותיהם. שיערנו כי הנציב הקנדי יבלוט לעומת עמיתו בהיקף התלונות היחסי, וכי אחוז התלונות שימצא מוצדקות יהיה נמוך באופן יחסי. הנתונים הראו כי נציב ה-BBC מקבל פחות תלונות מעמיתו מבחינה יחסית, ושנציב ה-CBC אכן מוצא פחות תלונות מוצדקות מאשר עמיתו. על האפקטיביות הפנים-ארגונית ביקשנו ללמוד מתוך הבחינות המשמשות את הנציבים בהכרעים אילו מהתלונות מוצדקות. כפי ששיערנו, מצאנו כי הנציבים בוחנים תלונות בדרך דומה, לפי העיקרון אתי שנטען שהופר. מצאנו כי בישראל ובקנדה יש פחות בתי אב לכל תלונה המוגשת לנציבים, כך שהמספר היחסי של תלונות המוגשות לנציבים בארצות אלה גדול בהרבה

מזה המוגש ליחידה לטיפול בתלונות של ה-BBC. משמע יותר בתי אב בישראל ובקנדה טורחים להביע את דעתם בנוגע למשדרים אשר לטעמם עברו את גבולות חופש הביטוי מאשר בבריטניה. הסבר לבולטות הישראלית, בצד זו הקנדית, עשוי להימצא בשוק התקשורת המקומי ובעבודת הנציב. מבחינת שוק התקשורת, ייתכן כי דווקא מיעוט ערוצי הטלוויזיה הראשיים בארץ – שלושה בלבד – ממקד אליהם את עיקר תשומת הלב התקשורתית ויוצר ציפיות לתמורה גבוהה. מבחינת עבודת הנציב ולפי השקפת העולם של נציב הרשות השנייה, הממצא עשוי לנבוע גם ממודעות ציבורית גבוהה יותר לתקשורת ולהשפעותיה. נבקש לציין כי תוצאות אלו מתבססות על הנתונים הרשמיים של ה-BBC וכי מריאיון עם פרייזר סטיל, מנהל היחידה לטיפול בתלונות ב-BBC, עולה כי אין הם משקפים את המציאות במלואה.

בהקשר זה מעניין לפרט תוצאות של סקר בנושא השפעת הפנייה לנציב תלונות ציבור, אשר עשה הנציב הישראלי במהלך שנת 2003 (נציב תלונות הציבור, הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו, 2004: 27–28). הנציב ביקש לדעת מה מידת התהודה הציבורית שמעוררות הפניות אליו. לפי תוצאות הסקר, כעשרה אנשים שונים מסביבתו של הפונה מעודכנים בנושא התלונה ובתוצאותיה. כך שאם טיפל הנציב ב-2,000 תלונות במהלך שנת 2003, הגיע הֶדן ל-20,000 אזרחים. מכאן, אפשר להעריך את המשמעות הרבה שרואה הפונה בעצם התלונה ובתשובת הנציב, וכן את מידת המעורבות האזרחית בפועל בכל תלונה.

ההשערה בנוגע להבדלים באחוזי התלונות הנמצאות לא מוצדקות אוששה. במקרה זה אכן עלה שהנציב הקנדי מוצא אחוז נמוך יותר של תלונות לא מוצדקות מאשר עמיתו. משמעות ממצא זה היא שמספר התוכניות החורגות מגבולות חופש הביטוי ומשודרות ב-CBC נמוך לעומת אלו המשודרות ב-BBC וברשות השנייה. בריאיון שקיימנו עמו הסביר הנציב הישראלי את החריגות מכללי האתיקה בדרך העבודה ברשות השנייה. לדבריו, הרשות השנייה לא הצליחה לבסס את אחוזי הצפייה בתוכניותיה, כך שכל יום מתחדשת המלחמה על הרייטינג. מלחמה זו גוררת ירידה באיכות השידורים. כמו כן, המצב הכלכלי הקשה בשנים האחרונות גורם להקצנת סגנון הפרסומות; מוסיפים להן עוד ועוד סצנות של מין ו אלימות, כדי 'לעורר' את הצרכנים. בשל הקצנה זו הופקע הפיקוח על הפרסומות מידי הזכייניות ועבר לידי הנהלת הרשות השנייה. נוסף על כך, ההסבר לאחוזים גבוהים יותר של תלונות שנמצאו מוצדקות ברשות השנייה וב-BBC עשוי להיות נעוץ בתפיסות של העיתונאים המקומיים, אשר מצדיקים שימוש בפרקטיקות שונות שאינן עולות בקנה אחד עם כללי האתיקה העיתונאית (צפתי, 2003: 4–9).

הנציב הישראלי אפקטיבי יותר מבחינת ההיבטים המדידים של האפקטיביות הציבורית. בהיבט של היקף התלונות ביחס לגודל האוכלוסייה הוא בולט, בצד הנציב הקנדי, ושניהם מקבלים יותר תלונות באופן יחסי מעמיתם הבריטי; ובהיבט של פילוח ההכרעות הוא בולט, בצד היחידה הבריטית, ושניהם מוצאים תלונות מוצדקות רבות יותר מעמיתם הקנדי.

ההשערה בנוגע לשימוש במבחנים זהים כדי לבדוק את מוצדקות הטענות אוששה. שני הנציבים והיחידה לטיפול בתלונות של ה-BBC משתמשים במבחנים דומים, כדי לבחון אם התלונות מוצדקות לפי העיקרון האתי, שלדעת המתלונן, הופר. לאור האמור לעיל נראה כי שלושת הגופים היו מגיעים להכרעות דומות, במידה שהיו נדרשים לבחון מקרה זהה. הסיבה לכך טמונה כנראה בעקרונות האתיקה המשותפים שעליהם מתבססת עבודתם. אם כן, מבחינת אפקטיביות פנים-ארגונית, לשלושת הנציבים ראייה ברורה של דרך העבודה העיתונאית הרצויה, שעל פיה אפשר להעריך את הפעילות העיתונאית של כתבי הארגון.

ההגדרה הקלסית של תפקיד האומבודסמן מקורה בדעה שחופש הביטוי הוא זכות מוחלטת שאין להגבילה בשום אופן, ואשר גורסת כי 'בכוח ניתן להשתמש כנגד כוח; בדעות יש להילחם באמצעות דעות' (כהן-אלמגור, 1999: 116). מותר להשמיע באוזני האומבודסמן כל דעה, ורק אם זו תוצג בדרך שאינה יאה למעמד, לא תזכה לתשובה (ולפי הריאיון עם נציב הרשות השנייה, גם במקרה זה – תלוי בנסיבות). הנציב לא יסכים בהכרח עם דעת המתלונן, אך על כך בדיוק מדבר העיקרון – על התמודדות עם עמדות באמצעות הבעת דעות אחרות והתימוכין הרלוונטיים להן. מצב עניינים כזה הוא כמוכן דגם אידיאלי להחלפת דעות בכל מסגרת דמוקרטית, אך נראה כי הוא יכול להתקיים במלואו רק במסגרת סטרילית דוגמת יחידה לטיפול בתלונות. אנו רואים באפשרות זו את עיקר תפקיד האומבודסמן בכל מסגרת ארגונית שבה הוא קיים ואת התוספת הייחודית שלו לשיפור אמות מידה אתיות בתקשורת. החיבור של ההשפעה הרבה שיש לארגוני תקשורת על סדר היום הציבורי בתוספת נתינת הדעת על האתיקה התקשורתית עשוי לתרום להכרעת עניינים חשובים, באופן המשרת את הציבור (Meyrowitz, 1994: 145–164). באמצעות משרד האומבודסמן, גם המקומות שבהם מתעצבת דעת הקהל נדרשים לעמוד במבחן ובביקורת.

עם זאת, לא אחת נוצר הרושם שהגורם המטפל בתלונות בארגון מתפקד כמעין 'בולם זעזועים' ומגשר דווקא, אשר אמון על תדמית הארגון בעיני הציבור. וכך, במקום להיות המצפון האתי של ארגון התקשורת, הוא מתפקד כאיש יחסי ציבור. בספרות מוכרת מחלוקת על הדרך שנציבי תלונות ציבור תופסים את העיתונות הכתובה בנושא. ישנם מחקרים המעידים על כך שנציבי תלונות

ציבור שמים דגש רב יותר על מאפיינים של יחסי ציבור (Ettema & Glasser, 1987: 3–12; Nemeth & Sanders, 2001). אחד הממצאים המעניינים היה שהנציבים חלקו על האמירה שיש לתפקיד שלהם חשיבות מבהינת יחסי ציבור, אבל ראו בהיבטים המעשיים של פעילויות של יחסי ציבור היבטים עיקריים של עבודתם (Ettema & Glasser, 1987: 3–12). למשל מרביתם הסכימו שאחד ההיבטים המרכזיים של עבודתם הוא 'לתת לקוראים את התחושה שלעיתון אכפת מהם'. אפשר שהנציבים תופסים את תפקידם באופן שונה מהדרך שהם מבצעים אותו בפועל. אולם ישנם גם מחקרים המראים כי פעילות האומבודסמן בגופי תקשורת הגבירה את מידת האחיות של עיתונאים להיבטים האתיים של עבודתם (Starck & Eisele, 1999: 37–49). כלומר עצם נוכחותו של גורם מבקר ומפקח מבהינה מוסרית משפיעה על תפיסת התפקיד האישית של העיתונאים.

ובכל זאת, יש לנו הרושם כי הגורם האמון על הטיפול בתלונות במסגרת ארגון התקשורת מתפקד במידה רבה כ'בולם זעזועים'. רושם זה הוא תוצר של כמה סיבות. הסיבה הראשונה היא כי בחינת המקרים המדווחים העלתה כי הנציב בוחר לעתים בעמדת ארגון התקשורת ומוצא הצדקות לדבר שנעשה, בלי לבחון כלל את טענות המתלונן ואת האפשרות שיש משהו בדבריו. לדוגמה, מתלוננים אחדים טענו שאמנון אברמוביץ' לא הביא סימוכין לקביעתו כי שר האוצר נתניהו 'פעם ראשונה [...] מקבל החלטות גם לטובת המדינה ולא רק למען עצמו' (נציב תלונות הציבור, הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו, 2004: 57). הנציב הצדיק את אמירותיו של אברמוביץ' בכך שמדובר בטור המציג דעה אישית ומוגן על ידי עקרונות חופש הביטוי, אך לא הגיב על טענות המתלוננים, אשר לא ביטלו את דעתו של אברמוביץ' אבל דרשו לקבל הוכחות. נוצר רושם שהנציב כלל לא שקל את האפשרות שיש להראות הוכחות גם כאשר משדרים טור אישי מעין זה. עוד דוגמה, הפעם מהתלונות שהתקבלו ב-CBC, הייתה של צופה שביקש לדעת מדוע אין סיקור של דעות המנוגדות למדיניות ההגירה הנוכחית של הממשלה (CBC, Office of the Ombudsman, English Services, 2002: 27). הנציב הסכים שאין ביטוי נרחב לדעות הללו במשדרי ה-CBC העוסקים בנושא, אך לא מצא שחוסר האיזון מספק בשביל לראות במקרה הפרה של נוהלי ה-CBC. לכן במקום להנחות את יוצרי התוכניות בדבר הצורך בתיקון, הוא רק תזכר להקפיד על ביטוי מאוזן של דעות. בדרך זו הנציב מרצה את כל הצדדים. אין הוא נדרש לנזוף ביוצרי התוכניות, אך גם אינו מבטל לחלוטין את דברי המתלונן. גם דרך טיפולו בתלונות שעניינן אופן סיקור האירועים החדשותיים במזרח התיכון על ידי גיל מקדונלד הייתה מטרידה. מקדונלד הוכיח פעם אחר פעם כי מושגים השגורים בתקשורת, דוגמת אובייקטיביות ואיזון, אינם נר לרגליו, והוא שם לו למטרה

לקדם את העניין הפלסטיני בקנדה. ובכל זאת הצדיק דייוויד בזאי את דיווחו. בסופו של דבר, במאי 2003 החליט ה-CBC בדרכו האלגנטית להחליפו בכתבת אדריאן ארסנו (Adrienne Arsenault) (Honest Reporting Canada, 2004;); [February CBC, 'Foreign Correspondents: Bringing The World Home', (2007), 22].

במקרה אחר קיבל ה-CBC תלונות רבות על שימוש במילים שונות מ'טרור' בתיאור אירועים אלימים כלפי הצד הישראלי בסכסוך הישראלי-פלסטיני (CBC, Office of the Ombudsman, English Services, 2002: 47-50). נטען כי העיתונאים הקנדים אינם מדייקים כאשר הם מכנים טרוריסטים בשמות אחרים, כגון אדם חמוש או מחבל מתאבד. לטענתנו, צריך למצוא הגדרה אחידה לטרור, מתוך הכרה בצורך להגן על הדמוקרטיה בהנחות את התקשורת לגנות טרור בתקיפות ובעקיבות. אלא שנציבי תלונות הציבור אינם מקבלים הגדרה מסוימת, בוחרים מקרים לאורה ומחליטים אם אירוע מסוים הוא מעשה טרור אם לאו. הם פשוט נמנעים מלהשתמש במונח זה. גם בקרב ה-BBC רואים אירועים מסוג זה באור דומה. האנשים הממונים על הוצאתו לפועל של אירוע טרור לא יכוננו בשם 'טרוריסטים' אלא בשם הקבוצה שאליה הם משתייכים. וכאן בדיוק נשאלת השאלה – אם תפקידה של עיתונות הוא לדווח באופן מדויק ומאוזן – מדוע לא להשתמש במונח 'טרור', כאשר האירוע אכן עונה על ההגדרה הזו? אבל במקום לחתור לסיקור מאוזן ומדויק או למידה של הגינות, נראה כי ליבת התלונה מטואטאת מתחת לשטיח (כהן-אלמגור, 2006).

הסיבה השנייה לרושם שנוצר בנוגע לתפקודו בפועל של נציבי תלונות ציבור בארגון תקשורת קשורה בזמן הטיפול בתלונה. הזמן המוקצה לטיפול בכל תלונה אינו מוגדר מראש ועובר זמן רב עד שהנציב נפנה אליה; לכן כאשר כבר יש תגובה, על פי רוב אין היא רלוונטית (ברשות השנייה וב-CBC זמן הטיפול בתלונה אינו מוגבל; ב-BBC הוא מוגבל ל-20 ימי עבודה במקרים קלים ול-35 ימי עבודה במקרים סבוכים יותר). כיום, כאשר סדר היום התקשורתי משתנה באופן כה תדיר, יש מקום לבחון מענה מהיר יותר לתלונות ולתקן הפרות במהירות רבה ככל האפשר. לא סביר שהתנצלות על הפרה של כלל אתי תשודר רק בחלוף יותר משבוע. בשל זמני הטיפול הארוכים, אשר אינם עולים בקנה אחד עם המהירות שבה התקשורת עוברת מנושא לנושא, נוצר רושם שתיקון טעויות אינו עומד בראש מעייניו של הארגון. נוסף על כך, גם זמן פרסום הדוחות המסכמים רחוק מהתקופה שאותה הם מסכמים. לדוגמה, דוח של שנת 2003-2004 של נציב ה-CBC, המסכם תקופה עד סוף מרס 2004, פורסם באתר האינטרנט של הנציב רק בנובמבר 2004, יותר

מחצי שנה לאחר תום התקופה שאותה סיכם. ברשות השנייה הגדילו לעשות, כאשר הדוח שסיכם את שנת 2003 פורסם רק בנובמבר 2004. לפי משרד הנציב, חל העיכוב בשל שר התקשורת, שדחה דחיות חוזרות ונשנות פגישה עם הנציב, אף שהוא אמור לראות את הדוח טרם פרסומו לציבור. נכון לאוקטובר 2007, הדוח המסכם של שנת 2006 עדיין לא פורסם. פרסומים מאוחרים אלה מוסיפים על אווירת הזילות בציבור. כאן יש לציין לטובה את ה-BBC, אשר מקפיד לפרסם דוח כל רבעון, בזמן אשר אינו עולה על חודשיים מתום הרבעון המסוקר. ניכר כי ה-BBC מוטרד מאי-היכולת לענות לפניות במסגרת זמן סביר. בשנת 2003 התקבלה החלטה כי ניתן יהיה להגיש תלונה גם באמצעות הדואר האלקטרוני; כפועל יוצא הוכפל מספר התלונות מ-794 בשנת 2001 ל-1,596 בשנת 2002. בשנת 2002 הצליחה היחידה לטפל ב-35.5% מהתלונות במסגרת הזמן שהוקצב לה. הגידול במספר התלונות גרם לירידה באפקטיביות הטיפולית: רק 28% מהתלונות טופלו במסגרת הזמן המוקצבת לטיפול (BBC, Programme Complaints Unit, April 2004).

הסיבה השלישית לרושם שנוצר הוא שלא נעשה תיקון בפועל של הפרות שנמצאו בידי הגורמים המטפלים בתלונות. ב-CBC אין לנציב סמכות מעשית להורות על תיקון. יוצרי התוכנית אמונים על תיקון ההפרה. ב-BBC וברשות השנייה יש לגורמים המטפלים בתלונות סמכות מעשית להורות על תיקון אבל על אף הסמכויות המוקנות להם, יש הבדל בין המלצות והוראות הגורמים המטפלים בתלונות לבין תיקון הטעויות בפועל. בדוח משנת 2001–2002 מעיר נציב ה-CBC של חוסר הלימה בין ההודאה בטעות של יוצרי התוכנית בתכתובות פנימית לבין ההודאה בטעות במסגרת התוכנית (CBC, Office of the Ombudsman, English Services, 2002: 2).

הסיבה הרביעית לרושם שנוצר על נציב התלונות היא שחלק הארי של התלונות נמצא לא מוצדק (77% ברשות השנייה, 78% ב-BBC ו-94% ב-CBC). משמעות הדבר מבחינת הגורמים המטפלים היא שמרבית התלונות אינן מצביעות על הפרה מסוימת של הכללים. עובדה זו מעלה שאלות רבות: מדוע הציבור תופס משדרים באופן שונה מהאופן שיועדו להיתפס? האם נכון לבחון משדרי תקשורת לפי כללים ונהלים אשר אינם מוכרים למרבית הציבור? האם מהות תפקידו של נציב תלונות ציבור או של כל גורם אחר המטפל בתלונות בארגון תקשורת היא לבדוק רק אם הופרו נהלים (שהרי לצורך כך לא בהכרח צריך עיתונאי ותיק ומנוסה, אולי אפילו עדיף משפטן המתמחה בדיני תקשורת)? כיום, כאשר התקשורת מכתיבה לנו את סדר היום הציבורי, ולפעמים אפילו את האישי, אולי צריכה התקשורת לעדכן את כללי האתיקה שלה? אולי מה שהיה נכון בעבר או נכון לעיתונים אינו בהכרח נכון למדיום

אלקטרוני? לדוגמה, אם נחזור למקרה של אמנון אברמוביץ' שצינו קודם לכן, החדשות המשודרות בערוץ 2 ביום שישי בערב נצפות בקרב כ-17%–18% מהאוכלוסייה, שהם בין 290,000 ל-320,000 בתי אב (הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו, 'מדרוג תוכניות טלוויזיה' [16.11.2006]). זהו נתח אוכלוסייה נכבד, גדול הרבה יותר מהציבור שנוהג לקרוא את טוריו של אברמוביץ' ב'מעריב'. ייתכן כי נכון יהיה לבחון כללי אתיקה מחמירים יותר במקרה של טור אישי המשודר בתפוצה שכזו.

סיבה חמישית לספקנות שאנו חשים בנוגע לתפקוד האומבודסמן כמייצג ציבור היא מידת האפקטיביות הנמוכה אשר נמצאת בעת בחינה מעשית של עבודת הנציב. אבשלום גינוסר, דוקטורנט למדעי המדינה באוניברסיטת חיפה, בחן את מידת השפעה של נציבי תלונות ציבור בארגוני תקשורת על מדיניות הארגון, באמצעות בחינת עבודתם של שלושה נציבים בארגונים ישראליים: הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו, רשות השידור ומועצת הכבלים והלוויין (האגודה לזכות הציבור לדעת, 2006). הוא מצא כי לתלונות המוגשות לנציבי התלונות השפעה נמוכה על מדיניות הגופים המפקחים על גופי השידור. הנציבים אכן פועלים לשנות את מדיניות הארגון, אך פעמים רבות אינם עושים זאת בהתבסס על המידע שהם מוזקקים מהתלונות שהם מקבלים אלא בהתבסס על רגשותיהם כלפי נושא מסוים ולפי האופן שבו הם תופסים את תפקידם. המסקנה העיקרית של גינוסר היא שהנציבים אפקטיביים יותר בטיפול בתלונה ספציפית, אך לא בהשפעה על מדיניות הארגון. הגורמים לאפקטיביות החלקית הזו אינם חוסר ככלים, אשר זמינים לו מגוף התלונות שבו הוא מטפל, אלא נובעים מאופן תפיסת התפקיד האישית, המעמד בארגון ונטיית ההנהלה להחשיב את פעילותו כחשובה ומשפיעה. נוסף על כך, מהמחקר עלה שלשלושת הגופים אין נהלים ברורים של הסקת מסקנות. דוגמה בולטת לחוסר האפקטיביות של הנציבים היא טיפול נציב הרשות השנייה בתלונות הנוגעות בהתגברות עוצמת הקול בעת שידור פרסומות. תלונות בנושא זה החלו לזרום למשרד הנציב כבר בסוף העשור הקודם (נציב תלונות הציבור, הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו, 1999: 19). בזמנו מצא הנציב כי אין כל בעיה הנדסית ומדובר בבעיה הנובעת מתחושה סובייקטיבית של הצופים. אבל התלונות הוסיפו לזרום. בדוח המסכם של שנת 2004 כבר הלין הנציב כי פנה עוד פעם ליושב ראש מועצת הרשות השנייה בבקשה לקיים דיון בנושא, ושבתחילת 2005 גובשה ועדת מומחים לעניין זה (נציב תלונות הציבור, הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו, 2004: 35–36). רק במהלך יולי 2006 נראה כי אכן נמצא פתרון לבעיה, יותר משבע שנים לאחר שהחלו להגיע התלונות בנושא (הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו, 'פניות ציבור נבחרות – רשימת הפניות' [14.1.2007]).

ברשות השנייה נדרשת ההנהלה לא פעם לנקוט צעדים נגד תוכנית מסוימת או לחזור על המלצות הנציב, עקב חוסר יישום של הנחיותיו. דוגמה לכך היא התוכנית 'אקזיט'. הרשות השנייה קיבלה תלונות רבות בנוגע לתכנים הבוטים ולשפה הגסה המשודרים בתוכנית רצועת הנוער היומית של ערוץ 10, 'אקזיט' (נציב תלונות הציבור, הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו, 2004: 64). הנציב מצא את התלונות מוצדקות והעיר על כך לעורכי התוכנית. אבל התלונות בנושאים שנמצאו על ידי הנציב בעייתיים הוסיפו להגיע. ועדת הטלוויזיה של מועצת הרשות השנייה ערכה דיון שעניינו התאמת התוכנית להגדרה 'תוכנית נוער' ולשעת השידור שלה, שהשתתפו בו אנשי מקצוע, בני נוער ויוצרי התוכנית. בסופו של דבר חזרה המועצה על המלצות הנציב המקוריות. במקרה אחר הוסיפו להגיע תלונות בנוגע לשפה הבוטה שהשתמש בה שמואל פלאטו-שרון בתוכניתו, המשודרת ברדיו 'רדיוס', גם לאחר שמצא הנציב תלונות קודמות באותו עניין מוצדקות (שם: 63).

אסופת גורמים זו, המעידה על חולשתו המעשית של נציב תלונות ציבור בארגון תקשורת, מעלה סימני שאלה באשר למודל הקיים של נציב תלונות ציבור: מודל המתבסס על עובד הארגון הכפוף לנהליו, שלרוב צמח בו מבין שלושת המשרדים המטפלים בתלונות שאותם בחנו במחקר זה, נראה כי הנציב העצמאי ביותר הוא נציב הרשות השנייה. בשונה מעמיתיו, ששייכים לסגל הארגון, הוא שייך לרשות מפקחת ומבקרת ופעילותו ממומנת על ידה (פעילות ה-ECU ממומנת על ידי ה-BBC ואת פעילותו של נציב ה-CBC ממומנת אותה קופה ציבורית הממומנת את פעילות ה-CBC). עצמאות היחידה המטפלת בתלונות היא תנאי מוקדם כדי לרכוש את אמון הציבור כי אין מדובר בסיוע ובמשחק מכור מראש.

בשילוב עם התוצאות המעידות כי נציב הרשות השנייה הוא האפקטיבי ביותר מבחינה ציבורית, נראה שיש לעצמאות הנציב השפעה מכרעת על יכולתו להיות גורם אפקטיבי. אנו מציעים כי המודל שלפיו יפעלו נציבי תלונות ציבור בארגוני תקשורת אף יגדיל לעשות לעומת המודל הקיים ברשות השנייה: על הנציב להיות חסר כל תלות בארגון המבוקר ולהגדיר את יעדי הפעילות שלו לפי האינטרס הציבורי בלבד, ועליו להיות כפוף למרות החוק בלבד. ארגון אשר יכול לשמש דוגמה לאופן הפעילות הרצוי הוא התנועה למען איכות השלטון בישראל (התנועה למען איכות השלטון בישראל, 2005). חלק ניכר מן ההמלצות אשר הציע כהן-אלמגור (2006א) בעניין חיזוק מעמדה של מועצת העיתונות ישים גם בסוגיה זו של חיזוק מעמדו של נציב תלונות הציבור.

סיכום

במחקר זה עסקנו באפקטיביות הציבורית והפנים-ארגונית של שלושה נציבי תלונות ציבור בארגוני תקשורת בשלוש מדינות. מצאנו כי המחלקה לטיפול בתלונות של ה-BBC עוסקת בפחות תלונות באופן יחסי לגודל האוכלוסייה ושהנציב הקנדי מוצא פחות תלונות מוצדקות מאשר עמיתו. עוד מצאנו כי שלושת הגופים המטפלים בתלונות בוחנים אם התלונות מוצדקות באמצעות אותו מבחן, הנבדל לפי העיקרון האתי העומד בבסיס התלונה.

בכל הארגונים שסקרנו יש לחתור להכרעה מהירה בכל תלונה, לתיקונים המשודרים קרוב ככל האפשר למשדר המקורי, לבדיקה מזווית שונה של הנהלים לאור תלונות חוזרות, לשקיפות מלאה של עבודת הגורם המטפל בתלונות (למשל פרסום כלל התלונות והממצאים באתר אינטרנט הנגיש לציבור) וליישום מעשי של המלצות הגורם הבוחן את התלונה. הדרך ליישם רפורמה מעין זו טמונה במתן סמכויות דומות לאלו של שופט לגורם המטפל בתלונות, ובחוסר תלות מוחלטת בארגון התקשורת, אפילו מבחינת מימון פעולות המשדר המטפל בתלונות.

עקרון חופש הביטוי הוא ערך מרכזי בדמוקרטיה אך אין הוא רישיון לפגוע בזולת. יש להכיר ב'מלכוד הדמוקרטי' (כהן-אלמגור, 2007). בקביעת הגבולות האתיים של הסיקור התקשורתי יש לאומבודסמן תפקיד חשוב. מייק גטלר, האומבודסמן של ה'וושינגטון פוסט', הסביר בריאיון שקיימנו עמו כי חלק ניכר מן הפונים אליו אינם מבקשים תשובה כלשהי. הם מבקשים להביע דעה ולמצוא אוזן קשבת, אדם שאתו יוכלו לחלוק את אשר במחשבתם ובלבם. לדידו, תפקידו כולל את היכולת להציב אתגרים בפני כתבים ועורכים. גטלר אמר:

אני לא נמצא כאן כדי לרצות מישהו. ה-*Post* הוא עיתון מצוין ואני חושב שהתפקיד שלי הוא להמשיך ולהשביח אותו. אנחנו חייבים לשמור על רמה גבוהה ואני עוזר באמצעות הצבת האתגרים המהותיים שהקוראים, ולעתים גם אני, בתור עיתונאי וקורא עיתונים מנוסה, מעלים.

כיום יש כ-64 נציבי תלונות ציבור בארגוני תקשורת בעולם (Campbell, 2000). זהו מועדון קטן המקיים פורום להחלפת דעות ורשמים הן באמצעות רשימת תפוצה באינטרנט (listserv) והן באמצעות כנס שנתי. בישראל נציבי תלונות הציבור קיימים בשתי רשויות הפיקוח של השידור הציבורי ורק בעיתון יומי אחד, 'מעריב', לא כל ארגוני התקשורת יכולים להרשות לעצמם מבחינה פיננסית להעסיק אומבודסמן במשרה מלאה, אך עדיין מדובר במספר קטן. הגם

שאנו מכירים בעובדה כי רק לארגוני תקשורת גדולים יש המשאבים להעסיק אדם בכיר שעמיתיו מכירים ביכולותיו ויקראו את המלצותיו, אנו מקווים כי יותר ויותר מהם יכירו בהשיבות של הקמת גוף זה, המסב את תשומת לבם של העיתונאים לחובתם לאתיקה העיתונאית ומביא לידי הידברות בין ארגוני התקשורת ובין קהליהם. בקשתנו היא שנציבי תלונות הציבור ימונו ויפעלו על פי המודל המוצע כאן של עצמאות ושקיפות מלאות, כי יאזנו לפי מיטב ניסיונם והבנתם בין האינטרס הציבורי לבין האינטרס התקשורתי, כי יענו למתלוננים בתוך זמן קצר ככל האפשר, וכי תהיה להם אפשרות ממשית להשפיע על הארגון שאותו הם מבקרים ולוודא כי סטנדרטים של אתיקה יופנמו ויישמרו. האינטרס הציבורי כמו גם האינטרס הפרטי קוראים להקמת המוסד: לציבור חשוב לדעת כי יש בארגון התקשורת אדם עצמאי, שאליו יוכל לפנות בתלונות ובמענות; ואילו לארגון התקשורת משמש האומבודסמן אמצעי להפחתת מעורבות הממשל בקבלת החלטות.

הערות

- 1 התאריך בסוגריים הרבועים מציין את מועד הביקור האחרון של המחברים באתר.
 - 2 מידע נוסף התקבל באמצעות תכתובת דואר אלקטרוני. על קנדה: Katie Davis, 'RE: Household Information', Kathleen.Davis@statcan.ca [December 2, 2004].
- על ישראל: Tami Hagai, 'FW: Household Information', meda@cbs.gov.il [August 13, 2003].

רשימת המקורות

- האגודה לזכות הציבור לדעת (2006). 'לתלונות הציבור השפעה מעטה על מדיניות רשויות התקשורת'. נצפה ב־14.1.2007 באתר: <http://www.imw.org.il/hebrew/article.php?id=221>
- הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו, 'אודות'. נצפה ב־14.1.2007 באתר: http://www.rashut2.org.il/about_thanks.asp
- הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו (1994). 'כללי הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו (אתיקה בשידורי טלוויזיה ורדיו), התשנ"ד—1994'. נצפה ב־14.1.2007 באתר: <http://www.rashut2.org.il/editor/UploadLow/B-64.pdf>
- הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו, 'מדרוג תוכניות טלוויזיה'. נצפה ב־11.11.2006 באתר: <http://www.rashut2.org.il/info-tv.asp>

- הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו, 'פניות ציבור נבחרות – רשימת הפניות'. נצפה ב־14.1.2007 באתר: http://www.rashut2.org.il/public_chosen.asp
- התנועה למען איכות השלטון בישראל (2005). 'מי אנחנו'. נצפה ב־23.2.2007 באתר: <http://207.57.30.186/mqg2002/who.htm>
- וגמן, ה'. עוזרת נציב תלונות הציבור של הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו. התקבל ב־2.12.2004 מאתר נציב תלונות הציבור של הרשות השנייה: natsiv@rashut2.org.il
- כהן־אלמגור, ר'. 1999. גבולות הסובלנות והחירות. ירושלים: אקדמון: 116.
- כהן־אלמגור, ר'. 2006. 'כיסוי תקשורת של מעשי טרור: אירועים מדאיגים והצעה להנחיות', אגרתא 5.
- כהן־אלמגור, ר'. 2006. 'מועצות העיתונות בקנדה, בריטניה וישראל: חלונות ראווה וכולאות ברקים', מדינה וחברה א.
- כהן־אלמגור, ר'. 2007. המלכוד הדמוקרטי. תל אביב: מעריב.
- ליפסט, סיימור מ'. 1972. האדם המדיני. תל אביב: יחדיו.
- נציב תלונות הציבור, הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו. 2000. 'דו"ח שנתי מספר 5—תשנ"ט תש"ס 1999'. ירושלים: אלתן: 43—55.
- נציב תלונות הציבור, הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו. 2001. 'דו"ח שנתי מספר 6 — תש"ס תשס"א 2000'. ירושלים: אלתן: 49—53.
- נציב תלונות הציבור, הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו. 2004. 'דו"ח שנתי מספר 9 — תשס"ג תשס"ד 2003'. ירושלים: אלתן: 27—64.
- פלאח, ע'. 2005. 'חשיבה תוצאתית המשך — אפקטיביות', מאמרים. נצפה ב־14.1.2007 באתר: <http://www.articles.co.il/article/2121>
- צפתי, י'. 2003. 'העיתונאים הישראלים מעניקים ציון גמוך לתפקוד התקשורת הישראלית', העין השביעית 43: 4—9.
- American Society of Newspaper Editors (1996). 'ASNE Statement of Principles', Retrieved January 14, 2007 from <http://www.asne.org/kiosk/archive/principl.htm>
- BARB – Broadcasters Audience Research Board LTD, 'Color Television Ownership (1971–2003)', Retrieved November 3, 2006 from <http://www.barb.co.uk/TVFACTS.cfm?fullstory=true&includepage=colourtv&flag=tvfacts>
- BBC, 'About the BBC – Plans, Policies & Reports – Charter & Agreement', Retrieved January 14, 2007 from <http://www.bbc.co.uk/info/policies/charter/>
- BBC, 'Editorial Guidelines – Home', Retrieved January 14, 2007 from

- <http://www.bbc.co.uk/guidelines/editorialguidelines/>
- BBC, Programme Complaints Unit (February 2000), *BBC Programme Complaints Report October to December 1999*, Retrieved October 20, 2003 from www.bbc.co.uk/info/policies/programmecomplaints [No longer Available]
- BBC, Programme Complaints Unit (April 2001), *BBC Programme Complaints Report January to March 2001*, Retrieved October 20, 2003 from www.bbc.co.uk/info/policies/programmecomplaints [No longer Available]
- BBC, Programme Complaints Unit (October 2001), *BBC Programme Complaints Report July to September 2001*, Retrieved October 20, 2003 from www.bbc.co.uk/info/policies/programmecomplaints [No longer Available]
- BBC, Programme Complaints Unit (February 2002), *BBC Programme Complaints Report October to December 2001*, Retrieved October 20, 2003 from www.bbc.co.uk/info/policies/programmecomplaints [No longer Available]
- BBC, Programme Complaints Unit (April 2002), *BBC Programme Complaints Report January to March 2002*, Retrieved October 20, 2003 from <http://www.bbc.co.uk/info/policies/programmecomplaints/> [No longer Available], p. 12
- BBC, Programme Complaints Unit (April 2003), *BBC Programme Complaints Report January to March 2003*, Retrieved October 20, 2003 from <http://www.bbc.co.uk/info/policies/programmecomplaints/> [No longer Available], p. 1
- BBC, Programme Complaints Unit (April 2004), *BBC Programme Complaints Report January to March 2004*, Retrieved January 18, 2007 from http://www.bbc.co.uk/complaints/text/pcu_janmar2004_text.shtml
- BBC, 'The Governor's Programme Complaints Committee Remit', Retrieved July 7, 2004 from http://www.bbc.co.uk/complaints/ecu_archive.shtmlpdf/remit_text.shtml, 1
- Cambridge Advanced Learner's Dictionary*, 'Definition: complain', Retrieved January 13, 2007 from <http://dictionary.cambridge.org/define.asp?key=15629&dict=CALD>
- Campbell, K. (2000). 'This is A job for... Ombudsman, writer of wrongs!', *The Christian Science Monitor*, Retrieved January 14, 2007 from

- <http://www.newsombudsmen.org/campbell.html>
- CBC, 'Foreign Correspondents: Bringing The World Home', Retrieved February 22, 2007 from <http://www.cbc.ca/foreigncorrespondentsday/tv.html>
- CBC, 'Journalistic Standards and Practices', Retrieved January 14, 2007 from <http://cbc.radio-canada.ca/accountability/journalistic/index.shtml>
- CBC, Office of the Ombudsman, English Services (2000), *Annual Report 1999–2000*, Retrieved from: Marshall, L., E-Mail: Re: Annual Reports, Received November 20, 2003 from ombudsman@cbc.ca, pp. 16–30
- CBC, Office of the Ombudsman, English Services (2001), *Annual Report 2000–2001*, Retrieved October 20, 2003 from <http://www.cbc.ca/ombudsman/page/annual.html> [No longer Available], pp. 15–51
- CBC, Office of the Ombudsman, English Services (2002), *Annual Report 2001–2002*, Retrieved January 14, 2007 from <http://www.cbc.ca/ombudsman/page/annual.html>, pp. 2–50
- Cohen-Almagor, R. 2005. 'Media coverage of suicide: Comparative analysis', *Speech, Media, and Ethics*: 105–123.
- Davis, K., E-Mail: RE: Household Information, Received December 2, 2004 from Kathleen.Davis@statcan.ca
- Ettema, J., & Glasser, T. 1987. 'Public accountability or public relations? Newspaper ombudsmen define their role', *Journalism Quarterly* 64: 3–12.
- Gregory, R., & Giddings, P. 2000. *The ombudsman institution: Growth and development*. The Netherlands: IOS Press: 3.
- Hagai, T., E-Mail: FW: Household Information, Received August 13, 2003 from meda@cbs.gov.il
- Honest Reporting Canada (2004), 'Macdonald Must Go', *Honest Reporting*, Retrieved January 10, 2007 from http://honestreporting.com/articles/45884734/critiques/The_Dishonest_Reporting_Awards_2004.asp
- Howell D. (2007), 'Dissatisfaction on the Marches', *Washington Post*, Retrieved February 24, 2007 from <http://tinyurl.com/ywytw9>
- Meyrowitz, J. 1994. 'Visible and Invisible: A Case Study in "Competing Logics" of Campaign Coverage', *Political Communication* 11: 145–164.
- Nemeth, N., & Sanders C. (2001). 'Meaningful Discussion of Performance

- Missing', *Newspaper Research Journal*. Retrieved January 14, 2007 from http://findarticles.com/p/articles/mi_qa3677/is_200101/ai_n8939966
- Organization of News Ombudsmen, 'What is ONO?', Retrieved November 16, 2006 from <http://www.newsombudsmen.org/what.htm>
- Statistics Canada, Income Statistics Division, 'Selected dwelling characteristics and household equipment', Retrieved November 3, 2006 from <http://www40.statcan.ca/101/cst01/famil09c.htm>
- Starck, K., & Eisele, J. 1999. 'Newspaper Ombudsmanship as Viewed by Ombudsmen and Their Editors', *Newspaper Research Journal* 20 (4): 37-49.

מאמרים מתורגמים

תפיסת השפעת התקשורת ולגיטימיות דמוקרטית: המקרה של מתנחלי עזה*

יריב צפתי ויונתן כהן

תקציר

במאמר זה אנו בוחנים את הטענה שהתפיסה כי לתקשורת השפעה חזקה על הציבור עלולה, באופן עקיף, להוביל את מי שרואים את עצמם מופלים לרעה מהסיקור התקשורתי לנכונות מוגברת להשתתף במחאה פוליטית אלימה. את הטיעון הזה אנו בוחנים באמצעות מדגם של מתנחלים יהודים ברצועת עזה ($n = 413$) בהקשר הדרמטי של משאל חברי הליכוד על תוכניתו של ראש הממשלה דאז, אריאל שרון, לסגת מרצועת עזה ולפנות את המתנחלים מבתיהם ('תוכנית ההתנתקות'). הממצאים מראים שהמתנחלים תפסו את הסיקור בכלי התקשורת כבעל השפעה רבה על דעת הקהל בישראל וכמוטה לרעתם. תפיסות אלו השפיעו על הנכונות של המתנחלים להצדיק שימוש ב אלימות כדי להתנגד לפינוי הממשמש ובא. בקרב המתנחלים השפיעו תפיסות אלו – שהתקשורת

* המאמר תורגם מן המקור האנגלי ועובד לנוסח העברי על ידי המחברים:
Tsfati, Y. & Cohen, J. (2005). The Influence of Presumed Media Influence in Democratic Legitimacy – The Case of Gaza Settlers. *Communication Research*, 32(6): 794–821.

ד"ר יריב צפתי הוא מרצה בכיר בחוג לתקשורת באוניברסיטת חיפה. דואר אלקטרוני:
ytsfati@com.haifa.ac.il

ד"ר יונתן כהן הוא מרצה בכיר וראש החוג לתקשורת באוניברסיטת חיפה. דואר אלקטרוני:
jcohen@com.haifa.ac.il

היא בעלת השפעה חזקה על הציבור ושהדימוי התקשורתי שלהם בה מיוצג באור שלילי – גם על מחשבותיהם בנוגע לעזיבת היישובים ברצועת עזה ועל אמונת חוסר החוללות הפוליטית, קרי האמונה שלפעולה פוליטית אינדיבידואלית אין או לא יכולה להיות השפעה על התהליך הפוליטי.

מבוא

יותר משני עשורים חלפו מאז הציעו פיליפס דייוויסון כי 'במקרים מסוימים, תקשורת מובילה להתנהגות לא בשל השפעתה על הנמענים שאליהם לכאורה היא מיועדת אלא מפני שאחרים (אנשים שלישיים) חושבים שיש לה השפעה על הקהל' (Davison, 1983:1). בשנים האחרונות בחנו חוקרים רעיון זה בחינה מחודשת ותיעדו את ההשפעות של תפיסות העוצמה של התקשורת במגוון היבטים של החיים החברתיים, ובכללם פיקוח הורי על תוכני טלוויזיה מזיקים (Hoffner & Buchanan, 2002), כוונות עישון בקרב בני נוער (Gunther et al., 2004), מחשבות על מוביליות במקום המגורים (Tsfati & Cohen, 2003) והכנות לבאג 2000 (Tewksbury, Moy & Weis, 2004). מהצטברות המחקרים עולה כי אנשים פועלים על-פי תפיסותיהם את השפעות התקשורת, ללא קשר לשאלת נכונותן של אותן התפיסות. אלברט ג'אנר ודאגלס סטורי (Gunther & Storey, 2003) קראו לתהליך זה 'ההשפעה של תפיסת השפעת התקשורת'. במאמר זה אנו בוחנים את הטענות שעניינו הדרך שבה הציבור תופס את ההשפעה של התקשורת בהקשר של לגיטימיות דמוקרטית ומחאה אלימה. אנו בוחנים את האפשרות כי תפיסת הסיקור התקשורתי כבעל השפעה חזקה בתוספת התפיסה כי סיקור זה מוטה לרעתו של ציבור מסוים יובילו לנכונותו המוגברת של אותו הציבור להשתמש במחאה אלימה. במילים אחרות, התפיסה שהחלטות דמוקרטיות התקבלו בשל סיקור תקשורתי לא הוגן עלולה לשמש הצדקה לחברי קבוצות פוליטיות אופוזיציוניות, המאוימים על ידי החלטות אלו, לנהוג באלימות. אנו בודקים רעיון זה בהקשר הדרמטי של מתנחלי עזה ותגובותיהם למשאל חברי הליכוד בנושא תוכנית ההתנתקות מרצועת עזה של ראש הממשלה אריאל שרון, שהתקיים במאי 2004.

מתנחלי עזה ותוכנית ההתנתקות

בשנת 2005 גרו ברצועת עזה כ־7,000 מתנחלים ב־21 יישובים. אף שבזמנו

נהנו ההתנחלויות מתמיכה רחבה בדעת הקהל הישראלית ומתמיכה של מקצת האליטה הפוליטית, היו יחסיהם של המתנחלים עם ממשלות ישראל, הן עם ממשלות הליכוד והן עם ממשלות העבודה, מתוחים לעתים קרובות (Sprinzak, 1985). משנות השמונים של המאה העשרים, ובייחוד משנות התשעים, עמדו ההתנחלויות במרכזם של עימותים פוליטיים סוערים. הן הוצגו בידי אחדים מהשמאל הישראלי (ובכללם ראשי ממשלות ושרים) כנטל ולא כנכס מבחינת דימוי ישראל שהן יוצרות בעולם וקידום סיכויי השלום באזור, כעול כלכלי וכסיבה לרבות מבעיותיה של ישראל. בהקשר של העימות הפוליטי בין ישראל לבין פלסטין נתפסו ההתנחלויות בדעת הקהל הישראלית כחלק של הפריפריה החברתית (אף שלעתים קרובות הן נהנו מעוצמה פוליטית לא פרופורציונית), והדימוי שדבק בציבור המתנחלים קשור בביטויים של קיצוניות פוליטית ושל אלימות כלפי שכניו הערבים.

סיקור ההתנחלויות בתקשורת הישראלית התמקד ב'חדשות אי-סדר' (אברהם, 2001). ניתוח תוכן שעשה אלי אברהם (Avraham, 2003) הראה שהנושאים המסוקרים בתכיפות הגבוהה ביותר בהקשר של ההתנחלויות הם הסכסוך הישראלי-ערבי, התקפות על פלסטינים ועימותים עם ממשלות ישראל (שם: 137–139).

הסיקור התעלם מהיבטים אחרים של החיים בהתנחלויות, כגון התפתחות כלכלית, תעשייה ותרבות. העיתונאים ראו במתנחלים 'אחרים', השתמשו במונחים 'אנחנו' ו'הם', ותיארו את תושבי ההתנחלויות כבעלי מאפיינים אחרים משל אזרחים ישראלים במרכזו הקונצנזוס (Avraham, 2003: 114–125). זאת ועוד, הסיקור התקשורתי תיאר את ההתנחלויות כ'מערב פרוע' חסר-חוק, שאינו תורם דבר לחברה (אברהם, 2001). 'המתנחלים הוצגו כאשמים בכל המתרחש, כמי שמשפיעים לרעה על "כולנו" ועל כל תחומי חיינו, כבעלי מאפיינים שונים מהכלל וכו' [...] לא הייתה נטייה בקרב מרבית העורכים והעיתונאים לאמץ את נקודת המבט של הקבוצה או את הטרמינולוגיה שלה באשר לשמה, לשם האזור בו היא גרה ועוד' (שם: 124).

את תוכנית ההתנתקות יזמה ממשלת שרון בדצמבר 2003 בתגובה ללחצים בין-לאומיים לקדם את התהליך המדיני ובשל אמונתה שהסכם עם הפלסטינים אינו אפשרי. התוכנית כללה נסיגה חד-צדדית של צה"ל מרצועת עזה ואת פינוי של 1,600 משפחות מההתנחלויות ברצועה. לפי שרון, מטרת התוכנית היו לצמצם את החיכוך בין האוכלוסייה הפלסטינית לבין הצבא והמתנחלים בשטח זה. התוכנית גם התכוונה להפחית את הלחץ הבין-לאומי על ישראל, להפחית את העלות הכלכלית הכרוכה במימון אבטחת ההתנחלויות ולבחון את האפשרות של ריבונות פלסטינית בשטח מוגדר ומצומצם.

שרון אולץ על ידי חברי ליכוד בכירים ונציגי המתנחלים במפלגה, שלטענתם הייתה התוכנית מנוגדת לעמדה המסורתיות של הליכוד, להעמיד את התוכנית למשאל חברים. המתנחלים ותומכיהם ניהלו קמפיין כנגד תוכנית שרון, שאותה הם כינו 'תוכנית הגירוש', הן בכלי תקשורת ההמונים והן מדלת לדלת. התוכנית הנתה מתמיכה רבה בדעת הקהל הישראלית ועד 29 באפריל (שלושה ימים לפני מועד המשאל) ניבאו סקרי דעת קהל בקרב מצביעים פוטנציאליים של שרון רוב בקרב חברי מפלגתו לאשר את תוכנית ההתנתקות. סקרים שפורסמו ב־29 באפריל ניבאו שרוב המצביעים יתנגדו להתנתקות בקלפי, ובסופו של דבר שרון אכן נכשל במשאל החברים.

אף שסיקור ההתנחלויות בכלי התקשורת הישראליים נוטה בדרך כלל, כפי שצוין לעיל, להיות שלילי, הראה ניתוח תוכן של סיקור הוויכוח בעניין תוכנית ההתנתקות, שהתקיים בשבועות שקדמו למשאל החברים של 2 במאי, כי הפעם היה הסיקור מאוזן באופן יחסי. תמיר שפר (Sheafer, 2005) ניתח 534 היגדי חדשות ומאמרי דעות שעסקו בהתנתקות ושפורסמו בשלושת העיתונים המובילים בישראל בין 3 במרס ל־2 במאי 2004. תוצאות הניתוח הראו שהסיקור היה מאוזן באופן יחסי, כאשר שרון ותומכיו זכו לסיקור מעט חיובי יותר בשלבים המוקדמים של הקמפיין, ואילו מתנגדי התוכנית נהנו מסיקור אוהד בשבוע האחרון.

הנתונים למחקר הנוכחי נאספו בקרב מתנחלי רצועת עזה בימים שקדמו למשאל המתפקדים בליכוד. רוב המשיבים רואינינו לפני שפורסמו תוצאות הסקרים שניבאו את כישלונה של התוכנית בקלפי. כל המתנחלים רואינינו בתנאים יוצאי הדופן של חוסר ודאות והאיום שהתוכנית תמומש והם יאלצו לעזוב את בתיהם. באווירה זו בחנו את ההשפעה של תפיסות המתנחלים את עוצמת התקשורת על נכונותם להצדיק אלימות פוליטית ואת כוונותיהם להשתמש בה, כדי להתנגד לפינוי.

אלימות פוליטית ומחאה אלימה

- את המחקר על שורשיה של האלימות הפוליטית אפשר לחלק לשלושה:
- א. תאוריות אישיות, המדגישות את מקומם של גורמים אישיותיים ושל הרקע האישי בנקיטת אלימות פוליטית (פדהצור וקנטי־נסים, 2003).
 - ב. תאוריות פרימורדיאליות, המתארות את האלימות כנובעת מחסמים בין־תרבותיים בין הציוויליזציות, המכשילות את האפשרות להסדיר את העימותים בדרכי שלום.

ג. תאוריות סוציו-קוגניטיביות, המדגישות את השיבותן של תפיסות וקוגניציות חברתיות סובייקטיביות.

אנו מתמקדים בקבוצה האחרונה של התאוריות, בתאוריות הסוציו-קוגניטיביות. הזרם המחקרי החשוב ביותר במסורת הסוציו-קוגניטיבית מקורו בעבודתו של טד ר' גור (Gurr, 1970) בנושא קיפוח יחסי, שלפיה מחאה אלימה נובעת מחוסר שביעות רצון ומתסכול ממצב ספציפי, ובעיקר מהאמונה, המבוססת על ההשוואה החברתית בין קבוצות ויחידים אחרים, שפרט או קבוצה זכאים ליותר משאבים (מהותיים או סמליים) מאשר הם מקבלים בהווה. כתאוריה סוציו-קוגניטיבית, תאוריית הקיפוח היחסי מדגישה את הצד הסובייקטיבי ואת הממד התפיסתי של השוואה חברתית זו וגורסת שהשוואות כאלו אינן חייבות להיות מעוגנות במציאות.

עמי פדהצור, באדי חסיסי ואברהם בריכטה הציעו שלגיטימציה פוליטית, ולא תפיסות של קיפוח יחסי כשלעצמן, היא הגורם המשפיע על מחאה פוליטית, ובייחוד על תמיכה באלימות פוליטית ברמת הפרט (Pedahzur, Hasisi & Brichta, 2000). לטענתם, התנסות אישית במצב של חוסר לגיטימיות חייבת לתווך בין תפיסות של קיפוח יחסי לבין הצדקת מעשי האלימות. בהינתן התנאים החיצוניים, אנשים מסוימים עשויים לחוש שקיפוחם מוצדק או לחשוב שהממשלה עושה דיה כדי לתקן את המצב. רק תפיסות של קיפוח יחסי, המוליכות לתפיסת השלטון כלא לגיטימי, עשויות להיתרגם לאלימות. התמקדות זו בחוסר לגיטימיות עולה בקנה אחד עם הספרות הקלסית במדעי המדינה, המתארת את הלגיטימציה כמרכיב מרכזי בדמוקרטיה יציבה (Lipset, 1960).

אך למרות ההכרה הגוברת בחשיבותן של תפיסות סובייקטיביות, חוקרים העוסקים במקורות הסוציו-קוגניטיביים של תמיכה באלימות פוליטית נוטים להזניח את מקורותיהן של תפיסות אלו. תפיסות של חוסר לגיטימיות דמוקרטית מתעצבות במידה מסוימת בעקבות תהליכים תקשורתיים. מכיוון שהתקשורת אמורה לשמש מקור בלתי מוטה למידע פוליטי המאפשר לאזרחים לקבל החלטות פוליטיות מושכלות, כל הטיה נתפסת בסיקור התקשורת עלולה לסכן את הלגיטימציה הנתפסת של התהליך הפוליטי. לכן, כאשר אנשים חושבים שהסיקור של אמצעי תקשורת ההמונים מוטה כנגד קבוצתם, וכשהם חושבים שלסיקור זה השפעה חזקה על דימוים הציבורי, הם עשויים לחשוב שהתהליך הדמוקרטי אינו הוגן, ומכאן גם לא לגיטימי. נוסף על כך, המחשבה, שבשל הטיות בסיקור התקשורת, כלל הציבור אינו יכול לשמוע את הדעות שהקבוצה סבורה שהן הנכונות (ואולי אפילו רואה בהן ברורות מאליהן), לא די שהיא מערערת את הלגיטימיות של החלטות שנתקבלו בדרך דמוקרטית,

אלא אף מגבירה את התסכול שחווים בני קבוצת המיעוט. לכן קבוצה התופסת את עוצמת התקשורת כחזקה וכי הסיקור התקשורתי מוטה לרעתה, עלולה, באופן עקיף, להצדיק את השימוש באלימות פוליטית, כדי להתנגד להחלטות דמוקרטיות (הנתפסות כלא לגיטימיות).

מנקודת מבט תקשורתית, אלימות פוליטית מתוארת לעתים תכופות ככניסה לפוליטיקה מ'הדלת האחורית'. כלומר כטקטיקה שמשתמשים בה גורמים חסרי ערך חדשותי באופן יחסי, כדי למשוך את תשומת הלב של התקשורת ובאמצעותה להשיג את מטרותיהם הפוליטיות (Weimann & Winn, 1994). אך גישה זו אינה מסבירה מדוע קבוצות הנהנות מערך חדשותי רב עדיין נוהגות להשתמש באלימות פוליטית. בהינתן המחקר על חשיבות חוסר הלגיטימיות הפוליטית של הצדקת אלימות ותמיכה בה, יישומו של רעיון 'ההשפעה של השפעות התקשורת' מציע עוד נתיב שדרכו תפיסות הסיקור התקשורתי עשויות להסביר מחאה פוליטית אלימה.

חוסר חוללות פוליטית (sense of political efficacy)

נוסף על בחינת ההשפעה העקיפה שיש לתפיסות השפעות התקשורת על תמיכה באלימות פוליטית, אנו בוחנים אם תהליך זה משפיע על אמונת המתנחלים ביעילות המשחק הפוליטי, כפי שהוא מתקשר לתחושת ההשפעה הפוליטית של המתנחלים או להיעדרה.

אנגוס קמפבל, ג'ראלד גורין ומילר וורן (Campbell, Gurin & Warren, 1954) הגדירו תחושת חוללות פוליטית (sense of political efficacy) כ'תחושה שלפעולה פוליטית אינדיבידואלית יש, או יכולה להיות, השפעה על התהליך הפוליטי'.

כלומר 'התחושה שלפרט משתלם לבצע את חובותיו האזרחיות, שינוי חברתי ופוליטי הוא אפשרי, וכי האזרח הפרטי יכול להביא לידי שינוי זה' (Campbell, Gurin & Warren, 1954: 187).

כאשר אנשים חשים שהסיקור החדשותי מוטה כנגד קבוצתם וכנגד האידאולוגיה שלהם, ואינו מספק להם הזדמנות הוגנת לשכנע את הציבור בצדקתם; ויתרה מזאת, כאשר הם חשים שהציבור מושפע מסיקור זה ומתוך כך תומך בהחלטות פוליטיות הנתפסות כמוטעות, הם עשויים לחוש חסרי חוללות פוליטית. טיעון זה עולה בקנה אחד עם מחקרים המראים את הבסיס הרציונלי של תחושת חוללות פוליטית ואת עיגונה בתנאים הסביבתיים (למשל הצלחות עבר, השתייכות לרוב, וכדומה) (Madsen, 1987; Tsfati, 1999).

מחקרים תקשורתיים על 'היסק התקשורת המשפיעה' (Gunther, 1998; Gunther & Christen, 1999; Gunther et al., 2001) מראים כי תפיסות 'אדם

שלישי' משפיעות על תפיסת 'אקלים הדעה' (Gunther, 1998). לפי תאוריה זו, אנשים סבורים כי מה שהתקשורת אומרת היום משפיע על התפלגות דעת הקהל מחר. חברים בקבוצות הזוכות לסיקור תקשורת שלילי, התופסים כי לסיקור זה השפעה חזקה על הציבור, עשויים לתפוס עצמם כבעלי סיכויים מופחתים לשכנע את כלל האוכלוסייה בצדקת עניינם. לכן קבוצות פוליטיות המסוקרות באופן שלילי, הסבורות לסיקור זה השפעה חזקה על דימוין, עשויות ללקות בתחושת חוסר חוללות פוליטית (חוסר אמונה עמוק באשר ליכולתן לחולל שינוי פוליטי).¹

מחשבות על שינוי מקום המגורים

עוד תוצר של האפקט הלא ישיר של תפיסות השפעת התקשורת עשוי להיות כוונותיהם של המתנחלים לעבור דירה. זאת לפי מחקר שתיעד אפקטים כאלו על תושבי עיירות הפיתוח בישראל, הסובלות מסיקור תקשורת שלילי (Tsfati & Cohen, 2003). ההסבר הפסיכולוגי לתהליך נעוץ בתאוריית הזהות החברתית (Tajfel & Turner, 1986). מכיוון שאנו נוטים לנתק את עצמנו מקבוצות הסובלות מדימוי חברתי נמוך, האמונה שהתקשורת גורמת לדימוי נמוך של קבוצה שאליה אנו משתייכים עשויה לגרום לנו לרצות להתנתק מהקבוצה, כאשר העתקת מקום המגורים היא אופציה. מכאן, שעוד תוצאה אפשרית של תפיסות המתנחלים את ההשפעה החזקה של סיקורם השלילי עשויה להיות רצונם לעזוב את ההתנחלויות שבהן הם התגוררו, תוצאה שבאופן פרדוקסלי אפשר לתפוס כהיפוך המוחלט של הכוונה להתנגד לפינוי באלימות.

השערות המחקר

בהתבסס על מחקרים בנושא ההשפעה של תפיסת השפעות התקשורת (Tsfati & Cohen, 2003) ועל היסק התקשורת המשפיעה (Gunther, 1998), אנו משערים כי (H1) בקרב מתנחלי עזה, תפיסת השפעת הסיקור התקשורת של ההתנחלויות תשפיע על דימוין הנתפס של ההתנחלויות. השערתנו השנייה מבוססת על תאוריות של אי-לגיטימיות פוליטית ותמיכה באלימות פוליטית (Pedahzur, Hasisi & Brichta, 2000). אנו משערים כי (H2) דימוי שלילי נתפס של ההתנחלויות ישפיע על הצדקת האלימות, שבתורה תשפיע (AH2) על כוונה להשתמש באלימות כדי להתנגד לפינוי.

ההשערה השלישית מבוססת על מחקרים הקושרים בין תחושת השפעה פוליטית למשתנים שונים כגון הצלחה בעבר והיות הקבוצה במיעוט או ברוב

(Madsen, 1987). אנו משערים כי (H3) דימוי שלילי נתפס של ההתנחלויות ישפיע על תחושת חוסר החוללות הפוליטית של המתנחלים. השערתנו האחרונה (H4) מבוססת על מחקרים בנושא ההשפעה של תפיסת השפעות התקשורת בתחום של שינוי במקום המגורים (מוביליות). השערה זו מנבאת כי דימוי שלילי נתפס של ההתנחלויות יהיה קשור בכוונות של המתנחלים לעבור דירה מרצונם.

שיטת המחקר

מדגם

הנתונים למחקר זה נאספו על ידי היחידה לייעוץ סטטיסטי באוניברסיטת חיפה, באמצעות סקרים טלפוניים שנעשו בשבועות האחרונים של אפריל 2004. בסיס הדגימה כלל את כל 1,267 בתי האב בהתנחלויות ברצועת עזה, שהופיעו במאגרי בוק בזמן הסקר. רשימת מספרי הטלפון סודרה באופן אקראי וכל בית אב שעמו לא נוצר קשר לאחר 15 ניסיונות חיוג הוחלף בבית אב אחר מהרשימה. מבין בני המשפחה של בתי האב נבחרו בוגרים בני 17 ומעלה, ונעשה ניסיון לאזן בין גברים ובין נשים. הראיונות נערכו בעברית. שיעור התגובה על פי נוסחת האיגוד האמריקאי לחקר דעת קהל (AAPOR) היה $RR1 = .52$.

במדגם השתתפו 413 משיבים, 57% מהם נשים. הגיל הממוצע היה 36 (SD = 11.96). 67% הגדירו את עצמם דתיים, 18% חילונים ו-9% מסורתיים (השאר לא דיווחו על מידת דתיותם). 60.5% דיווחו על מוצא מזרחי, ו-29.2% על מוצא אשכנזי, היתר דיווחו על מוצא מעורב. המשיבים למדו במוצא 14.81 שנות לימוד (SD = 4.38) והתגוררו ברצועת עזה במשך 13.14 שנים (SD = 7.01).

מדדים

כוונות להתנגדות אלימה לפינוי. ההיגד שמדד כוונות להתנגד לפינוי בכוח נוסח כך: 'אם יבואו לפנות אותי מביתי, אתנגד בכוח'. אפשרויות התשובה נעו בין 1 ('כלל לא מסכים') ל-5 ('מסכים מאוד'). ממוצע התשובות להיגד היה 2.20 וסטיית התקן הייתה 1.63.

הצדקת השימוש באלימות נמדדה באמצעות היגד סקר שנוסחו היה (בעקבות Pedhazur et al., 2000) 'כשאסון מדיני עומד בפתח ומוצו אמצעי המחאה ללא הועיל, פעולה אלימה עשויה להיות מוצדקת'. אפשרויות התשובה נעו בין 1 ('כלל לא מסכים') ל-5 ('מסכים מאוד'). ממוצע התשובות להיגד היה 1.80 וסטיית התקן הייתה 1.35.

תחושת חוסר חוללות פוליטית. זו נמדדה באמצעות ההיגד שנוסחו היה 'כיחיד אין לי השפעה רבה על התהליך הפוליטי'. גם כאן נעו אפשרויות התשובה בין 1 ('כלל לא מסכים') ל-5 ('מסכים מאוד'). ממוצע התשובות להיגד היה 2.99 וסטיית התקן הייתה 1.62.

מחשבות על שינוי מקום המגורים. שלושה היגדים בסגנון ליקרט שימשו למדוד את המידה שהמשיבים מחויבים להמשיך החיים בהתנחלויות. המשיבים נשאלו על מידת הסכמתם או אי-הסכמתם עם ההיגדים: 'אם יוצע לך פיצוי הוגן, היית מוכן לעזוב את רצועת עזה', 'בשנים האחרונות שקלת או שכעת אתה שוקל לעזוב את רצועת עזה', ו'היית רוצה שגם ילדיך ימשיכו לגור ברצועת עזה' (בנוגע להיגד האחרון, משיבים שצינו שאין להם ילדים נתבקשו לענות מה היה רצונם לו היו להם). אפשרויות התשובה נעו בין 1 ('כלל לא מסכים') ל-5 ('מסכים מאוד'). מחשבות על מופליות במקום המגורים תוארו במודל כמשתנה חבוי המושפע משלושה היגדים אלו. מקדם המהימנות אלפא של קרונבך היה 0.85. ($M = 1.50$; $SD = 1.06$).

דימוי נתפס של ההתנחלויות. מחשבותיהם של המתנחלים בנוגע לדרך שהציבור הישראלי תופס את ההתנחלויות ברצועת עזה נמדדו כמשתנה חבוי המשפיע על חמישה אינדיקטורים; אפשרויות התשובה נעו בין 1 ('כלל לא מסכים') ל-5 ('מסכים מאוד'). ההיגדים שאלו האם המשיבים חשבו שהציבור הישראלי 'מעריך את יכולת העמידה של המתישבים ברצועת עזה' (מקודד במהופך), 'חושב שההתיישבות ברצועת עזה מחמירה את המצב הביטחוני', 'חושב שההתיישבות בעזה קיימת על חשבונם', 'חושב שבעיות הביטחון ברצועת עזה קשות יותר מאשר במקומות אחרים בישראל'. נוסחו של עוד היגד היה 'להתיישבות ברצועת עזה יש דימוי שלילי'. ניתוח גורמים (principal components, oblique) הראה שההיגדים השתייכו לעולם תוכן אחד, אלפא של קרונבך היה 0.84. ($M = 2.51$; $SD = 1.05$).

תפיסת השפעות התקשורת. שני היגדים שבאמצעותם נתבקשו המשיבים להעריך את השפעת התקשורת נכללו בסקר. הנוסח הראשון היה 'באיו מידה אתה עצמך מושפע מהסיקור של ההתיישבות ברצועת עזה בתקשורת?' ($M = 1.58$; $SD = .94$). ההיגד השני שאל 'באיו מידה דעת הקהל הישראלית מושפעת מהדרך שבה ההתיישבות ברצועת עזה מוצגת בתקשורת?' ($M = 4.01$; $SD = .98$). אפשרויות התשובה נעו בין 1 ('כלל לא מושפע') ל-5 ('מושפע במידה רבה'). בהתאם לספרות בנושא אפקט 'האדם השלישי', היה ההבדל בין ממוצעי ההיגדים מובהק ($t = 35.54$; $df = 397$; $p < .001$).

תפיסות סיקור תקשורת שלילי. תפיסות המתנחלים את סיקור ההתנחלויות בתקשורת הישראלית נמדדו באמצעות שישה היגדים: 'התקשורת מציגה רק

את הבעיות בלי להתייחס לצדדים הטובים של ההתיישבות ברצועת עזה, 'התקשורת מציגה את המתיישבים ברצועת עזה כאילו הם יותר קיצוניים ממה שהם באמת', 'התקשורת מציגה את המתיישבים ברצועת עזה כאילו כולם אותו דבר', 'התקשורת ממעיטה בחשיבות ההתיישבות ברצועת עזה לביטחון מדינת ישראל', 'התקשורת מציגה את בעיות הביטחון בהתיישבות ברצועת עזה בצורה מוגזמת', 'התקשורת מגזימה כאשר היא מציגה את העלות של ההתיישבות ברצועת עזה ואבטחתה לתקציב מדינת ישראל'. אפשרויות התשובה נעו בין 1 ('כלל לא מסכים') ל-5 ('מסכים מאוד'). תפיסות סיקור שלילי נמדדו במודל כמשתנה חבוי המשפיע על היגדים אלו. אלפא של קרונבך היה 0.73. ($M = 4.29$; $SD = .74$).

חשיפה לתקשורת חדשותית. ארבעה היגדים נגעו למידת חשיפתם של המשיבים לתקשורת חדשותית בטלוויזיה, ברדיו, באינטרנט ובעיתונים היומיים. אפשרויות התשובה נעו בין 1 ('אף פעם לא') ל-5 ('כל יום'). מהימנות ההיגדים הייתה נמוכה (אלפא של קרונבך = 0.35). וניתוח גורמים הראה שהיגדים אלו אינם שייכים לאותו עולם תוכן. לכן הוכנסו ארבעת ההיגדים למודל בנפרד, כמשתנים נצפים (בעבור ההיגד שמדד חשיפה לעיתונים $M = 3.27$; $SD = 1.48$; בעבור ההיגד שמדד חשיפה לחדשות בטלוויזיה $M = 2.86$; $SD = 1.72$; בעבור הרדיו $M = 2.03$; $SD = 1.50$; בעבור חדשות באינטרנט $M = 3.70$; $SD = 1.62$).

משתני בקרה. כפי שהוסבר לעיל, הנטייה להצדיק ובסופו של דבר להשתמש באלימות פוליטית אינה מושפעת אך ורק מתפיסות של דימוי לא הוגן של ההתנחלויות אלא גם משורה ארוכה של משתנים דמוגרפיים, אידאולוגיים וסוציולוגיים, וכך גם מחשבות על שינוי מקום המגורים ותחושת חוסר חוללות פוליטית. לכן המודל שתואר לעיל שולט בכמה גורמים, ובכללם אמונות לא דמוקרטיות ('הייתי מעוניין בממשלה שתוביל בדרך נכונה, אפילו אם היא לא תהיה דמוקרטית' $M = 2.33$; $SD = .98$), כשאפשרויות התשובה נעו בין 1 ל-5, אידאולוגיה דתית אנטי-דמוקרטית ('הדעה של רבנים חשובה לא פחות מאשר זו של מנהיגות פוליטית' $M = 3.87$; $SD = 1.59$), אמונות בנוגע לחשיבות ההתנחלות בכל חלקי ארץ ישראל ('ללא הזכות להתיישבות בכל חלקי ארץ ישראל אין טעם לקיום מדינה יהודית עצמאית' $M = 3.28$; $SD = 1.77$) וטיעונים לוגיים נגד ההתנתקות ('אם תפונה רצועת עזה, הטרור רק יתגבר' $M = 4.63$; $SD = 1.01$). המודל גם כלל משתנים המייצגים את מעורבותם והיקשרותם של המשיבים להתנחלויות שבהן התגוררו, הידועים כמנבאים של כוונות למופיליות: 'באיזו מידה את/ה אוהב/ת לגור ב...? (שם ההתנחלות)' $M = 4.83$; $SD = .55$; 'באיזו מידה את/ה מרגיש/ה שייכות ל...?' $M = 4.01$.

; $M = 4.75$, $SD = .04$; 'יש לי הרבה חברים ביישובי רצועת עזה' $M = 13.14$; $SD = 7.01$). היגדים אלו לא התלכדו בניחות גורמים ובבדיקת מהימנות, ולכן הוכנסו למודל בנפרד.

מבנה המודל

מבנה המודל מתואר בתרשים 1. לפי הייצוג המקובל, התרשים מתאר את המשתנים הנצפים כמלבנים ואת המשתנים החבויים כאליופסות. כדי לפשט את התרשים, אינדיקטורים שהושפעו מהמשתנים החבויים, גורמי הטעות והשונויות המשותפות בין המשתנים האקסוגניים הושמטו ממנו. המודל מאפשר את כל המתאמים האפשריים בין המשתנים האקסוגניים.

המשתנים האנדוגניים במודל הם תפיסת השפעת התקשורת על העצמי ועל האחרים, הדימוי הנתפס של ההתנחלויות, מחשבות על שינוי מקום המגורים, תחושת חוסר חוללות פוליטית, הצדקת השימוש באלימות פוליטית וכוונות להשתמש באלימות כדי להתנגד לפינוי. בהסתמך על ממצאים קודמים בנושא תפיסות 'האדם השלישי' (Cohen et al., 1988; Perloff, 1989; Gunther & Storey, 2003), הוספנו חץ המתאר השפעה של תפיסות דימוי שלילי על תפיסות ההשפעה על העצמי ועל אחרים.

לפי ההשערה הראשונה, ולפי הלוגיקה של 'היסק התקשורת המשפיעה', הדימוי הנתפס של ההתנחלויות מתואר במודל כפונקציה של תפיסת השפעת התקשורת על דעת הקהל הישראלית. בעקבות (Gunther, 1998), משוואה זו מכילה גם נתיב ישיר מתפיסות סיקור שלילי לדימוי נתפס. כדי להביא בחשבון את האפשרות של אפקטים תקשורתיים ישירים, המשוואה המנבאת את הדימוי הנתפס שולטת גם על מדדי החשיפה לחדשות.

לפי ההשערה השנייה, הצדקת השימוש באלימות מתוארת במודל כפונקציה של דימוין הנתפס של ההתנחלויות. לפי השערה A2, משתנה זה מתואר כמשפיע, בתורו, על הכוונות להשתמש באלימות. המשתנים האנדוגניים הנתורים – תחושת חוסר חוללות פוליטית וכוונות לשינוי מקום המגורים – מתוארים כמושפעים מתפיסות הדימוי השלילי של המתנחלים, לפי השערות H3 ו-H4, בהתאמה.

כיוון שהשערותינו כוללות יחסים מתווכים בין שלשות של משתנים, השתמשנו באסטרטגיה של בנייה וסידור של מודלים (model building and trimming; Kline, 1998: 132–137), כדי לבחון אם יש לכלול במודל את הנתיבים המתארים קשרים מתווכים וישירים בכל שלֵשָה של משתנים. תוצאות תהליך זה, המתואר בהרחבה בנספח א, לא תמכו בהכללה במודל של נתיבים

המתארים השפעה ישירה של תפיסת השפעת התקשורת על הצדקת אלימות, חוסר חוללות פוליטית ומחשבות על שינוי מקום המגורים. מבחן דומה לא תמך בהכללה של נתיב ישיר מדימוי נתפס לכוונות להשתמש באלימות. מעניין לציין כי בכל ארבע השלשות, הראה המבחן שהאפקט הישיר מהמשתנה הבלתי תלוי למשתנה התלוי אינו מובהק, הן בשליטה על המשתנים המתווכים והן בלעדית. אף שממצא זה סותר את דרישותיהם של רובן ברון ודייוויד קני (Baron & Kenny, 1986: 1,177) לתיווך, הספרות המתודולוגית העכשווית מכירה מקרים שבהם תיווך יכול להתחולל גם בשעת חוסר קשר ישיר בין המשתנה הבלתי תלוי לבין המשתנה התלוי (MacKinnon, Krull, & Lockwood, 2000).² כדי להעריך את האפקט של תפיסת השפעת התקשורת ושל הדימוי הנתפס בניכוי גורמים מתערבים, נכללו במודל עוד משתנים המשפיעים על המשתנים התלויים כמשתני בקרה: המשוואות המנבאות את הדימוי הנתפס, הצדקת אלימות, תחושת השפעה פוליטית ומחשבות על מוביליות שולטות במשתנים דמוגרפיים, ובכללם חילוניות, גיל, השכלה ומין. משוואות אלו שולטות גם במשתנים האידיאולוגיים שצוינו לעיל. המשוואות המנבאות הצדקת אלימות, תחושת השפעה פוליטית ומחשבות על מוביליות שולטות גם על המשתנים המודדים מעורבות בהתנחלויות.

ממצאים

אומדי maximum likelihood למודל חושבו באמצעות תוכנת AMOS (Arbuckle, 1999). תרשים 1 מציג את האומדים המתוקננים לנתיבים הרלוונטיים לדיון, ולוח 1 מתאר את המקדמים הבלתי מתוקננים ואת טעויות התקן בעבור נתיבים אלו. נספח ב מתאר את הממצאים בעבור משתני הבקרה. המודל מסביר 45% מהשונות בדימוי הנתפס של ההתנחלויות, 11% מהשונות בהצדקת השימוש באלימות, 17% מהשונות בכוונות להשתמש באלימות להתנגד לפינוי ו- 78% מהשונות בכוונות למוביליות. אומדי ההתאמה (goodness of fit) של המודל היו משיערי רצון.

המשוואות המנבאות את תפיסת השפעת התקשורת על העצמי ועל דעת הקהל הישראלית מראות כי ככל שתפסו המשיבים את סיקור ההתנחלויות כשלילי, כך הם חשו שהם פחות מושפעים מסיקורן ($\beta = -.20$; $b = -.39$; SE = .12). בה בעת, ככל שתפסו המשיבים את סיקור ההתנחלויות כשלילי, נטו יותר לחוש שדעת הקהל הישראלית מושפעת מסיקור זה ($\beta = .18$; $b = .31$; SE = .12). ממצא זה תואם ממצאים מחקרניים בתחום 'אפקט האדם השלישי'.

לוח 1: אומדי Maximum Likelihood למודל

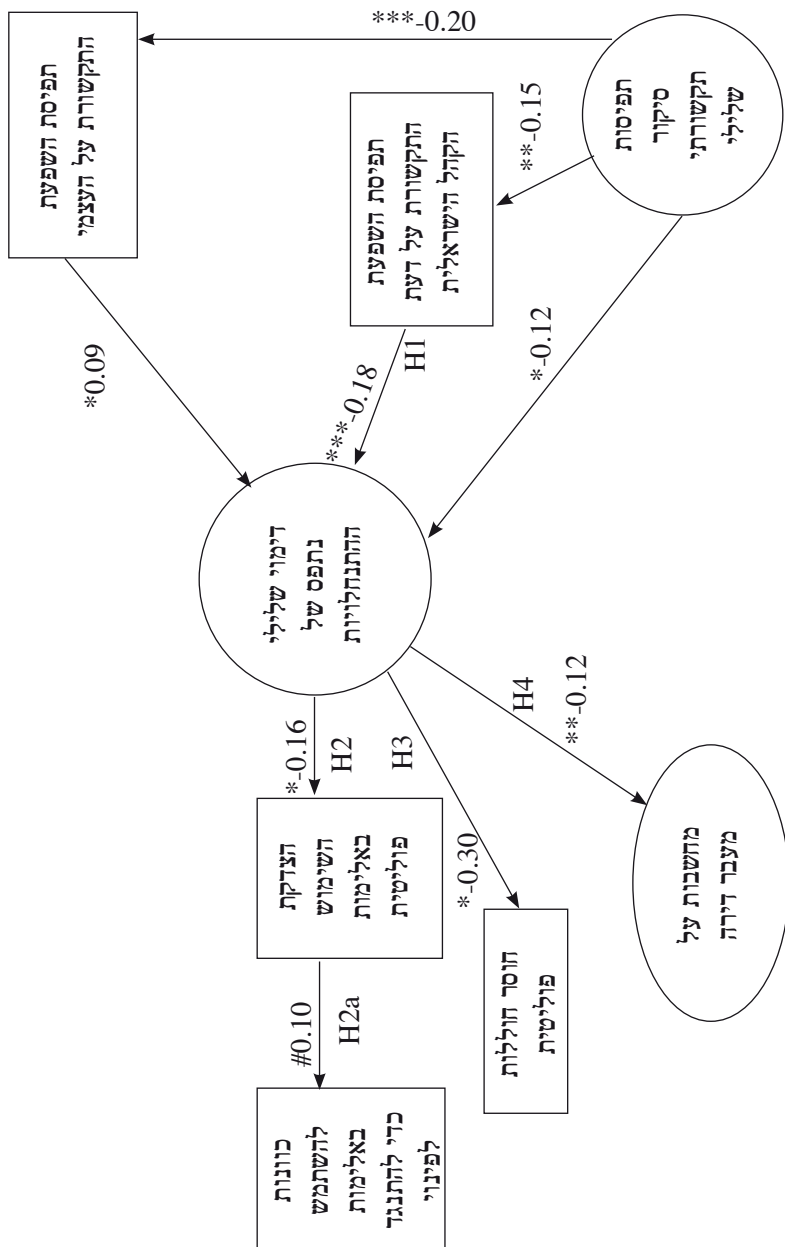
B(SE)	רכיבים מבניים
-.39 (.12)***	תפיסות סיקור שלילי ← תפיסת השפעת התקשורת על העצמי
-.31 (.12)**	תפיסות סיקור שלילי ← תפיסת השפעת התקשורת על האחרים
.11 (.05)*	תפיסת השפעת התקשורת על העצמי ← דימוי נתפס
.10 (.05)**	תפיסת השפעת התקשורת על האחרים ← דימוי נתפס
.20 (.09)*	דימוי נתפס ← הצדקת אלימות
.45 (.00)***	דימוי נתפס ← חוללות פוליטית
.12 (.04)**	דימוי נתפס ← מחשבות על מעבר דירה
.12 (.07)*	הצדקת אלימות ← כוונה להתנגדות אלימה לפינאי

הערה: הנתונים בלוח הם אמדים לא מתוקננים. המספרים בסוגריים הן טעויות התקן של האומדים.

*** $p \leq .001$, ** $p \leq .01$, * $p \leq .05$, # $p < .10$

המשוואה המנבאת את הדימוי הנתפס של ההתנחלויות מראה כי משתנה זה הושפע באופן מובהק מתפיסת ההשפעה התקשורתית על העצמי ($\beta = .09$; $b = .11$; $SE = .05$), מתפיסת סיקור שלילי ($\beta = .12$; $b = .26$; $SE = .11$), ומחשיפה לחדשות בטלוויזיה ($\beta = .18$; $b = .18$; $SE = .04$). כלומר ככל שנחשפו המשיבים וחסו מושפעים מהסיקור וככל שסברו שהוא שלילי יותר, כך נטו הם לחשוב שדעת הקהל הישראלית בנושא ההתנחלויות היא שלילית יותר. צעירים ($b = -.01$; $SE = .01$); אפקט זה היה גבולי מבחינה סטטיסטית) ונשים ($b = .20$; $SE = .09$) נטו לחשוב שלהתנחלויות דימוי שלילי יותר. משיבים שחיו זמן רב יותר ברצועת עזה ($b = -.02$; $SE = .01$), ואלו שהיו להם חברים רבים יותר בהתנחלויות ($b = -.23$; $SE = .07$) תפסו את דימוי ההתנחלויות כחיובי יותר. משיבים שהעדיפו מנהיגות דתית על פני מנהיגות פוליטית ($b = -.11$; $SE = .04$) וכאלו שהאמינו בזכותם של יהודים להתיישב בכל חלקי ארץ ישראל ($b = -.08$; $SE = .03$) הראו גם כן נטייה לתפוס את דעת הקהל בנושא ההתנחלויות כחיובית יותר.

תרשים 1: אומדי Maximum Likelihood מתוקננים למודל המבני

הערות: $p \leq .001$, $**p \leq .01$, $*p \leq .05$, $\#p \leq .10$

השערה 1 (H1) ניבאה כי לאור הייצוג השלילי של ההתנחלויות בתקשורת הישראלית (אברהם, 2001), תפיסות של השפעות התקשורת על דעת הקהל ינבאו את תפיסות הדימוי השלילי של ההתנחלויות. בשליטה על משתני הבקרה שבמודל, לתפיסת השפעת התקשורת על אחרים הייתה השפעה מובהקת על הדימוי הנתפס של ההתנחלויות ($\beta = .18$; $b = .19$; $SE = .05$). במילים אחרות, ככל שתפסו המשיבים שלסיקור התקשורת של ההתנחלויות יש השפעה חזקה יותר על דעת הקהל, כך נטו הם לתפוס שלהתנחלויות יש דימוי שלילי יותר, בשליטה על המשתנים המתערבים. לסיכום, הנתונים איששו את השערה 1.

המשוואה שניבאה את הצדקת השימוש באלימות הראתה שמשנתנה זה היה מתואם באופן מובהק עם אמונות לא דמוקרטיות ($b = .10$; $SE = .05$) ועם אמונה בזכותם של יהודים להתיישב בכל חלקי ארץ ישראל ($b = .10$; $SE = .05$). משתנים אלו היו קשורים גם לכוונות להשתמש באלימות להתנגד לפינוי ($b = .10$; $SE = .05$) ו- $b = .21$; $SE = .05$, בהתאמה, אף שבמקרה של אמונות לא דמוקרטיות היה קשר זה גבולי מבחינה סטטיסטית ($p = .06$). משיבים שהאמינו שדעתם של רבנים אינה חשובה פחות מדעתה של המנהיגות הפוליטית נטו יותר לדווח על כוונות להשתמש באלימות ($b = .19$; $SE = .07$), וכך היה גם אצל משיבים צעירים ($b = -.02$; $SE = .01$), אף שקשר זה היה מובהק ברמה גבולית בלבד) ומשכילים ($b = .05$; $SE = .02$). כמו כן, נמצא קשר גבולי ושלילי בין מספר השנים שבו חיו הנבדקים ברצועת עזה לבין כוונות להתנגד לפינוי באלימות ($b = -.02$; $SE = .01$). קשר זה משקף, אולי, את הנטיות האידאולוגיות החזקות יותר בקרב המתנחלים שהתיישבו ברצועה בשנים שלאחר הסכמי אוסלו.

השערה 2 (H2) ניבאה כי בשליטה על גורמים אלו, תשפיע תפיסת דימוי שלילי של ההתנחלויות על הצדקת השימוש באלימות. הממצאים הראו כי אפקט זה אכן היה מובהק סטטיסטית ($\beta = .16$; $b = .20$; $SE = .09$, $p < .05$). ככל שחשבו המתנחלים שההתנחלויות סובלות מדימוי שלילי, כך נטו הם יותר להסכים עם ההיגד כי במקרה שאסון מדיני עומד בפתח, פעולה אלימה עשויה להיות מוצדקת. בשליטה על כל הגורמים המתערבים, השפיע משתנה זה בתורו על הכוונות להתנגד לפינוי באלימות, כפי שניבאה השערה H2, אף שאפקט זה היה גבולי מבחינת מובהקותו הסטטיסטית ($\beta = .10$; $b = .12$; $SE = .07$). ($p = .07$).

המשוואה שניבאה את תחושות חוסר החוללות הפוליטית הראתה שמשנתנה זה היה קשור באופן חיובי עם אמונות לא דמוקרטיות ($b = .15$; $SE = .05$) ובאופן שלילי עם השכלה ($b = -.05$; $SE = .02$). השערה 3 (H3) ניבאה כי בשליטה על כל משתני הבקרה, תחושת חוסר החוללות הפוליטית תושפע

מהדימוי הנתפס של ההתנחלויות. הממצאים מראים כי, לפי המצופה על פי השערה זו, ובשליטה על הגורמים האידיאולוגיים והדמוגרפיים, ככל שתפסו המתנחלים את הדימוי של ההתנחלויות בציבור הישראלי כשלילי, כך חשו הם חסרי השפעה פוליטית. השפעה זו הייתה חיובית ($\beta = .30$; $b = .45$; $SE = .09$) ומאוד מובהקת ($p < .001$).

המשתנה התלוי במשוואה האחרונה היה מחשבות על שינוי מקום המגורים. הממצאים של משוואה זו מעידים כי משיבים חילוניים נטו יותר לשקול מעבר מההתנחלויות מאשר משיבים דתיים ($b = .31$; $SE = .12$). ככל שהחשיבו המשיבים את דעתם של רבנים לעומת מנהיגות הפוליטית, כך נטו הם פחות לשקול מעבר מההתנחלויות ($b = -.09$; $SE = .03$). ככל שהאמינו המשיבים בזכותם של יהודים להתיישב בכל ארץ ישראל, כך נטו הם פחות לחשוב על עזיבה ($b = -.05$; $SE = .02$). ככל שחשבו המשיבים שההתנתקות רק תגביר את הטרור הפלסטיני, כך היו נכונים פחות לעבור דירה ($b = -.27$; $SE = .04$). כפי שנמצא במחקרים קודמים, מחשבות על עזיבה הושפעו באופן שלילי מהערכת המתנחלים את איכות החיים ביישוב שבו התגוררו ($b = -.35$; $SE = .07$) ומתחושת השייכות שלהם ליישובים אלו ($b = -.37$; $SE = .08$). שלא במפתיע, ככל שאהבו המשיבים להתגורר בהתנחלויות, כך נטו הם פחות לחשוב על עזיבה ($b = -.26$; $SE = .10$). משיבים בעלי חברים רבים יותר ברצועת עזה נטו פחות לשקול עזיבה לעומת משיבים שהיו להם פחות חברים ($b = -.09$; $SE = .05$). אך אפקט זה היה בעל מובהקות סטטיסטית גבולית ($p = .079$).

מחשבות על מוביליות הושפעו מגורמים חברתיים, דמוגרפיים ואידאולוגיים אלו, אך גם בשליטה עליהם ולפי השערה 4 (H4) ובהתאם למחקרים קודמים (Tsfati & Cohen, 2003), הדימוי השלילי הנתפס של ההתנחלויות היה קשור באופן חיובי עם מחשבות על מעבר. במילים אחרות, ככל שחשבו המשיבים שההתנחלויות נתפסו באופן שלילי בציבוריות הישראלית, כך נטו הם לחשוב יותר על עזיבת ההתנחלויות ($\beta = .12$; $b = .12$; $SE = .04$; $p < .01$).

המודל מכיל אפקטים לא ישירים של תפיסת השפעת התקשורת על שלושה משתנים תלויים. כדי לבחון את המובהקות של אפקטים אלו, השתמשנו במבחן סובל (Sobel) למובהקות אפקטים לא ישירים, במבחן גודמן (Goodman I test) ובמבחן שהציעו דייויד פ' מקינאן ועמיתיו (MacKinnon et al., 1998). תוצאות מבחנים אלו, המוצגים בלוח 2, העידו כי השפעתה העקיפה של תפיסת השפעת התקשורת על הצדקת השימוש באלימות, על תחושת חוסר חוללות פוליטית ועל מחשבות על מוביליות (המתווכים כולם באמצעות תפיסת דימוי שלילי) הייתה מובהקת בכל המקרים. בחינת השפעתו של הדימוי הנתפס על הכוונות להשתמש באלימות (דרך הצדקת האלימות) מצאה כי אפקט זה היה מובהק רק

כאשר הוא נבחן באמצעות המבחן בעל העוצמה הסטטיסטית החזקה יותר של מקינון, שהומלץ על ידי ר' לאנס הולברט ומייקל ט' סטפנסון (Holbert & Stephenson, 2003).

בסופו של דבר, כדי לבחון את התרומה הכוללת של תפיסת השפעת התקשורת ודימוי נתפס למודל, כל הנתבים מדימוי נתפס למשתנים התלויים במודל נקבעו לאפס. במילים אחרות, עשינו ניתוח של מודל לניבוי של הצדקת האלימות, של תחושת חוסר חוללות פוליטית ושל כוונות למוביליות, ללא תרומת הדימוי הנתפס ומקורותיו. במודל זה את המשתנים התלויים ניבאו רק משתני הבקרה, שמנבאים אלימות וקיצוניות פוליטית בישראל בדרך כלל (Pedahzur, Hasisi & Brichta, 2000). השווינו בין המודלים המתחרים באמצעות הקריטריונים של אומדי ההתאמה לנתונים (fit), שונות מוסברות ומבחני השוואה של χ^2 בריבוע, לפי האסטרטגיה שהמליצו כהן, ויגודה וסמורלי (Cohen, Vigoda & Samorly, 2001). כפי שמראה לוח 3, הראו כל המדדים שהמודל שלנו (המביא בחשבון את השפעת התקשורת ואת הדימוי הנתפס) מתאים יותר לנתונים. השונות המוסברות במשתנים התלויים היו גבוהות יותר במודל שלנו לעומת המודל המתחרה (בעבור הצדקת האלימות $R^2 = .11$; לעומת $R^2 = .09$; בעבור תחושת חוסר חוללות $R^2 = .17$; לעומת $R^2 = .10$; בעבור מחשבות על מוביליות $R^2 = .78$; לעומת $R^2 = .77$). השונות המוסברת במשתנה הרביעי – כוונות להשתמש באלימות – נותרה בלא שינוי ($R^2 = .17$). בסופו של דבר, מבחן ההשוואה באמצעות χ^2 בריבוע היה מובהק ($\chi^2 = 36.08$; df) (= $p < .001$), ממצא התומך בהשאת הנתבים התאורטיים שלנו במודל.

לוח 2: מבחנים למובהקות הסטטיסטית של ההשפעות העקיפות

מבחן מקינון ועמיתיו	מבחן גודמן I	מבחן סובל	השפעה עקיפה	
9.28***	1.96*	2.00*	.04	תפיסת השפעת התקשורת על האחרים ← הצדקת אלימות
19.25***	3.04**	3.08**	.09	תפיסת השפעת התקשורת על האחרים ← חוללות פוליטית

מבחן מקינון ועמיתיו	מבחן גודמן I	מבחן סובל	השפעה עקיפה	
11.30***	2.25*	2.30*	.02	תפיסת השפעת התקשורת על האחרים ← מחשבות על מעבר דירה
4.26*	1.37	1.44	.02	דימוי נתפס ← כוונות להשתמש באלימות

הערות: $p \leq .05$, * $p \leq .01$, ** $p \leq .001$, ***; מבחנים דומים נערכו על המודלים הפשוטים המוצגים בנספח 2, ודפוס התוצאות היה זהה. מבחני סובל וגודמן חושבו בהתאם ל-Preacher & Leonardelli (2003). מבחן מקינון ועמיתיו חושב לפי הוראות של Holbert & Stephenson (2003)

לוח 3: השוואת אומדי ההתאמה של המודל הנוכחי עם מודל ללא הנתיבים מדימוי נתפס למשתנים התלויים

AIC	1-RMSEA	CFI	TLI	IFI	RFI	NFI	χ^2 (df)	
1,569.29	.950	.986	.978	.986	.958	.974	952.29 (457)	המודל המתואר בתרשים מס' 1
1,625.36	.949	.985	.976	.985	.957	.973	988.365 (460)	אותו מודל ללא נתיבים מדימוי נתפס למשתנים התלויים

לסיכום, המודל שלנו (המביא בחשבון את השפעת התקשורת ואת הדימוי הנתפס) מתפקד טוב יותר ממודל שאינו מביא בחשבון את השערות 2, 3 ו-4. כפי שטוען רוברט מקאלום (MacCallum, 2003), כל המודלים הסטטיסטיים הם מוטעים, אם קוראים אותם פשוטם כמשמעם. אף שברור שהמודל שלנו איננו מושלם, ובעוד איננו יכולים לשלול את האפשרות שעוד מודלים מתחרים עשויים להתאים לנתונים טוב יותר, אנו מאמינים שהניתוח שלעיל מעיד כי המודל שלנו מתאים לנתונים יותר ממודלים שמציעים חוקרי אלימות פוליטית וכוונות לשינוי מקום המגורים, וזאת בלי להביא בחשבון את תפקיד התקשורת בתהליך.

דיון

הממצאים העולים מניתוח נתוני המתנחלים תומכים בקשרים ובהנחות התאורטיות של ההשערה של השפעת תפיסת השפעות התקשורת. באופן ספציפי, התפיסה בקרב המתנחלים שלתקשורת יש השפעה רבה הייתה קשורה לדרך שבה חשבו המתנחלים שדעת הקהל הישראלית תופסת אותם. דימוי נתפס של המתנחלים השפיע על שלושה משתנים תלויים רלוונטיים: הצדקת השימוש ב אלימות, תחושת חוסר חוללות פוליטית ומחשבות על מוביליות במקום המגורים. הערכות בנוגע להשפעות התקשורת תרמו באופן לא ישיר לניכוי משתנים אלו, גם בשליטה על גורמים אידאולוגיים, חברתיים ודמוגרפיים ובשליטה על הקשר של המתנחלים ליישובים שבהם התגוררו. ממצאים אלו מרחיבים את טווח התאוריה של השפעת תפיסת ההשפעות של התקשורת לתחום של מחאה פוליטית ולגיטימציה דמוקרטית. ההשפעות שתועדו במאמר זה מצביעות על כך שאפילו התנהגויות כגון השתתפות במחאה אלימה מושפעות מדימויים ומתפיסות של השפעת המדיה. המחקר מראה כי בהקשר של קונפליקט פוליטי שעורר ויכוח נוקב בחברה, תפיסת דימוי הקבוצה כשלילי מפחית את מחויבות חברי הקבוצה לתהליך הפוליטי, כפי שמעידים תחושות החוללות הפוליטית הנמוכות יותר והנכונות לשקול חלופות אלימות של מחאה, המנוגדות למחאה דמוקרטית מקובלת. באותה עת, ובאופן פרדוקסי, תחושת הנידוי של המתנחלים הובילה לנטייה להתנתק מקבוצת המתנחלים ולעזוב את ההתנחלויות.

הפרשנות התאורטית של הממצאים עושה שימוש בתאוריות המדגישות את חשיבותה של חוסר לגיטימציה בהסבר של מחאה פוליטית. הסיקור החדשותי נתפס כחלק של התהליך הפוליטי הדמוקרטי. אם תהליך זה נתפס כמוטה, ולכן, כלא הוגן, מחויבות האזרחים לתוצאות ההליך הדמוקרטי פוחתת. מכאן שאם דימוי ההתנחלויות בציבור מושפע מסיקור שלילי לא הוגן, אזי, לדעת המתנחלים, הסיכויים הם נגדם ונגד מאמציהם להיאבק כנגד תוכנית ההתנתקות באמצעים אחרים של שכנוע. טיעון זה נתמך באפקט של דימוי שלילי על תחושת חוללות ועל הנכונות לתמוך ב אלימות.³

פרשנות מתחרה של הממצאים, אולי צינית יותר, היא שהסיקור השלילי והשפעת התקשורת משמשים לא כגורם אלא כתירוץ להצדיק את האלימות, לאנשים שהיו מלכתחילה בעלי נטיות להשתמש ב אלימות. על פי פרשנות זו, החצים במודל שלנו אמורים להיות בכיוון ההפוך. בהינתן הבעיה של מודלים מקבילים במערכות של משוואות מבניות (MacCallum et al., 1993), אי־אפשר לראות בממצאים עדות חד־משמעית לסיבתיות, ולכן המודל שהוצג לעיל אינו שולל לחלוטין את האפשרות של סיבתיות הפוכה. אך למרות זאת,

ניתן לבחון את האפשרות של סיבתיות הפוכה באמצעות לוגיקה פשוטה. אם השתמשו המשיבים בתקשורת כבתירוץ, אזי תפיסות השפעת התקשורת אמורות להיות קשורות בציפיותיהם של הנבדקים בנוגע למי ינצח או יפסיד במשאל הליכוד. הצורך להאשים את המדיה ולראות בה תירוץ אמור להיות חלש יותר בקרב משיבים הצופים שהצד שלהם עומד לנצח לעומת משיבים הסבורים שהצד שלהם עומד להפסיד (Duck, Terry & Hogg, 1998).

כדי לבחון רעיון זה, השתמשנו בשאלת סקר שביקשה מהמשיבים להעריך את ציפיותיהם בנוגע לתוצאות משאל חברי הליכוד. אפשרויות התשובה שנתנו להם היו כי רוב חברי הליכוד 'יחליטו לתמוך בתוכנית שרון' (כלומר יצביעו בעד הפינני החד-צדדי); 'יחליטו להתנגד לתוכנית'; 'לא יודע/ת' או 'בערך חצי-חצי' (כלומר תיקו). אלו מבין המשיבים שהאמינו כי חברי הליכוד יתמכו בתוכנית (כלומר האמינו כי הצד שלהם יפסיד במשאל) לא ראו את הסיקור כשלילי יותר (בשליטה ביתר המשתנים: $b = .11$; $SE = .11$; $p < .10$) או כמשפיע יותר (בשליטה ביתר המשתנים: $b = .21$; $SE = .19$; $p < .10$) מאשר יתר המשיבים. משום שאין עדויות התומכות בהאשמת הסיקור השלילי או השפעתו בכישלון ממשמש ובא בקלפי, נראה כי הפירוש הסיבתי שמקדם המודל שלנו, והנתמך בתאוריות על תפיסת השפעות התקשורת, נהנה מיתרון על פני התהליך ההפוך.

כיצד ייתכן כי תפיסות השפעת התקשורת ותפיסת הדימוי השלילי של ההתנחלויות הובילו את המתנחלים גם להתנגד באלימות לפינני, וגם לחשוב על עזיבה מרצון של בתייהם? מעניין לציין כי האפשרויות האלו ההפוכות מבחינה לוגית היו מתואמות ברמה הדו-משתנית (ללא שליטה במשתני בקרה $\alpha = .17$; $p < .001$). לכאורה ההסבר האפשרי לחוסר העקיבות הזו הוא כי תפיסות דימוי שלילי מובילות או להצדקת האלימות או לנכונות לשקול עזיבה. במילים אחרות, יש שתי קבוצות של מתנחלים: אלו שחושבים שאם דעת הקהל אינה בעדם, אזי עליהם לעזוב; ואלו שרואים בדימוי השלילי הוכחה שהמערכת מוטה נגדם, ולכן ראוי להשתמש בכל האמצעים האפשריים, כדי לתקן אי-צדק זה ולהתנגד לפינני (בייחוד לאור העובדה ששאלת הסיקור שהשתמשנו בה כדי למדוד את הצדקת אלימות הזכירה את מיצוי כל אמצעי המחאה האחרים). ניתוח הנתונים מראה כי מ-336 משיבים שענו על השאלות בנושא 'עזיבה תמורת פינני' ו'פעולה אלימה עשויה להיות מוצדקת', 67.3% לא הסכימו 'מאוד' או 'לא הסכימו' עם שני ההיגדים, ורק 2.4% 'הסכימו' או 'הסכימו מאוד' עם שניהם. ממצאים אלו מצביעים על כך כי באופן כללי המשיבים לא ראו את שתי האפשרויות – עזיבה ואלימות – כעולות בקנה אחד, אלא שדימוי שלילי היה קשור באחת משתי האפשרויות. כאשר מוסיפים

למודל נתיב ממשכות על מוביליות להצדקת אלימות או לכוונה להשתמש באלימות, התוצאות בשני המקרים אינן מובהקות. מכאן שהמושגים מודדים תופעות בלתי תלויות, והקשרים המובהקים ברמה הדו-משתנית הם כפי הנראה כוזבים, ונגרמים על ידי העובדה שהן כוונות למוביליות והן הצדקת אלימות נגרמות על ידי הדימוי הנתפס של ההתנחלויות, ועל ידי העובדה שמשיבים רבים השיבו בשלילה על שני היגדים אלו.

מעניין לציין כי ככלל לא תפסו המתנחלים את דימוים כשלילי. בסולם הנע בין 1 ל-5, כאשר 5 מציין את הדימוי השלילי ביותר, ממוצע הדימוי הנתפס היה רק 2.52, עם סטיית תקן של 1.05 – הרבה מתחת לנקודת האמצע. בהינתן העובדה שהמתנחלים תפסו את סיקורם כשלילי מאוד ($M = 4.3$; $SD = .74$) וכמשפיע למדי ($M = 4$; $SD = 1$), זהו ממצא מפתיע. הסבר אפשרי הוא שאף שהמשיבים תפסו את הסיקור כמשפיע, עדיין תפסו שאין הוא מייצג את עמדת הציבור. הסבר אפשרי אחר (Gunther et al., 2001) הוא, שהם האמינו כי ללא ההטיה בסיקור התקשורתי, היה דימוים בציבור אפילו חיובי יותר.

ממצאי מחקרנו מדגישים את החשיבות של דימוי נתפס כמתווך בין תפיסות בעניין סיקור שלילי והשפעתו, מצד אחד, לבין המשתנים התלויים, מצד אחר. באופן מעניין, הנתיב מתפיסת השפעת התקשורת לדימוי נתפס דומה מושגית לזה שהציעו מחקרי 'היסק התקשורת המשפיעה' (Gunther, 1998). וזאת משום שדימוי נתפס דומה במהותו לתפיסת 'אקלים הדעה', כלומר תפיסת הפרט את דעת הקהל לפי גאנטר. אך בשונה מתפיסת 'אקלים הדעה', היה המוקד של המחקר הזה עמדות כלפי קבוצת הייחוס שאליה השתייכו המשיבים, ולא דעת הקהל באופן כללי. כדאי לציין שתפיסות הסיקור התקשורתי והשפעתו אינם המנבאים הבלעדיים של תפיסת דעת הקהל, ושהמודלים שלנו מראים עד כמה תפיסת הדימוי מושפעת מגורמים אידאולוגיים (שבוודאי משקפים את 'ההשלכה' של משיבים קיצוניים יותר את עמדותיהם על הסיביה; Fields & Schuman, 1976), ומשתנים דמוגרפיים (משיבים חילונים תפסו את דימוי ההתנחלויות באופן חיובי יותר לעומת דתיים ומסורתיים),⁴ שהשפעתם בוודאי מייצגת את השפעת הרשתות החברתיות על תפיסת דעת הקהל (Tsfati, 2001).

הסקר שלנו כבר נשלח לשדה כמה ימים לפני שמשאל מכריע עמד להחליט אם לפנות אם לאו את המרואיינים מבתיים. ברור למדי שהממצאים העולים מהקשר קיצוני זה אינם בני הכללה לכל הקשר של יחסי רוב-מיעוט. המתנחלים השיבו לסקר בנושא שהיו מעורבים בו אישית באופן קיצוני. בעבור קצתם, לא נגע הוויכוח על ההתנחלות רק בעתיד בתיים ובאורח חייהם אלא גם במערכת עמוקה יותר של אמונות אידאולוגיות. מתנחלים רבים באו לרצועת עזה כי

האמינו שהם ממלאים את רצון האל, כחלק של תהליך הגאולה המשיחית של העם היהודי. אף שמדובר בתנאים ייחודיים וקיצוניים למדי, אנו מאמינים כי ייתכן שתהליכים דומים מתרחשים קרוב לוודאי בתנאים שכיחים יותר של מחאה פוליטית. מחקרים עתידיים יידרשו כדי לבחון את גבולות טענותינו.

ממצאי מחקר זה מדגישים את חשיבותן של אמונות בנוגע לייצוגם התקשורתי של נושאים פוליטיים והשפעתם הנתפסת על הקהל. אם ממחקרים קודמים עלה כי לאמונות אלו יש חשיבות בעיצוב היבטים מגוונים של החיים החברתיים, הנתונים הנוכחיים מעידים כי תפיסות אלו מעצבות את תחושת הלגיטימציה הפוליטית של התהליך הדמוקרטי בקרב האזרחים. במובן זה, המחקר הזה מזהה עוד נתיב חשוב, אך עקיף, של השפעה של התקשורת על החיים הפוליטיים. נתיב זה עשוי לשמש כעוד עדות לחשיבותם של תהליכים תקשורתיים בשמירה על גבולות השיח והפעולה הדמוקרטיים.

מחקרים בנושא 'תופעת התקשורת העוינת' (Giner-Sorolla & Chaiken, 1985; Vollone, Ross & Lepper, 1994) מציעים כי כמעט כל קבוצה, ולא רק קבוצות קיצוניות, תופסות כי הן מסוקרות באופן לא הוגן בתקשורת וכי לסיקור זה השפעה על הקהל.⁵ באופן זה, תפיסות תקשורת עוינת באופן כללי פועלות באופן שפוגע בלגיטימיות הפוליטית, לפחות במידה כלשהי. ממצאינו מראים כי בתנאים קיצוניים, וכאשר הסיקור נתפס כמוטה באופן קיצוני וכבעל השפעה מכרעת מבחינת האידאולוגיה של המשיבים ואורה חייהם, עלולה הטיה כזו, בסופו של דבר, להוביל אנשים לרציונליזציה של שבירת החוקים הדמוקרטיים ואפילו להצדיק אלימות.

ההשלכות המעשיות של הממצאים על תומכי הערכים הדמוקרטיים הן, אולי, שמערכות התקשורת צריכות לפעול כדי למזער תפיסות של שליליות והטיה בסיקור התקשורתי ואת השפעת התקשורת על החברה. אולי אחת הדרכים להשיג מטרה זו היא לדאוג לייצוג הוגן גם של קבוצות שוליות וקיצוניות, כדי לוודא שטיעוניהן זוכים לייצוג בסיקור התקשורתי. אף ששום שינוי בפרקטיקה התקשורתית לא ימנע תפיסות סובייקטיביות של הטיה, ואף שהמתנחלים תפסו את הסיקור כעוין במקרה זה, למרות העובדה שניתוח תוכן שיטתי העלה שסיקור משאל ההתנתקות היה מאוזן למדי (Sheafer, 2005), על עיתונאים לשאוף להשמיע את קולן של קבוצות מגוונות באופן ההוגן והמכליל ביותר האפשרי. הניסיון לתקן מצב של קיפוח תקשורתי לא יבטל לחלוטין את התסכול של קבוצה זו או אחרת באשר לחוסר יכולתן לשכנע את דעת הקהל, אך הוא יכול להחליש את האינטנסיביות של רגשות אלו. אפשרות אחרת העומדת לפני תומכי הערכים הדמוקרטיים היא לנסות לשנות את הדעה שלתקשורת השפעה רבה מאוד. זהו אתגר מסובך, לשנות את תפיסות הקהל כך שתהיינה קרובות

יותר לממצאים שעלו מעשורים של מחקר בנושא השפעות התקשורת. אך ממצאינו מראים כי זהו אתגר חשוב והכרחי.

נספח 1: תהליך בנייה וסידור של המודלים

מטרת הניתוח להלן הייתה לברר אם בכל אחת משלושת המשתנים שבבסיס המודל שלנו הוספת הנתיבים שמצביעים על תיווך משפרת את ההתאמה של המודל לנתונים, ואם ראוי להשאיר במודל גם את הנתיב הישיר בין המשתנה הבלתי תלוי לתלוי. השיטה שבחרנו בה נשענת על השוואת מבחני χ^2 -בריבוע להבדלים, שהם בפשטות 'ההבדל בין ערכי χ^2 -בריבוע של שני מודל הייררכיים" (Kline, 1999; 133), עם דרגות חופש השוות להפרש דרגות החופש בין שני המודלים, בהתאמה. לכל שלשה, השונו קודם את המודל שכולל רק נתיב ישיר, שכונה מודל 1 בתרשים 2, למודל שמכיל גם את הנתיב הישיר וגם את שני הנתיבים המתווכים (גם את הנתיב מהמשתנה הבלתי תלוי למתווך וגם את הנתיב מהמשתנה המתווך לתלוי) המכונה מודל 2 בתרשים 2. מאחר שתוצאה מובהקת בתהליך בניית מודל מצדיקה את השארת הנתיבים הנוספים, במבחן זה תוצאה מובהקת תומכת בתיווך.

בשלב הבא השונו את מודל 2 עם עוד מודל אחד, הפעם ללא נתיב ישיר בין המשתנה הבלתי תלוי לתלוי (המכונה מודל 3 בתרשים 2). במקרה זה, תוצאת χ^2 -בריבוע מובהקת מעידה כי המודל נעשה פשוט מדי, ותוצאה לא מובהקת תומכת במודל הפשוט יותר, כי המודל הפשוט איננו גרוע במובהק מהמודל המורכב יותר. על הקוראים לשים לב שמודלים 1 ו-3 אינם בני השוואה ישירה, כי אינם מודלים המוכללים זה בזה (nested models).

התוצאות המדווחות בתרשים 2 תומכות בהכללתו של נתיב עקיף (כפי שניתן לראות מערך ה χ^2 -בריבוע המובהק בהשוואת מודלים 1 ו-2 בכל שלשה), ובהוצאת הנתיב הישיר עקיף (כפי שניתן לראות מערך ה χ^2 -בריבוע הלא מובהק בהשוואת מודלים 2 ו-3 בכל שלשה). ניתוחים דומים (שאינם מדווחים כאן) נעשו כדי לבחון את הערך בהכללת הנתיבים העקיפים והישירים גם לחלקים הפחות מרכזיים של המודל (בשלושת הכוללות סיקור שלילי והשפעות התקשורת על העצמי). בהתבסס על מבחנים אלה, ועל הצדקות תאורטיות שתוארו בסעיף מבנה המודל, הנתיב הישיר בין תפיסת סיקור שלילי לבין דימוי שלילי נתפס הושאר. הנתיבים הישירים בין תפיסת השפעת התקשורת על העצמי ועל אחרים ובין סיקור שלילי למשתנים התלויים הוצאו על בסיס מבחני ההבדלים בין ערכי χ^2 -בריבוע.

תרשים 2: תהליך בנייה וסידור של המודלים

Model 1	Model 2	Model 3
<p>הצדקת שימוש בכוח השפעה ← תפיסת השפעה</p> <p>$\chi^2 = 11.37$; df = 4</p>	<p>דימוי</p> <p>הצדקת שימוש בכוח השפעה → תפיסת השפעה</p> <p>$\chi^2 = 220.95$; df = 113</p>	<p>דימוי</p> <p>הצדקת שימוש בכוח השפעה → תפיסת השפעה</p> <p>$\chi^2 = 222.35$; df = 114</p>
<p>χ^2 הבדל = 209.38; df = 109; p < .001</p>		<p>χ^2 הבדל = 1.40; df = 1; p = .24</p>
<p>חוללות פוליטית → תפיסת השפעה</p> <p>$\chi^2 = 15.33$; df = 4</p>	<p>דימוי</p> <p>חוללות פוליטית → תפיסת השפעה</p> <p>$\chi^2 = 217.35$; df = 113</p>	<p>דימוי</p> <p>חוללות פוליטית → תפיסת השפעה</p> <p>$\chi^2 = 217.41$; df = 114</p>
<p>χ^2 difference = 202.02; df = 109; p < .001</p>		<p>χ^2 difference = 0.06; df = 1; p = .81</p>
<p>מחשבות על מעבר דירה → תפיסת השפעה</p> <p>$\chi^2 = 64.79$; df = 42</p>	<p>דימוי</p> <p>מחשבות על מעבר דירה → תפיסת השפעה</p> <p>$\chi^2 = 277.79$; df = 163</p>	<p>דימוי</p> <p>מחשבות על מעבר דירה → תפיסת השפעה</p> <p>$\chi^2 = 278.09$; df = 164</p>
<p>χ^2 difference = 213.00; df = 121; p < .001</p>		<p>χ^2 difference = 0.30; df = 1; p = .58</p>
<p>כוונות שימוש בכוח השפעה → תפיסת השפעה</p> <p>$\chi^2 = 199.935$; df = 109</p>	<p>הצדקת כוח</p> <p>כוונות שימוש בכוח השפעה → תפיסת השפעה</p> <p>$\chi^2 = 215.49$; df = 117</p>	<p>הצדקת כוח</p> <p>כוונות שימוש בכוח השפעה → תפיסת השפעה</p> <p>$\chi^2 = 216.44$; df = 118</p>
<p>χ^2 difference = 15.56; df = 8; p < .05</p>		<p>χ^2 difference = 0.95; df = 1; p = .32</p>

הערות: התוצאות הן ממודלים בשליטה על כל המשתנים המתערבים. גם מודלים ללא שליטה נבדקו ונתנו תוצאות דומות.

נספח 2: אומדי Maximum Likelihood למשתני השליטה

דימוי	הצדקת שימוש בכוח	כוונות לשימוש באלמות	רצון לעבור דירה	חוסר חוללות פוליטית	
משתנים דמוגרפים					
-0.01 (.01) #	-0.00 (.01)	-0.02 (.01) #	0.00 (.00)	0.01 (.01)	גיל
0.24 (.16)	0.15 (.25)	0.26 (.29)	0.31 (.12)**	0.41 (.26)	חילוניות
-0.19 (.09)*	0.10 (.14)	0.08 (.17)	-0.02 (.07)	0.10 (.15)	מוצא
0.20 (.09)*	0.07 (.14)	-0.18 (.17)	-0.01 (.07)	0.04 (.16)	מין
0.00 (.01)	-0.02 (.02)	0.05 (.02)*	-0.01 (.01)	-0.05 (.02)*	השכלה
משתנים שמוודדים יחס כלפי ההתנחלויות					
-0.13 (.09)	0.20 (.14)	-0.10 (.17)	-0.35 (.07)***		...הוא מקום טוב לגור
0.04 (.11)	-0.15 (.17)	-0.07 (.21)	-0.37 (.08)***		אני מרגיש שייך ל...
0.10 (.13)	-0.11 (.20)	0.32 (.24)	-0.26 (.10)**		אני אוהב לגור ב...
-0.02 (.01)**	-0.02 (.01) #	0.02 (.01)	-0.01 (.01)		מספר שנים ברצועת עזה
-0.23 (.07)**	-0.04 (.11)	0.05 (.13)	-0.09 (.05) #		יש לי הרבה חברים ברצועת עזה
משתנים אידיאולוגיים					
-0.01 (.03)	0.10 (.05)*	0.10 (.05) #	0.02 (.02)	0.15 (.05)**	מעדיף ממשלה שתוביל נכון על פני ממשלה דמוקרטית
-0.11 (.04)*	0.05 (.06)	0.19 (.07)**	-0.09 (.03)**	0.01 (.07)	דעות רבנים חשובות לא פחות מדעות מנהיגים פוליטיים

דימוי	הצדקת שימוש בכוח	כוונות לשימוש באלמות	רצון לעבור דירה	חוסר חוללות פוליטית	
-0.08 (.03)**	0.10 (.05)*	0.21 (.05)***	-0.05 (.02)*	0.05 (.05)	אמונה בזכות ההתנחלות בכל ארץ ישראל ההיסטורית
0.04 (.04)	-0.13 (.08)	-0.08 (.10)	-0.27 (.04)***	-0.08 (.09)	אם יהיה פינוי הטרור רק יגבר
משתני השיפה לתקשורת					
-0.18 (.04)***					טלוויזיה
-0.02 (.03)					רדיו
0.00 (.03)					דפוס
0.02 (.03)					אינטרנט

הערה: ערכים בלוח הינם בלתי מתוקננים. הערכים בסוגריים הן טעויות תקן. *** $p \leq .001$, ** $p \leq .01$, * $p \leq .05$, # $p < .10$

הערות

- יש דמיון מסוים בין טיעון זה לבין התאוריה של ספירלת השתיקה, בפרט כפי שאליהוא כ"ץ תופס אותה (Katz, 1983). אך כיוון שלא מדדנו הבעת דעה פוליטית, וכיוון שהבעת דעה נבדלת מתחושת חוסר חוללות, לא הרחבנו את הדיון בתאוריה של ספירלת השתיקה.
- מצב זה, הנקרא תיווך בלתי עקיב, מתקיים בדרך כלל כאשר האפקט הלא ישיר מדכא את האפקט הישיר.
- יש לציין כי נתיב ישיר מתחושת חוסר חוללות להצדקת אלימות נוסה ונמצא לא מובהק. ממצא זה עולה בקנה אחד עם מחקרים שבדקו את הקשר בין תחושת חוסר חוללות פוליטית לבין השתתפות פוליטית המתמקדת בהשתתפות ממוסדת (השתתפות בהצבעה, בהפגנות), אך לא בהשתתפות פוליטית אלימה (Tsfati, 1999).
- הסיבה לממצא זה קשורה בוודאי בהשפעת רשתות חברתיות מחוץ להתנחלויות, שהן מקור חלופי של מידע בנוגע לדרך שהתנחלויות נתפסות בשאר המדינה. סביר להניח שהרשתות החברתיות של מתנחלים דתיים מונות דתיים שתומכים בעצמם בהתנחלויות, בעוד שלמתנחלים החילונים סיכוי גבוה יותר להיחשף לדיאטת דעות קצת מגוונת

יותר.

5 חשוב לציין כי ממצאינו אינם מייצגים בחינה טיפוסית של תופעת התקשורת העוינת, משום שלא השווינו את תפיסות הסיקור של המתנחלים לאלו של ישראלים אחרים. אך ההנחה של מחקרים אחרים על תופעת התקשורת העוינת, שבמקרה זה היה הסיקור מאוזן, נתמכת בממצאי ניתוח התוכן של תמיר שפר (Sheafer, 2005), שהעידו על סיקור מאוזן באופן יחסי של מתנחלי עזה בתקופה שקדמה למשאל המתפקדים בליכוד.

רשימת המקורות

אברהם, א'. 2001. ישראל הסמויה, מעיני התקשורת. ירושלים: אקדמון.
פדהצור, ע' וד' קנטי-נסים. 2003. האם זו הדת? מודל ניסיוני לברור התמיכה
באלימות פוליטית בישראל, פוליטיקה 11/12: 9–26.

- Avraham, E. 2003. *Behind media marginality: Coverage of social groups and places in the Israeli press*. Lanham, MD: Lexington Books.
- Baron, R.A., & Kenny, D.A. 1986. 'The moderator-mediator distinction in socialpsychological research: Conceptual, strategic and statistical considerations', *Journal of Personality and Social Psychology* 51: 1173–1182.
- Campbell, A., Gurin, G., & Warren, E.M. 1954. *The voter decides*. Evanston, IL: Row, Peterson & Company.
- Cohen, A., Vigoda, E., & Samorly, A. 2001. 'Analysis of the mediating effect of personal-psychological variables on the relationship between socioeconomic status and political participation: A structural equations framework', *Political Psychology* 22: 727–757.
- Cohen, J., Mutz, D., Price, V., & Gunther, A. 1988. 'Perceived impact of defamation', *Public Opinion Quarterly* 52: 161–173.
- Davison, W.P. 1983. 'The third person effect in communication', *Public Opinion Quarterly* 47: 1–15.
- Duck, J.M., Terry, D.J., & Hogg, M.A. 1998. 'Perceptions of a media campaign: The role of social identity and the changing intergroup contest', *Personality & Social Psychology Bulletin* 24: 3–16.
- Fields, J.M., & Schuman, H. 1976. 'Public beliefs about the beliefs of the public', *Public Opinion Quarterly* 40: 427–448.

- Giner-Sorolla, R., & Chaiken, S. 1994. 'The causes of hostile media judgments', *Journal of Experimental Social Psychology* 30: 165–180.
- Gunther, A.C. 1998. 'The persuasive press inference: Effects of mass media on perceived public opinion', *Communication Research* 25: 486–504.
- Gunther, A.C., & Christen, C. T. 1999. 'Effects of news slant and base rate information on perceived public opinion', *Journalism and Mass Communication Quarterly* 76: 277–292.
- Gunther, A.C., Christen, C.T., Liebhart, J.L., & Chia, S.C. 2001. 'Congenial public, contrary press, and biased estimates of the climate of opinion', *Public Opinion Quarterly* 65: 295–320.
- Gunther, A.C. 1995. 'Overrating the X-rating: The third person perception and support for censorship of pornography', *Journal of Communication* 45: 27–39.
- Gunther, A.C., & Storey, J.D. 2003. 'The influence of presumed influence', *Journal of Communication* 53: 199–215.
- Gunther, A.C., Bolt, D., Borzekowski, D., Liebhart, J., & Dillard, J. 2004, August. 'Presumed influence: How mass media messages indirectly affect adolescent smoking'. Paper presented at the 87th Annual Convention of the Association for Education in Journalism and Mass Communication, Toronto, Canada.
- Gurr, T.R. 1970. *Why men rebel*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Hoffner, C., & Buchanan, M. 2002. "Parents" responses to television violence: The third person perception, parental mediation and support for censorship', *Media Psychology* 4: 231–252.
- Holbert, R.L., & Stephenson, M.T. 2003. 'The importance of indirect effects in media effects research: Testing for mediation in structural equation modeling', *Journal of Broadcasting and Electronic Media* 47: 556–572.
- Katz, E. 1983. 'Publicity and pluralistic ignorance: Notes on the "spiral of silence"', In E. Wartella, D.C. Whitney & S. Windahl (Eds.), *Mass Communication Review Yearbook* 4. Beverly Hills, CA: Sage: 89–100.
- Lipset, M.S. 1960. *Political man: The social bases of politics*. New York: Anchor Books, Doubleday & Company, Inc.
- MacCallum, R.C. 2003. 'Working with imperfect models', *Multivariate Behavioral Research* 38: 113–139.
- MacCallum, R.C., Wegener, D.T., Uchino, B.N., & Fabrigar, L.R. 1993. 'The

- problem of equivalent models in applications of covariance structure analysis', *Psychological Bulletin* 114: 185–199.
- MacKinnon, D.P., Lockwood, C.M., & Hoffman, J. 1998. 'A new method to test for mediation'. Paper presented at the Annual meeting of the Society for Prevention Research, Park City, UT.
- MacKinnon, D.P., Krull, J.L., Lockwood, C.M. 2000. 'Equivalence of the mediation, confounding and suppression effect', *Prevention Science* 1: 173–181.
- Madsen, D. 1987. 'Political self-efficacy tested', *The American Political Science Review* 81: 571–582.
- Pedahzur, A., Hasisi, B., & Brichta, A. 2000. 'A proposed model for explaining political violence in Israel', *World Affairs* 163: 18–27.
- Preacher, K.J., & Leonardelli, J.G. 2003. 'Calculation for the Sobel Test: An interactive calculation tool for mediation tests', Available online at <http://www.unc.edu/~preacher/sobel/sobel.htm>, used on march 17th, 2005.
- Sheafer, T. (forthcoming). 'Detecting campaign effects in imbalanced campaigns: The Likud's intra-party referendum over Sharon's disengagement plan', *The Harvard International Journal of Press/Politics*.
- Sprinzak, E. 1985. 'The iceberg model of political extremism', In D. Newman (Ed.), *The impact of Gush Emunim, politics and settlement in the West Bank*. London & Sydney: Croom Helm: 27–45.
- Tajfel, H., & Turner, J.C. 1986. 'The social identity theory of intergroup behavior', In S. Worchel & W.G. Austin (Eds.), *Psychology of intergroup relations*. Chicago: Nelson-Hall Publishers: 7–24.
- Tewksbury, D., Moy, P., & Weis, D.S. 2004. 'Preparations for Y2K: Revisiting the behavioral component of the third person effect', *Journal of Communication* 54: 138–155.
- Tsfati, Y. 1999, May. '45 Years of political efficacy research: Where does it stand? Where can it go next?' Paper presented at the 49th Annual Conference of the International Communication Association, San Francisco, CA.
- Tsfati, Y. 2001. 'Why do people trust or mistrust media pre-election polls? Evidence from the 1996 Israeli election campaign', *The International Journal of Public Opinion Research* 13: 433–441.

- Tsfati, Y., & Cohen, J. 2003. 'On the effect of the "third person effect": Perceived influence of media coverage and residential mobility intentions', *Journal of Communication* 53: 711–727.
- Vallone, R.P., Ross, L., & Lepper, M.R. 1985. 'The hostile media phenomenon: Biased perception and perception of bias in coverage of the Beirut massacre', *Journal of Personality and Social Psychology* 49: 577–585.
- Weimann, G., & Winn, C. 1994. *The theater of terror*. New York: Longman Publications.

מהפכה טכנולוגית בעיתונות? רוב המידע החדשותי עדיין זורם בטלפון (ובנייד)

צבי רייך

תקציר

שלא כנטען בזרם המרכזי של המחקר, טכנולוגיות התקשורת החדשות לא חוללו מהפכה של ממש בדרכים שבהן כתבי חדשות משיגים בפועל ידיעות עיתונאיות. ממצא זה מסתמך על מחקר ששחזר באופן מדויק כיצד השיגו עשרות כתבי העיתונות המודפסת בישראל את ידיעותיהם לפני כניסתן של טכנולוגיות התקשורת החדשות לשימוש עיתונאי ואחריה. ההבדלים, מתברר, היו משניים. הטכנולוגיה הדומיננטית הייתה ונשארה הטלפון (קווי ונייד).

* ד"ר צבי רייך הוא מרצה במחלקה לתקשורת, אוניברסיטת בן-גוריון. דואר אלקטרוני: zreich@bgu.ac.il

** המאמר תורגם מן המקור האנגלי, הורחב ועובד לנוסח העברי על ידי המחבר. גרסה מוקדמת של המאמר התפרסמה ב-Reich, Z. (2005). 'New Technologies, Old Practices: The Conservative Revolution in Communication Between Reporters and News Sources in the Israeli Press', *Journalism and Mass Communication Quarterly* 82 (3) (Autumn 2005): 552—570.

השימוש העיתונאי באינטרנט נדון בהרחבה במאמר 'בואו לא נגלוש: על השימוש המוגבל ברשת האינטרנט כמקור מידע לחדשות המתפרסמות', בתוך ת' שורין-אלטשולר (עורכת), עיתונות דוט קום. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה ומרכז בורדה (2007).

אני מודה למרטין ג'יי אלטון ממרכז בורדה לתקשורת חדשנית באוניברסיטת בן-גוריון ולדן ברקוביץ מאוניברסיטת אווהו על הערותיהם המועילות ביותר, ולטלי אבישי-ארבל על הייעוץ הסטטיסטי.

הנוכחות הפיזית של העיתונאים בזירות האירועים ובראיונות פנים-אל-פנים עם מקורות מידע לא הייתה רבה גם לפני חדירתן של הטכנולוגיות החדשות. שמרנותה המפתיעה למדי של העבודה העיתונאית מלמדת, כי במשחק הגומלין בין כוחות מעודדי שינוי (הטכנולוגיות החדשות) לבין כוחות מעודדי המשכיות (דפוסי העבודה העיתונאיים המסורתיים) ידם של מעודדי ההמשכיות היא על העליונה. המאמר בוחן את השימוש בטכנולוגיות התקשורת החדשות בהקשר הרחב של הסוציולוגיה העיתונאית, עומד על המשמעות המקצועית והאתית שלהן ועל השלכותיהן האפשריות על טיבו של המידע החדשתי המתפרסם.

מבוא

בחינה של טכנולוגיות התקשורת שבאמצעותן השיגו עיתונאים מידע ויצרו קשר עם מקורות איננה בגדר נבירה גרדא בתיבת הכלים העיתונאית. מידע על טכנולוגיות אלה עשוי לשפוך אור על צד בלתי נראה של עבודת החדשות: להעיד על השיטות, על האמצעים ועל התהליכים שבאמצעותם כתבים משיגים מידע. הוא עשוי לאפשר להעריך את הידיעות המתקבלות מבחינה מקצועית ואתית באמצעות הסגרת מאפיינים, כגון המאמץ שהושקע במהלך התחקיר כדי להשיג את המידע, המידה שהסתמך העיתונאי על עדות מיד ראשונה, על משא ומתן עם מקורות, על מידע המופץ לכול או על כזה שהוא בעל סיכוי לבלעדיות.

העניין האקדמי בטכנולוגיות התקשורת גבר באופן ניכר בחצי היובל האחרון, כשבמהלכו מצאו עצמם העיתונאים מוקפים בסוללה של טכנולוגיות חדשות, לאחר כמאה שנים שבהן שימש הטלפון כערוץ עיתונאי בלעדי להשיג מידע ללא נוכחות פיזית. בתוך כשני עשורים וחצי התרבו הטכנולוגיות התקשורתיות מאחת – הטלפון הקווי – ללא פחות משש (ובכללן מכשיר הזימון, המכונה גם ביפר, הפקסימיליה, הטלפון הנייד, האינטרנט והדואר האלקטרוני). כניסתן של טכנולוגיות אלה אירעה מן הסתם במועדים שונים במקצת בתרבויות עיתונאיות שונות. בישראל (שהדיון במידת ייצוגיותה ייעשה במסקנות) היא ארכה פחות משני עשורים, מראשית שנות השמונים של המאה העשרים. ועדיין, על פי מייקל שדסון (Schudson, 2000: 182), טכנולוגיות תקשורת והשפעתן על התכנים החדשתיים כמעט שלא זכו למחקר רציני. חוץ מהאינטרנט, שיתואר בהמשך, הספרות מתמקדת בעיקר בטכנולוגיות של פרזנטציה, אחסון, הפצה וצריכה, שנוגעות יותר לארגוני חדשות, לעורכים, למפיקים ולצרכנים מאשר לטכנולוגיות הפקה, המשמשות את הכתבים.

המטרה העיקרית של מאמר זה היא להבין כיצד משתמשים העיתונאים במכלול טכנולוגיות התקשורת העומד לרשותם. כדי לבחון את הסוגיה במלוא היקפה, המאמר מביא גם מקרים שבמקום להשתמש בטכנולוגיות – נכחו העיתונאים פיזית בזירות האירועים וסיקרו את המתרחש מעדות ראייה או באמצעות ראיונות פנים-אל-פנים עם מקורות מידע (לכן אשתמש במאמר במונח 'ערוצים', כשהכוונה היא לא רק לערוצים טכנולוגיים).

במרכזו של המאמר עומדת שאלת מחקר עיקרית: האם קיימות ראיות אמפיריות היכולות לאשש את הטענה, שלטכנולוגיות התקשורת החדשות יש השפעה שולית או מהפכנית על הדרכים שבהן עיתונאים משיגים מידע חדשותי ויוצרים מגע עם מקורות המידע?

כדי להשיב על השאלה, בחנתי את התרומה בפועל של כל ערוץ תקשורת לתכנים המתפרסמים, לפני קליטתן של הטכנולוגיות החדשות לשימוש עיתונאי ואחריה.

המחקר מתמקד בכתבים בעלי תחום סיקור קבוע בעיתונות הישראלית היומית. המיקוד בכתבי העיתונות המודפסת מאפשר לעקוב אחר השגת מידע כשלעצמה, ללא 'רעשי' ההפקה הנלווים למשל לחדשות הטלוויזיה (Bantz et al., 1980; Golding & Elliott, 1979: 90). העיתונות המודפסת נראית שיטתית יותר בעבודת החדשות שלה. היא מעסיקה יותר כתבים (כל אחד מהעיתונאים שנבחנו העסיק כתבים בהיקף של פי שלושה לעומת חדרי חדשות בתקשורת המשודרת) ומסתמכת על יותר מקורות מידע בממוצע לידיעה (Berkowitz, 1987: 512).

המיקוד בכתבים בעלי תחומי סיקור קבועים תואם את הנטייה של כלי התקשורת הבולטים בישראל להתבסס על כתבים מסוג זה, ובתוך כך למזער את השימוש בכתבים כלליים. אף שכתבים אלה נוטים לדפוס עבודה שגרתיים (Sachsman, 1976), אין הם בהכרח שמרנים יותר מעיתונאים אחרים בכל הנוגע לשימוש בטכנולוגיות. ההפך הוא הנכון. כתבים בעלי תחום סיקור קבוע עשויים ליהנות מיותר משאבים ומיותר מוטיבציה לאמץ טכנולוגיות חדשות, עקב תפקידם המרכזי בתוך ארגוני החדשות המעסיקים אותם ועקב לוחות הזמנים הנוקשים שעל פיהם הם פועלים.

מסגרת תאורטית

את החוקרים הרבים, שבדקו את השפעתן של טכנולוגיות התקשורת החדשות על העבודה העיתונאית, אפשר לחלק לשלוש אסכולות, שיכוננו להלן:

ה'רפורמיסטים', ה'מסורתיים' וה'סלקטיביים'. ה'רפורמיסטים', שהם קרוב לוודאי הקבוצה הגדולה ביותר, סבורים כי הטכנולוגיות הביאו לידי תמורה של ממש בעבודת הכתבים (Lacy & Simon, 1993: 163; Bardoel, 1996); קרוב לוודאי הקבוצה הקטנה ביותר, מזהים מגמות ארוכות-טווח בדפוסי העבודה העיתונאיים, שמגבילות באופן ניכר את השפעתן של טכנולוגיות חדשות (Sigal, 1973: 192; Smith, 1980: 203; Brown et al., 1987; Christopher, 1998: 131; Delano, 2000; Gans, 2003: 43; Boczkowski, 2004).

לעומת שני אלה, סבורים ה'סלקטיביים' כי העבודה העיתונאית השתנתה, ואפילו במידה דרמטית, אבל רק אצל כתבי טלוויזיה, שמהירות תגובתם ויכולתם לאסוף מידע הואצו מאוד בשל הטכנולוגיות החדשות (Hallin, 1992; Murrie, 1998; García & Bienvenido, 2002). לפי טד קופל, השינוי בטלוויזיה הוא כה דרמטי, עד ש'הזנב הטכנולוגי מכשכש בכלב העיתונאי' (Cited by Murrie, 1998: 98).

ככל הידוע לא קיים מחקר המתחקה אחר השימוש העיתונאי בפועל בערוצי תקשורת שונים, כדי להשיג מידע ממקורות שונים, ודאי לא מחקר הבוחן מגמות בתחום זה לאורך זמן. לכן, מחקר זה הוא חלוצי בעיקרו. למרות חלוציותו, הוא החל בנטייה זהירה לגישה ה'מסורתית', בזכות הסתייגותה מהטכנו-אופטימיזם הסוחף חלק מהספרות, ובזכות ראייתה את הטכנולוגיה כמרכיב אחד בתוך המכלול הרחב של סוציולוגיה של עיתונות. אסמכתה לכך אפשר היה למצוא בחזונו של ליאון ו' סיגל (Sigal, 1973: 192), שלפיו כניסת המחשבים ובסיסי הנתונים לעיתונות לא תשנה בהכרח את דפוסי העבודה העיתונאיים, כיוון שהם בבחינת 'נישואין (בין) יכולות הפקה והפצה של המאה העשרים ושל שיטות איסוף חדשות של המאה השבע עשרה'. עוד אסמכתאות סיפקו מחקרים שמצאו מגמות של 'רציפויות ראויות לציון' בעבודת החדשות ובתכניה (Benson, 2004), ופרקטיקות דומות בחדרי חדשות של העיתונות המודפסת והמקוונת (Boczkowski, 2004).

ואולם השקפה 'מסורתית' אין פירושה בהכרח ציפייה לתמונת מצב סטטית לחלוטין מבחינת השימוש בטכנולוגיות החדשות אלא שינוי מתון בכל הנוגע לשימוש בהן. לצורך תיאור השינוי הצפוי אשתמש בהבחנה של כלכלן התקשורת האמריקני ג'ון הרברט מקמנוס (McManus, 1994: 88) בין שני השלבים של היווצרות הידיעה החדשותית, שאומצה כאן קונספטואלית ופותחה תאורטית ומתודולוגית.¹ בשלב המידע הראשוני, שבו הכתב לומד לראשונה על עצם קיומה של ידיעה פוטנציאלית, צפוי כי הטכנולוגיות החדשות יקבלו

ביטוי בולט בסיקור, מאחר שהכתבים מוכנים להשתמש באותם רגעים כמעט בכל מכשיר זמין, חדש או ישן, שיספק להם קצה חוט ויאפשר להם להתחיל את תהליך עבודתם מוקדם ככל האפשר. לעומת זאת, בשלב איסוף המידע, שבמהלכו הכתבים משיגים את אבני הבניין להכנת הידיעה עצמה, צפוי שיעשו בררניים יותר, לא רק בכל הנוגע למידע אלא גם בנוגע לטכנולוגיות שבאמצעותן הוא מושג, מתוך העדפת הטכנולוגיות המאפשרות להם שליטה מרבית בטיב המידע העומד להתפרסם בשמם.

לוח 1: מגמות המשך מול מגמות שינוי

מאפייני העבודה החדשותית	מגמות המשך	מגמות שינוי	התופעה המצופה
שימוש בתחליפי נוכחות	סיקור בלתי מתווך היה מוגבל כבר בעבר, כאשר נעשה שימוש בטכנולוגיה כתחליף נוכחות	טכנולוגיות חדשות מציעות יותר ערוצים, שהם יותר אמינים, ויכולים להיות מותאמים לנסיבות	מדיאטיזציה (mediatization) – תיווכיות גוברת של טכנולוגיות. עלייה יחסית במגעים מתווכי טכנולוגיה, ירידה בבלתי מתווכים
טיבן בר-המיקוח של החדשות (משא ומתן עם מקורות המידע)	דבקות בערוצים אורליים (טלפון)	מרבית הטכנולוגיות החדשות הן טקסטואליות	טקסטואליזציה: עלייה יחסית בשימוש בערוצים טקסטואליים, ירידה מסוימת בשימוש בטלפון
ההעדפה למגע ישיר עם מקורות אנושיים	היצמדות למגע ישיר עם מקורות אנושיים	יכולת גוברת לעקוף מקורות אנושיים (באמצעות רשת האינטרנט ובסיסי נתונים)	האינטרנט נעשה כלי חיוני לעיתונאים

לוח 1 מראה את הגורמים מעודדי היציבות (הנעוצים בדפוסי העבודה העיתונאיים, המוכרים מספרות הסוציולוגיה של החדשות) לעומת הגורמים

הצופים שינוי (הנעוצים בטכנולוגיות התקשורת החדשות ובפונקציות שהן מציעות). הרעיון המרכזי הוא, שההשפעה הסופית של הטכנולוגיה איננה נקבעת בחלל החופשי אלא ביחסי גומלין בין הפונקציות שלה לבין המערכת החברתית שבמסגרתה היא מופעלת. יחסי גומלין אלה עשויים להוביל לשינויים המוצעים בלוח (למרות היציבות היחסית).

במסגרת יחסי גומלין אלה אפשר לצפות לשלושה תהליכים עיקריים:

1. מדיאטיזציה (mediatization) – עלייה באחוז המידע שמועבר באמצעות טכנולוגיות למיניהן.
 2. טקסטואליזציה – עלייה באחוז המידע הגולמי שמועבר בכתב (וירידה במידע האורלי שנמסר).
 3. אימוצו של האינטרנט לעבודה עיתונאית.
- שלושת התהליכים הללו עובדו לשאלות מחקר ספציפיות.

שאלת מחקר 1: האם במשך הזמן חלה ירידה בשימוש במגעים בלתי מתווכים ועלייה תואמת בשימוש במגעים מתווכי טכנולוגיה?

טכנולוגיות תקשורת חדשות לא יצרו את הצורך העיתונאי וגם לא את האפשרות העיתונאית להשיג מידע חדשותי ללא נוכחות פיזית. גם בעבר כתבים נהגו כך בכל פעם שחשו או העריכו כי 'להיות שם' (בריאיון פנים-אל-פנים או בזירת אירועים) אינו נוח מבחינתם, או בלתי חיוני, או בלתי אפשרי, או מסכן אותם באובדן זמן מופרז. אפילו טכנולוגיות מסורתיות דוגמת הטלפון הקווי שימשו בהצלחה ובאופן נרחב למטרות דומות (Alsop & Alsop, 1958: 5). אלא שמהו בכל זאת התחדש כאן, עם כניסתן של הטכנולוגיות החדשות. אלה עשו את תחליפי הנוכחות הרבה יותר נגישים ומפתים לשימוש, לא רק בזכות הפונקציות המתוחכמות שלהן, אלא גם עקב אימוצן המהיר בארגונים פרטיים וציבוריים. על רקע זה ניתן לצפות כי מגעים בלתי מתווכים, שנחשבים לפרוצדורות סיקור 'ראויות' יותר מבחינה מקצועית ואתית, כיוון שהם מביאים עדות מיד ראשונה (Peters, 2001), יהיו במגמת ירידה בין התקופות, ואילו מגעים מתווכים יהיו במגמת עלייה, בייחוד בשלב גילוי המידע הראשוני.

שאלת מחקר 2: האם מסתמנת לאורך זמן ירידה במגעים מתווכי טלפון ועלייה תואמת במגעים מתווכי טקסט?

מאחר שהחדשות מתוארות כ'תופעה בת-מיקוח' (negotiated phenomenon), כלומר כפרי של משא ומתן בין מקורות לבין עיתונאים (Tuchman, 1978: 6; Berkowitz & TerKeurst, 1999), צפוי כי השגתן תיטה

לעבר טכנולוגיה מאפשרת-מיקוח, קרי הטלפון (ובמידה מסוימת גם מגעים בלתי מתווכים, שנידונו לעיל). הטלפון מאפשר לכתבים לישים מערכת עשירה של טכניקות ריאיון: להתמקח על טיעוני מקורות, להתעמת עמם, לשאול שאלות ולבקש הבהרות. ואולם על הטלפון, שבזמנו היה האמצעי הטכנולוגי כמעט היחיד שאפשר ליצור מגע עם מקורות ולהשיג מידע, קראו תיגר שורה של חלופות חדשות, שחוץ מהטלפון הנייד, כולן טקסטואליות (מכשירי זימון, פקסימיליה, אינטרנט ודואר אלקטרוני). כעולה מתצפיות שעשיתי בחדר חדשות של אחד העיתונים, מידע טקסטואלי יכול להיות שימושי מאוד לכתבים, בייחוד במהלך השעות הארוכות שבהן הם כבולים לטלפון בעניינים אחרים ואינם יכולים, או שאינם רוצים, ליצור קשר סינכרוני ולקיים אינטראקציה אורלית בזמן אמת עם מקורות מסוימים ברגעים מסוימים. מידע טקסטואלי עשוי להחיש את זרימת המידע ולמנוע חיכוכים בין מציעי המידע (המקורות) לבין אלה המחליטים מה לעשות בו (העיתונאים).

הירידה במגעים מתווכי-טלפון והעלייה המקבילה במגעים מתווכי-טקסט צפויה להיות בולטת יותר בשלב המידע הראשוני, שבמהלכו עיתונאים זקוקים רק לקצה חוט שיוביל לסיפור הפוטנציאלי, ופחות בשלב איסוף המידע, שהוא יותר בעל אופי מיקוחי. חשוב לציין, כי במקרה זה הטלפון כולל גם את הגרסה הקווית וגם את הצאצא הנייד שלה, שעל אף היותו במידה מסוימת טכנולוגיה חדשה, סיפק שירותים דומים לאלה של הטלפון הקווי, לפחות בקרב אזרחים רגילים (Leung & Wei, 2000). מה גם, שהתכונות הלא אורליות של הטלפון הנייד, כגון ה-SMS, לא היו בשימוש נרחב בקרב העיתונאים בתקופה הנחקרת.

שאלת מחקר 3: האם האינטרנט נעשה כלי עבודה עיתונאי עיקרי להשיג מידע חדשותי?

לפי קביעה אחרת של סיגל (15: Sigal, 1986) 'חדשות אינן מה שמתרחש, אלא מה שמישהו אמר שהתרחש או שעומד להתרחש'. פירושה של קביעה זו היא שמידע חדשותי מיסודו מעוגן במקורות אנושיים, ולכן ניתן לצפות כי ייטה לערוצים המאפשרים מגע עם מקורות אלה. ואולם מאז הופעתם של האינטרנט ובסיסי הנתונים נהיה אטרקטיבי בהרבה לעקוף את המקורות האנושיים ולהשיג את המידע באופן עצמאי, ככל שמרבצי המידע הולכים ומתרחבים ונעשים נגישים בלחיצת כפתור. כפי שמראים מחקרים שונים, האינטרנט כבר עתה נעשה 'כלי חיוני' ('indispensable tool') לעיתונאים (García & Bienvenido, 2002: 365).

עד כמה חיוני? קשה להגיע כאן להכרעה כמותית ולקבוע סף שאינו

שרירותי. ובכל זאת, אם התפוקה הממוצעת לעיתונאי היא כשני סיפורים ליום עבודה (כעולה ממחקר זה) ואם השימוש היומיומי באינטרנט נפוץ בקרב מחצית מהעיתונאים (כפי שדיווחו כמה מחקרים אמריקניים),² אזי לא יהיה זה בלתי הגיוני לצפות, שבמידה שהאינטרנט אכן נעשה כלי עבודה חיוני, ימצא בו שימוש עיתונאי כלשהו לפחות בידיעה אחת מבין כל ארבע ידיעות.

שיטת המחקר

הנתונים נאספו בראיונות שחזור פנים-אל-פנים עם עיתונאים, שבהם הם התבקשו לפרט כיצד הושגה כל ידיעה מתוך מדגם של ידיעותיהם. תשובותיהם תועדו בשאלונים סגורים כמותניים.

פיתחתי שיטה זו כדי להתגבר על מגבלותיהן של השיטות המסורתיות בכל האמור בתהליכי עבודה עיתונאיים. ראיונות למשל נעשים בעייתיים כאשר המראיינים עצמם הם מראיינים מקצועיים, שבכוחם לנחש בקלות את התשובות ה'נכונות' ולגלוש לתיאורים רוויי תושייה עיתונאית והישגים יוצאי דופן. תצפיות אתנוגרפיות, לעומת זאת, מסוגלות למנוע מכשלה זו, כיוון שבכוון להעביר את הדגש ממה שעיתונאים אומרים, למה שהם עושים בפועל; אלא ששיטה זו נתקלת בסירוב גובר מצד ארגוני חדשות מרכזיים (Underwood, 1993: 118). גם המחקר הזה החל בגישושים סביב האפשרות לקיים תצפיות בעיתונים. אבל התגובות לבקשה זו היו שליליות בדרך כלל. ניתוחי התוכן פוטרים את החוקר מהסכמת ארגון התקשורת הנבדק אלא שהם מתמקדים בתוצר החדשותי. לעומת זאת, בכל הנוגע לתהליכי העבודה העיתונאיים, ניתוחי תוכן אינם יכולים להציע יותר מאשר ספקולציות, מאחר שהתהליכים אינם מותירים עקבות ברורים בתוצר החדשותי (Manning, 2001: 48).

כדי למצוא מוצא מאילוצים אלה, פותחה שיטת המחקר הזאת, שכללה שלושה שלבים של איסוף נתונים (לפני הראיונות עצמם):

1. בחירה של עשרה תחומי סיקור בכל אחד משלושת היומונים הפונים אל הציבור הרחב בישראל: 'הארץ', 'ידיעות אחרונות' ו'מעריב',³ לפי חמישה קריטריונים.⁴ תחומי הסיקור שנבחרו בסופו של דבר היו 63% מכלל התחומים שתאמו את הקריטריונים.
2. זיהוי כל הידיעות החדשותיות שפרסמו כתבים אלה במשך ארבעה שבועות (מרס 2001). הבחירה בתקופה של ארבעה שבועות נועדה ליצור איזון בין הצורך בייצוג סיפורי חדשות ממגוון מועדים ונסיבות מצד אחד לבין

הצורך להגיע אל העיתונאים כשזיכרוןם עדיין טרי מן הצד האחר, וזאת כדי לאפשר שחזור מהימן של פרטי ההתהוות של כל ידיעה.
3. הגרלה של 15 סיפורי חדשות לכל עיתונאי מסך פרסומיהם (ממוצע 43, סטיית תקן 11). יחידת הניתוח הבסיסית הייתה המגע בין עיתונאי לבין מקור מידע.⁵

כדי למזער את היקף הסירוב מצד העיתונאים לשוחח על קשריהם עם מקורות המידע שלהם, נקבע כי הידיעות יהיו אנונימיות, כלומר החוקר יקבל תיאור מפורט של תהליכי ההתהוות של 15 ידיעות אבל בלי שהוא יודע לאיזו ידיעה שייך כל תיאור. לשם כך, הותאמו גם סידורי הישיבה. הכתב והמראיין ישבו משני צדי שולחן כשמסך חוצץ ביניהם, כדי להסתיר את הידיעות שבידי העיתונאי. שיתוף הפעולה של העיתונאים היה כמעט מלא.⁶ כך התאפשר לשחזר את תהליכי היצירה של 448 סיפורי חדשות.

הבעיה הבאה הייתה לספק פרספקטיבה היסטורית כיצד הפעילו כתבים את ערוצי התקשורת טרם כניסתן של הטכנולוגיות החדשות. התקופה שנבחרה להשוואה הייתה מרס 1981, בדיוק 20 שנה לפני מועד המחקר העיקרי, ובאותו חודש בלוח השנה. פרק זמן זה נבחר גם משום שמיד לאחריו נקלטה בשימוש עיתונאי הטכנולוגיה החדשה הראשונה – מכשיר הזימון (ביפר).

המאמץ העיקרי בתכנון חלקו ההיסטורי של המחקר היה לשמור על שיטת שחזור דומה ככל האפשר למחקר של 2001. ואולם שלוש התאמות היו בלתי נמנעות. ראשית, הושמטו כמובן הטכנולוגיות שלא היו בשימוש בשעתו. שנית, הופחת מספר המרואיינים, בשל הקושי לאתר כתבים מאותם עיתונים ובעלי אותם תחומי סיקור (מרביתם כבר לא עבדו כעיתונאים פעילים בעת המחקר). שלישית, כדי להתחשב בפרק הזמן הרב שחלף (20 שנה) ובקשיי הזיכרון שהדבר עלול להציב, התבקש הכתב של 1981 לבחור בכל ידיעה בין שתי אפשרויות: למסור תיאור ספציפי של דרכי הפקתה (אם הוא סבור כי הוא זוכר זאת במדויק, על אף הזמן שחלף), או למסור תיאור גנרי של הדרכים להפיק ידיעות מאותו הסוג. לדוגמה, כתב משטרה שהתבקש לשחזר כיצד הפיק ידיעה על רצח יכול היה לתאר את דרך הסיקור של אותו הרצח, או את הדרך השגורה שבה נהג לסקר מקרי רצח מסוג זה.

ב־84% מהידיעות סיפקו הכתבים תיאור גנרי. באותו אחוז בדיוק מכלל הידיעות טענו הכתבים כי הם משוכנעים שהשחזור שמסרו הוא מדויק במידה רבה, למרות הזמן שחלף.

ברור מאליו כי התיאור הגנרי וההיקף המצומצם של הידיעות (135 ידיעות, שנכתבו בידי תשעה עיתונאים) כמו גם ההסתמכות על 'זיכרון ארוך טווח' (שהוא מנוגד לזיכרונות הטריים יחסית של כתבי 2001)⁷ עשויים להחליש

את בסיס ההשוואה בין התקופות הנחקרות. אך בהתחשב במחסור בשיטות מחקר מוצקות יותר לשחזור דפוסי הפקה בעבר, וכן בהתחשב ביתרונותיה הלא מבוטלים של השיטה הנוכחית (עדויות מפורטות של הכתבים הממוקדות במדגם מקרי של ידיעות, שהם עצמם חיברו, ואשר פזורים בהן 'עוגני זיכרון', כגון הנסיבות והמקורות הנזכרים או המרומזים בידיעות), נראה כי אפשר להשתמש בנתוני שנת 1981 לשם השוואה זהירה.

הפרשנות של הממצאים נתמכת כאמור בשלושה חודשי תצפיות, בחדר חדשות של אחד היומונים, וכן בשלושה משרדים של דוברים ואנשי יחסי ציבור במגזרים הממשלתי והפרטי.

הנתונים יוצגו וינתחו באמצעות סטטיסטיקה תיאורית. בעיקר יובאו אחוזי המגעים שתורם כל ערוץ בכל תקופה ובכל אחד משני השלבים החדשותיים. היתרון של שימוש באחוזים ככלי מחקר הוא, שהוא מתאר היטב את תמהיל הערוצים בכל תקופה, ומאפשר להראות כל ערוץ בהקשר של הערוצים האחרים, להשוות בין ערוצים חדשים ובין ותיקים ולהציג באופן בולט לעין מגמות של המשכיות ושינוי, העומדות ביסוד שאלות המחקר.

האחוזים חושבו כמספר המגעים שבהם נעשה שימוש בטכנולוגיה הרלוונטית (או במקבץ טכנולוגיות) חלקי כלל המגעים ששימשו להשיג את המידע. כל מגע עם מקור או כל 'העברה' ('transfer') (Sigal, 1973: 125) של מידע היו ערוץ תקשורת אחד. בשלב המידע הראשוני, המונה לעולם רק ערוץ תקשורת אחד (מאחר שעיתונאי יכול לגלות לראשונה רק פעם אחת את עצם קיומה של ידיעה פוטנציאלית), תועדו כל המגעים בפרוטרוט. לעומת זאת, בשלב איסוף המידע (שבו יכולים להתקיים מגעים רבים) הוגבל מראש החלל בשאלון לשלושה ערוצי איסוף – אלה החשובים ביותר לדעת העיתונאי. הגבלה זו נבעה מן הצורך להתחשב באילוצי משך הריאיון, כדי לא להעמיד את סבלנותם של המרואיינים במבחן מפרך מדי. על אף מגבלה זו, התברר שכמעט כל מגעי האיסוף תוארו בפרוטרוט: 88% במדגם של 1981 ו-92% בזה של 2001.

בשל טיבו החלוצי של המחקר, לא נעשה בו שימוש במבחני מובהקות אלא בחישובי גודל אפקט. גודל האפקט המתאים, 'D-Statistic', חושב כהפרש שבין האחוזים בשני המדגמים חלקי האומדן לסטיית התקן המשותפת (ראו נוסחה בהערות ללוח 2). מקובל לראות באפקט בשיעור של 0.20 כקטן, בשיעור 0.50 כבינוני ובשיעור 0.80 כגדול (Cohen, 1992).

ממצאי המחקר

ככלל, השתמשו הכתבים ב־2.62 ערוצים בממוצע לידיעה ב־2001 (448 ידיעות המבוססות על 1,175 מגעים) לעומת 2.24 ערוצים ב־1981 (135 ידיעות המבוססות על 302 מגעים).

המקרים הפשוטים הם אלה שבהם התקיים בין המקור לבין העיתונאי מגע בעל פונקציה ברורה אחת מבחינת השלבים של הכנת הידיעה; כלומר מגע ששימש אך ורק לצורכי גילוי מידע ראשוני (מגע עם המקור הראשון) או מגע ששימש אך ורק לצורכי איסוף מידע (מגעים עם המקור השני ואילך). אלא שבכחצית הידיעות (52%) נגלה דפוס שלישי: המגע עם המקור הראשון בידיעה הניב שילוב של מידע ראשוני ושל קצת מאיסוף המידע לפחות. כיוון שהפונקציה של אותו מידע הייתה כפולה, נכלל אותו ערוץ פעמיים בניתוח – הן כערוץ מידע ראשוני והן כערוץ איסוף מידע.⁸

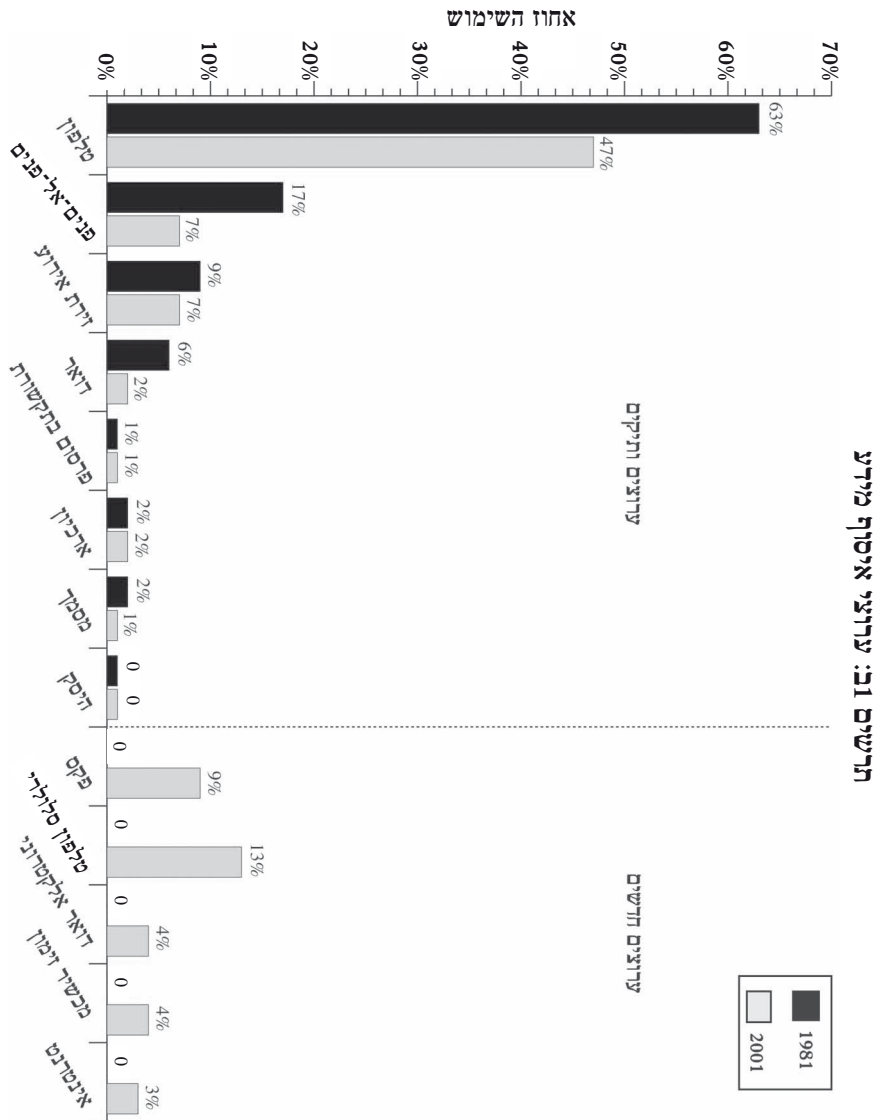
התרומה של כל ערוץ להשגת הידיעות המתפרסמות מוצגת בנפרד למידע ראשוני (תרשים 1א) ולאיסוף המידע (תרשים 1ב). הערוצים החדשים מרוכזים בצדו הימני של כל תרשים ואילו הוותיקים בצדו השמאלי.

הממצאים מלמדים, כי אף לא אחת מהטכנולוגיות החדשות נותרה ללא שימוש כלל. כל אחת מהן תרמה בין 3% ל־15% מן המגעים לפחות בשלב אחד – גילוי המידע הראשוני או איסוף המידע. ככלל, דפוס השניו בולטים יותר בשלב המידע הראשוני (שבו תרמו הטכנולוגיות החדשות כמחצית מכלל המגעים) מאשר בשלב איסוף המידע (שבו הן תרמו כשליש בלבד). השאלה המתעוררת כאן היא כיצד יש להחשיב את הטלפון הסלולרי?

אף שמדובר בטכנולוגיה חדשה המאפשרת ניידות, הרי שלפחות מבחינת דפוס ההתקשרות בין מקורות ובין עיתונאים, לא מילא הטלפון הסלולרי פונקציה שונה באופן מהותי מהטלפון הקווי, לפחות בעת המחקר. אם נצרף את הטלפון הנייד לטכנולוגיות הוותיקות, חלקן של הטכנולוגיות החדשות אף יוסיף ויצטמצם ל־36% ממגעי המידע הראשוני ול־20% ממגעי האיסוף בלבד. כך או כך, גודל האפקט של אימוץ הטכנולוגיות החדשות בשלב איסוף המידע הוא בין קטן לבינוני, הן כאשר בוחנים את מכלול הטכנולוגיות החדשות ($D\text{-Statistic} = 0.37$) והן כאשר בוחנים אותן ללא הטלפון הסלולרי ($D\text{-Statistic} = 0.39$).

התמונה מוסיפה להתבהר, כאשר מקבצים את הערוצים השונים לקטגוריות רחבות יותר, כדי להשיב על שאלות המחקר הראשונה והשנייה, כמוצג בלוח

מהפכה טכנולוגית בעיתונות? רוב המידע החדשותי עדיין זורם בטלפון (ובנייד) 137

לוח 2: השימוש העיתונאי בטיפוסי ערוצים שונים

בשלב גילוי המידע הראשוני					
גודל אפקט	מדגם 2001		מדגם 1981		טיפוס הערוץ
	אחוז	מספר	אחוז	מספר	
-0.19	14%	61	20%	27	מגעים בלתי מתווכים*
-0.43	40%	179	61%	82	מתווכי-טלפון ^ב
0.63	41%	183	12%	16	מתווכי-טקסט ^ב
-0.05	6%	25	7%	9	אחר ^ב
	100%	448	100%	135	סך הכול
בשלב איסוף המידע					
גודל אפקט	מדגם 2001		מדגם 1981		טיפוס הערוץ
	אחוז	מספר	אחוז	מספר	
-0.32	14%	127	27%	64	מגעים בלתי מתווכים*
-0.06	60%	526	63%	152	מתווכי-טלפון ^ב
0.37	25%	217	10%	24	מתווכי-טקסט ^ב
0.01	1%	8	1%	2	אחר ^ב
	100%	878	100%	242	סך הכול
<p>הערה: הנתונים כוללים את כל המגעים של גילוי המידע הראשוני ועד שלושה מגעי איסוף שהיו החשובים ביותר לדעת העיתונאי. בלתי מתווכים*: מפגשי פנים-אל-פנים ונוכחות בזירות אירוע. מתווכי-טלפון^ב: קווי וסלולרי. מתווכי-טקסט^ב: אינטרנט, דואר אלקטרוני, דואר, ארכיון ומסמכים. אחר^ב: פרסום בכלי התקשורת, היסק של העיתונאי. גודל האפקט (D-Statistic) חושב כהפרש שבין האחוזים בשני המדגמים חלקי האומדן לסטיית התקן המשותפת. נוסחת החישוב:</p> $\frac{P_1 - P_2}{\sqrt{(n_1-1)*p_1(1-p_1) + (n_2-1)*p_2*(1-p_2) / n_1+n_2-2}}$					

מדיאטיזציה

השאלה הראשונה נגעה למגעים מתווכי-טכנולוגיה לעומת ערוצים בלתי מתווכים (נוכחות בזירות אירוע וראיונות פנים-אל-פנים). על אף הירידה הקלה בהיקף המגעים הבלתי מתווכים, המתרכזות שלא כמצופה בשלב איסוף המידע דווקא (ירידה של 13%, גודל אפקט = -0.32), התמונה הכללית מעידה על מגמת יציבות. אם נסכם את כל הערוצים מתווכי-הטכנולוגיה⁹, נראה שמאחורי הרוב המכריע של המגעים עמדה טכנולוגיה כלשהי. כך ב-86% ממגעי גילוי המידע הראשוני (לעומת 79% שני עשורים קודם לכן) וב-85% ממגעי איסוף המידע (לעומת 73% בעבר). בהתחשב במגבלות המתודולוגיות של ההשוואה, לא מומלץ לעשות דרמטיזציה של הבדלים קטנים אלה. נכון יותר לטעון, כי הדפוס העיתונאי הדומיננטי נותר כמעט בלא שינוי, ושהוא בנוי על ניצול אותן הטכנולוגיות הקיימות בכל תקופה, כדי לעשות את מרב העבודה העיתונאית – ללא נוכחות פיזית. אפילו בתקופה המוקדמת, שבה היה השימוש בטכנולוגיות כתחליף נוכחות פחות נוח ופחות אמין,¹⁰ הופק רובן המכריע של החדשות בדרך זו.

כיצד נסביר אם כן את הפער בין הנטייה של כתבים להלל כלפי חוץ את 'עבודת הרגילים', בעוד שבפרקטיקה היומיומית הם מרבים להשתמש בטכנולוגיות כתחליפי נוכחות?

קיימת נטייה טבעית, אפילו פיתוי מסוים, לראות בפער זה עדות ניצחת לעצלותם של העיתונאים. אלא שעצלות יכולה לאפיין נציג כזה או אחר של משלח יד. לעומת זאת, כאשר משלח יד בכללו פועל בדרך זו, הוא מפנה אותנו לחפש הסבר מפתה פחות ורציני יותר מאשר עצלות גרדא. לכן עדיף לראות בסיקור מתווך-הטכנולוגיה עדות לנורמה מקובלת בקרב עיתונאים (כמו גם בקרב המקורות, שמוסרים להם את המידע מן הקצה האחר של הערוץ הטכנולוגי), הקובעת כיצד יש לסקר התרחשויות בסביבה טכנולוגית.

ברמה המופשטת יותר נתונים אלה מלמדים, כי עיתונות היא משלח יד הפועל יותר בזמן מאשר במרחב. ממד הזמן מציב לעיתונות אתגר כה גדול, מתוקף תדירות הפרסום, עד שהוא הופך לזירת התמודדות עיקרית בעבור העיתונאים. לעומת זאת, ממד המרחב, שבו פזורים אירועים ומקורות מידע, נתפס בדרך כלל יותר כאילוץ עיתונאי לחמוק ממנו מאשר כאתגר להתעמת עמו.

לכך יש משמעות אפיסטמולוגית, כלומר כזו המעצבת את טיבו של הידע העיתונאי. בטווח הרחוק, טכנולוגיות לא רק מקשרות בין הכתבים לבין ה'מציאות' אלא גם מנתקות אותם ממנה. הסתמכות יומיומית על טכנולוגיות מצררה את החלון העיתונאי אל ה'מציאות', ומצמצמת את ה'נוכחות החברתית'

'social presence') שלהם ושל מקורותיהם (Rogers, 1986: 52); בכוחה לגרום להם לאבד את ה'סינרגיה שמגיעה מאינטראקציות אנושיות יצירתיות ולעתים מקריות' (Christopher, 1998: 124) ולעודד חוסר שקיפות וטשטוש סביב המרחק הרב שקיים בדרך כלל בין העיתונאים לבין ה'שטח' (Russell, 1999; Zelizer, 1990). לא כל שכן שימוש בטכנולוגיות, כדי לזייף נוכחות עיתונאית, כמו שעשה כתב 'הניו יורק טיימס', ג'ייסון בלייר, שהונה את עורכיו ואת קוראיו בדרך זו.¹¹

טקסטואליזציה

שאלת המחקר השנייה נוגעת ליחס בין המגעים בטלפון לבין המגעים שבהם המידע הגולמי מגיע אל העיתונאי כטקסט כתוב. כצפוי, השימוש בטלפון, בעבר הטכנולוגיה היחידה בעצם שאפשרה להשיג מידע ללא נוכחות פיזית בשטח, פוחת במשך הזמן, בעוד השימוש במידע הטקסטואלי גובר. שינויים אלה הם בולטים ותואמים זה את זה בשלב גילוי המידע הראשוני (טלפון -21%, טקסט +29%) ופחות בשלב האיסוף (טלפון -3%, טקסט +15%). גם גודל האפקט מעיד על מגמה זו.¹²

המשמעות של נתונים אלה היא, שחדשות הן עדיין תופעה של משא ומתן או מיקוח בין מקורות ובין עיתונאים, לפחות בשלב האיסוף. ידיעות רבות, אם לא מרביתן, עדיין נכתבות אפוא באותה תנוחה קלסית, שנראית בסרטי קולנוע ונראתה גם בתצפיותי: ראשו/ה של העיתונאי/ת מוטה בזווית, כשהוא לוחץ את שפופרת הטלפון כנגד כתפו/ה, בעוד האצבעות עסוקות בהקלדה. פעם במכונת הכתיבה, כיום במקלדת המחשב.

השימוש הנרחב מאוד בטלפון ככלי עבודה עיתונאי היה קל להבנה כל עוד לא היו חלופות. יוג'ין וב (Webb) התבדה פעם, כי 'ספר על טכניקות איסוף מידע עיתונאיות יכול רק שני פרקים: הטלפון — וכל השאר' (cited by Strentz, 1989: 59). את קסמו העיתונאי של הטלפון הסבירו חוקרים שונים במדינות כערוץ אורלי (McLuhan, 1964: 214); ביעילותו לראיונות קצרים וממוקדים (Strentz, 1989: 59); באפשרות לשותח באמצעותו עם מקורות מידע מתוך הסתרת זהותם מעיתונאים המצויים בסביבה (Tuchman, 1978: 65); ובכך שהוא הולם סגנון עבודה עיתונאי 'כבול-שולחן' (Tunstall, 1971: 127); (Manning, 2001: 105) (desk-bound).

אלא שהישרדותו של הטלפון ככלי עבודה עיתונאי עיקרי בסביבה המוצפת בטכנולוגיות חלופיות מזמינה בחינה חוזרת ומקיפה של תפקידה העיתונאי של טכנולוגיה זו, ושל ההטיות האפשריות שהיא מביאה אל העבודה העיתונאית ואל טיבו של המידע העיתונאי הנרכש בדרך זו. בחינה מחודשת זו צריכה לכלול

כמובן גם את הטלפון הנייד, שככל הנראה הזרים נעורים חדשים לטכנולוגיה הוותיקה (אם כי, כפי שנראה בתרשימים 1א ו-1ב, הטלפון הקווי כשלעצמו הוא עדיין כלי עיתונאי חיוני).

בשונה מאיסוף המידע, שלב המידע הראשוני נעשה יותר ויותר טקסטואלי. לכאורה אין כאן כל בעיה. מידע טקסטואלי יכול להיות סימן היכר לעבודה עיתונאית מופתית, המערבת תחקירים מבוססי מסמכים ונתונים, איסוף ראיות קפדני והדלפות ענקיות בנוסח 'מסמכי הפנטגון'. אלא שלפי נתוני המחקר, שימושים הרואיים כאלה בטקסט הם תופעה עיתונאית נדירה. המקורות האנושיים היחידים שמייצרים כמויות גדולות של טקסט אינם מדליפים מסתוריים של מסמכים הרי חשיבות, אלא דוברים ואנשי יחסי ציבור.¹³ פירוש של דבר שהשימוש בפועל בטקסט איננו מן הסוג שטום קוך' (Koch, 1991: 91) ערג אליו. בעוד שאצלו הטקסט נועד לשמש לחקר גרסאותיהם של מקורות מידע, כאן הוא משמש להגביר דווקא. במקום לחזק את הכתבים, הטקסט משמש לחזק את מקורות המידע ואת אנשי התדמית המשרתים אותם.

לטקסט, כפי שהתברר בתצפיותי, יש תפקיד אסטרטגי בפס הייצור הפנימי של משרדי יחסי ציבור ודוברות. הוא מאפשר לאותם אנשי תדמית שליטה בתהליך ההכנה של גרסה מעובדת ומחושבת היטב, שעוברת תהליכי ניסוח, ניסוח מחודש ושרשרת של אישורים על ידי לקוחותיהם, ואחר כך מופצת באופן אחיד ונרחב לכתבים שונים. נוסף על כך, הטקסט מאפשר לאנשי יחסי ציבור לדחוס את שני השלבים של גילוי המידע הראשוני ואיסוף המידע לתוך טרנסאקציה אחת¹⁴ של מידע ארוז, ולכאורה מוכן לשימוש עיתונאי.

אימוצו של האינטרנט

שאלת המחקר השלישית נוגעת לשימוש באינטרנט. כפי שאפשר לראות בתרשימים 1א ו-1ב היה האינטרנט מעורב רק ב-4% מגילוי המידע הראשוני וב-3% מאיסוף המידע. בסך הכול הייתה הרשת מעורבת בשני השלבים ב-29 ידיעות, שהן 6.5% מהמדגם – הרבה מתחת לסף המצופה של רבע מהידיעות. הדבר עשוי ללמד, כי לפחות בעת המחקר ולפחות במקרה של העיתונות הישראלית לא היה האינטרנט 'כלי חיוני' להשיג באמצעותו את הידיעות המתפרסמות.

התמונה משתנה קלות אם נוסף על כך את השימוש בדואר אלקטרוני, שהיה מעורב ב-40 ידיעות, שהן 9% מכלל המגעים. אף שהאינטרנט והדואר האלקטרוני נראים במבט ראשון כפונקציות שונות של אותה פלטפורמה, הם מייצגים פרקטיקות עיתונאיות כמעט הפוכות במהותן, מאחר שהאינטרנט הוא כלי לחיפוש מידע פעיל שיוזם הכתב, בעוד שהדואר האלקטרוני משמש,

מתברר, ככלי לקבלה פסיבית של חומרים יזומי מקורות. למעט מקרה אחד, לא קרה שדואר אלקטרוני יוצא, ששיגר הכתב, חזר ובו מידע שהגיע לפרסום. כיצד אם כן נוכל להסביר את הפער הניכר בין השימוש הנרחב ברשת, שעליו דווח במחקרים האמריקניים, לבין השימוש המוגבל שתואר כאן? אפשר לבחור בהסבר תלוּי-תרבות, שלפיו בשווקים לשוניים זעירים, כגון זה הישראלי, הדיפוזיה של השימוש העיתונאי ברשת תיטה לפגר באופן יחסי לדיפוזיה שלו בשווקים דוברי אנגלית, שבהם היצע המידע הפוטנציאלי גדול הרבה יותר. אפשר גם להציע הסבר טכנולוגי: בעת המחקר, מספר משתמשי האינטרנט בישראל נאמד ב-32% מכלל האוכלוסייה לעומת 51% בארצות הברית.¹⁵ אלא שהפער בקרב העיתונאים צפוי להיות קטן בהרבה לעומת כלל האוכלוסייה, אם בכלל היה כזה, מאחר שלכל העיתונאים שנבדקו היה חיבור לרשת, במערכת העיתון, בבית או בשניהם. לכן, הזמינות של המידע הגולמי בשפות השונות נראית כהסבר משכנע יותר להבדלים בהיקפי השימוש באינטרנט.

הסבר אחר, מקצועי, שאולי נראה מבטיח משני קודמיו, נוגע לחולשותיה של הרשת כמקור מידע עיתונאי. אפילו הבולטים שבחוקרים, הנלהבים מהשימוש העיתונאי ברשת, הודו כי היא עדיין 'כלי נוסף' ('additional tool') בתיבת הכלים העיתונאית (Pavlik, 2001: 81), וכי היא משמשת בעיקר כתבים מיוחדים (עיתונאים חוקרים) לסיפורים מיוחדים (כגון אלה הטעונים תצוגה גרפית, פרסונליזציה או לוקליזציה) בנסיבות מיוחדות, למשל בשעות שקשה להשיג בהן מקורות אנושיים או בחדשות פורצות (Garrison, 1995: 5; Pavlik, 2000: 232; Middleberg & Ross, 1999, cited by Pavlik, 2000: 36; García & Bienvenido, 2002: 362).

השימוש המועט ברשת עשוי להיות מוסבר גם במגבלות האמינות של המידע המוצע בה (García & Bienvenido, 2002: 365; Pavlik, 2001: 81, 61) ובמבחר המוגבל של חדשות מקוריות, שאינן בגדר פרסום ממוחזר או פרסום מיד שנייה לפחות.¹⁶ כמו כן, האינטרנט עלול להרתיע עיתונאים משום שחסרות לו אותן התכונות שגורמות לעיתונאים להסתמך על מקורות אנושיים: אי-אפשר להתמקח עם האינטרנט על גרסתו ולא לחלוק עמו באופן ממשי את האחריות לפרסום. המידע ברשת סובל גם ממגבלות התאמה לצרכים חדשותיים. אם להשתמש במונחים של סדרות טלוויזיה, אזי הרשת מציעה את הפרקים הקודמים של הסדרה או לכל היותר, את הפרק העכשווי, בעוד העיתונאים מעוניינים בדרך כלל בפרק הבא.

אי-אפשר להתעלם מכך שהמחקרים האמריקניים והמחקר הזה מבוססים על שיטות מחקר שונות. בעוד שהמידע כאן מבוסס על בדיקה מדוקדקת של השימוש

בפועל ברשת בידיעות ספציפיות, עסקו המחקרים האמריקניים בשימושים מוצהרים באופן כללי. שימושים אלה עוסקים בפונקציות עיתונאיות, שאינן מותרות בהכרח עקבות בידיעות המתפרסמות בסופו של דבר. הם גם פתוחים להפרזה של העיתונאים בדבר השימוש שהם עושים ברשת, בייחוד בתקופה שבה טכנולוגיה חדשה למשעי זו גררה ציפיות גבוהות כמפתח להחייאת 'תור הזהב' של העיתונות האמריקנית (Gans, 2003: 42).

לפי ההסבר התרבותי, השימוש ברשת עשוי לגבור ברבות הזמן. לפי ההסברים המקצועי והמתודולוגי, הזמן לא יגביר בהכרח באופן ניכר את השימוש ברשת. עוד באשר לעתיד, אפשר להעריך כי לדואר האלקטרוני פוטנציאל לקניבליזציה, שתכרסם בטכנולוגיות הטקסטואליות ה'מזדקנות' כגון הפקסימיליה ומכשיר הזימון. ככל שייקלטו בשימוש עיתונאי טלפונים סלולריים מהדור השלישי ומחשבי כף יד מתוחכמים, סביר שנראה יותר עיתונאים משתמשים בדואר אלקטרוני נייד; אלא שגם אם תתממש תחזית זו, צפוי שהוא ישמש יותר כערוץ לגילוי מידע ראשוני, שמניע תהליך עבודה עיתונאי עצמאי, מאשר כערוץ איסוף מידע, שנגמר בסופו של דבר בפרסום.

סיכום

התפקיד שמילאו הטכנולוגיות החדשות בהפקת המידע החדשותי מצטייר במחקר הנוכחי כמהפכה שמרנית. כמו שאפשר לראות בלוח 2, רוב השינויים לאורך זמן מתאפיינים בגודל אפקט קטן. רק בקטגוריה אחת (הטקסטואליזציה של המידע הראשוני) גודל האפקט הוא בין בינוני לגדול (0.63). אילו היה ההפך הנכון, והטכנולוגיות החדשות אכן היו יוצרות שינוי מהפכני בעבודת החדשות, או שלא היו משנות אותה כלל, היה עלינו לראות זאת בבהירות, למרות המגבלות המתודולוגיות של ההשוואה בין התקופות.

ההיבט המהפכני שהביאו הטכנולוגיות החדשות לעבודת העיתונאים ניכר בשתי תופעות: הראשונה, אף לא אחת מהטכנולוגיות החדשות נותרה בלא שימוש עיתונאי כלל; והשנייה, תרומתן של טכנולוגיות אלה היא גבוהה באופן יחסי בשלב המידע הראשוני, שככלל פתוח יותר לחידושים טכנולוגיים.

ההיבט השמרני נראה בשילוב של שתי תופעות גם כן: ראשית, הכתבים דבקים בערוצים הוותיקים. שנית, הם משתמשים גם בערוצים החדשים באופן שהוא יותר הסתגלותי מאשר מהפכני. הדרך שבה עיתונאים ומקורות מתקשרים ביניהם באופן יומיומי מעידה כי שני הצדדים מחשיבים פחות את התחכום ואת העדכניות של טכנולוגיות התקשורת, ויותר את מידת התאמתן למערכת של

יחסי מקור-עיתונאי – על ההעדפות, הצרכים והאילוצים הנלווים ליחסים אלה.

במילים אחרות, על אף השינויים הגדולים שחלו בטכנולוגיה, נמצאו שינויים מועטים באופן יחסי ב'מתודולגיה' (Koch, 1991: 118) העיתונאית של הפקת המידע בפועל. כתבים מוסיפים להסתמך בשיעור מוחץ על מקורות אנושיים¹⁷ (למרות הזמיות והאטרקטיביות הגוברות של טכנולוגיות עוקפות מקורות); לקיים קשרים, לפחות בשלב האיסוף, באמצעות ערוצים מאפשרי מיקוח (למרות ההיצע הגובר של טכנולוגיות טקסטואליות); ולהשתמש בטכנולוגיה כתחליף לנוכחות פיזית בהיקף שאינו שונה מהותית מבימים עברו (למרות הפיתוי הגובר מצד תחליפי נוכחות חדשים).

כל זה אינו פוסל את האפשרות שלטכנולוגיות נודעת השפעה עקיפה על עבודת החדשות, שאינה נראית ישירות בתכנים המתפרסמים, שנבחנו כאן. הטכנולוגיות החדשות קרוב לוודאי שינו את הדרכים שבהן העיתונאים עצמם מתעדכנים במתרחש, עוקבים אחר פרסומי עמיתיהם ומתחריהם ומתקשרים עם מערכות החדשות. הן שינו את הדרכים שבהן עיתונאים משגרים, מחפשים ומאחסנים מידע.

הטכנולוגיות החדשות מציעות תשתית תקשורת משופרת בין עיתונאים ובין מקורות המידע שלהם,¹⁸ המאפשרת לעיתונאים להשיג יותר מידע בפחות זמן. הן גם מציעות רה-קונפיגורציה של ה'מציאות' העיתונאית, ומעניקות לה ממשק חדש או 'נוף מנטלי' חדש, שיש בו רוויית-יתר (supersaturation) של מסרים מתווכי-טכנולוגיה (Gitlin, 2001).

לפי הממצאים שהוצגו כאן, הרפורמיסטים' ככל הנראה טעו, לפחות במקרה הנבדק. בכך אין כדי להעיד בהכרח שהצדק הוא עם ה'מסורתיים' בלבד, מאחר שעבודת החדשות בטלוויזיה, כמו שטוענים מי שכונו כאן ה'סלקטיביים', השתנתה במידה דרמטית. עוד מחקר יידרש, כדי לקבוע אם שינויים אלה בהפקה הטלוויזיונית אינם מוגבלים להשגת צילומים וסאונד, בעוד שהמידע החדשותי עצמו עדיין נגלה ונאסף באופן שאינו שונה מהותית מכפי שנמצא בקרב כתבי העיתונות המודפסת.

ועוד מחקר יידרש, כדי לקבוע באיזו מידה התמונה שעלתה במחקר זה מייצגת את המציאות העיתונאית בחוץ לארץ. למרות היעדר נתונים בני השוואה, יש כמה סימנים לכך שלפחות מקצת הנתונים שנאספו כאן מאפיינים גם עיתונאים בארצות הברית, בבריטניה ובספרד. יש כמה עדויות בספרות באשר למרכזיותו של הטלפון (Manning, 2001: 79; Pavlik, 2000: 230); באשר לשימוש המוגבל באינטרנט לאיסוף מידע עיתונאי; ובאשר לשימוש הנדיר בנוכחות פיזית, כפי שתואר לעיל. המחקר ההשוואתי הקיים אינו מסייע כאן

במידה ניכרת, מאחר שאין הוא מסיק מסקנות חותכות אם המשותף לתרבויות עיתונאיות שונות עולה על המפריד ביניהן (Gaunt, 1990; Patterson, 1998); (Weaver, 1998: 455).

עד לביצוע מחקר השוואתי מדוקדק, אין הצדקה לפטור את המקרה הישראלי כמי שמייצג טיפוס החורג באופן ניכר מהמודלים המערביים של עיתונות מודרנית, חופשית ותחרותית. העיתונות העברית בישראל היא בבעלות פרטית, נשלטת בידי חברות משפחתיות, ומרוכזת מאוד: בתקופה שבה נערך המחקר היא שירתה אוכלוסייה של כשישה מיליון איש באמצעות ארבעה יומנים כלליים בלבד, כולם ממוקמים ברדיוס של פחות מחמישה קילומטרים בעיר תל אביב. אף שנותרו בישראל שרידים אחדים של המודל 'האוטוריטרי', ששורשיהם בראשית ימי המדינה (Caspi & Limor, 1999: 172), מגבלות פוטנציאליות על חופש העיתונות חלות רק בסיפורים מעטים ורגישים בנושאי חוץ וביטחון, הנתונים לצנזורה. ואולם 'טווח הדיווח המותר הינו רחב'¹⁹ ומרחב השיפוט של הצנזורה הולך ומצטמצם בידי בית המשפט העליון. מגמה זו מצטרפת לתנועה מתמדת לעבר יותר דמוקרטיה, יותר טכנולוגיה ויותר תחרות; לעבר אימוץ פורמטים מערביים ואמריקניזציה של הנורמות העיתונאיות, דפוסי העבודה, סגנונות הכתיבה ושיטות השיווק (Caspi & Limor, 1999: 170).

גם אם נסכים כי למקרה הישראלי מאפיינים ייחודיים, הדרכים שמאפיינים אלה אמורים להשפיע על השימוש של עיתונאים ישראלים בטכנולוגיות אינן ברורות. יתר על כן, הגיוני לצפות כי כתבים בתרבויות אחרות, שהם מעודכנים טכנולוגית ופועלים בסביבות תחרותיות, ידמו יותר לכתבים הישראלים בדרך שהם משתמשים בטכנולוגיות מאשר בתכנים שהם מפיקים באמצעותן, בהנחה שהתוכן פתוח יותר להשפעות של גורמי תרבות מקומית מאשר השימוש בטכנולוגיות.

מחקר השוואתי עשוי להשתמש במתודולוגיה שפותחה כאן, כדי להשוות את הנתונים לאלה של תרבויות אחרות, תקופות אחרות, מדיה אחרת ותפקידים עיתונאיים אחרים, כגון אלה של עיתונאים חוקרים. הוא יוכל לעשות זאת אולי בקנה מידה רחב מזה שהתאפשר במחקר הזה, ולכלול יותר כתבים שבאים מיותר תחומי סיקור, מתוך הקטנת היקף הידיעות לעיתונאי.

שיטת המחקר עשויה לאפשר חדירה שיטתית לרמת המיקרו של העבודה העיתונאית ולמרחב החסוי בדרך כלל, שבו מקורות ועיתונאים מחליפים מידע. היא יכולה להציע אפשרויות משופרות לא רק לחקר טכנולוגיות תקשורת אלא גם לתהליכי העבודה העיתונאיים בכלל, לרבות היבטים של יחסי מקורות ועיתונאים, יוזמה תקשורתית ובניית סדר יום. הנתונים שבכוחה לספק נהנים מעיגון כפול, הן במדגם של ידיעות ספציפיות והן בעדויות של העיתונאים שהפיקו אותן.

אחרית דבר

בשעה שמאמר זה יורד לדפוס (ינואר 2007), הושלמה עבודת השדה של מחקר, שחזר ובחן באותה שיטת מחקר שננקטה כאן, את השימוש בערוצי תקשורת שונים בקרב כתבים בעיתונות המודפסת, המקוונת וברדיו. ניתוח ראשוני הראה, כי שלושת הממצאים העיקריים שתוארו כאן עודם בתוקף: הטלפון והטלפון הנייד נותרו הטכנולוגיה העיתונאית המובילה, ואילו האינטרנט והסיקור הבלתי אמצעי נותרו בשוליים.

הערות

- 1 מקמנוס מציע גם שלב שלישי, סלקציה, שאינו רלוונטי למחקר זה, המתמקד בחדשות שכבר פורסמו וממילא עברו סלקציה.
- 2 בשלהי המאה העשרים כמעט חצי מהעיתונאים האמריקאים, לפי מקור אחד, טענו כי הם משתמשים ברשת מדי יום (Middleberg & Ross, 1999, cited by Pavlik). 230 (2000: 230) מקור אחר אמד את השימוש היומיומי ברשת בכשני שלישים מהעיתונאים (Garrison, 2001: 227)
- 3 מאחר שעל מרבית תחומי הסיקור ממונה כתב אחד בלבד, חשיפת התחומים שהשתתפו במחקר תהיה בגדר הפרה של החיסיון שהובטח להם. לכן, אין לפרט כאן את רשימת התחומים.
- 4 בחירת הכתבים נעשתה על פי חמישה קריטריונים: 1. בעלי תחומי סיקור מרכזיים, המאוישים בכתבים בשלושת היומונים; 2. מרבית ידיעותיהם מתפרסמות בעמודי החדשות והכלכלה; 3. כתבי חדשות במשרה מלאה, ללא תחומי סיקור משניים; 4. נוהגים להסתמך במידה רבה על מקורות מידע ולא על שימוש משני בתקשורת ההמונים (למשל כמקובל בסיקור חוץ ואצל כתבים לענייני חרדים, ערבים ושטחים); 5. מפרסמים לפחות 12 סיפורים חדשתיים בחודש. התחומים נבחרו בסופו של דבר לפי קריטריונים אלה ולפי שיקולי מרכזיות וייצוגיות. במקרים המעטים שבהם יותר מכתב/ת אחד/ת הופקד/ה על תחום סיקור, נבחר/ה הבכיר/ה מבין השניים. את התחום הגאוגרפי, הכולל 12–14 תת-אזורים, ייצגו שלושה כתבים מעיר אחת בגודל בינוני.
- 5 באופן אידאלי היה עדיף לדגום ידיעה אחת לכל עיתונאי. אלא שבמהלך המשא ומתן המוקדם עם הכתבים בזמן תכנון המחקר התברר כי לא יסכימו לכך. מבחינתם נדרשו ידיעות רבות (המספר 15 השביע את רצונם), כדי להסיר מלבם את הדאגה שמא יצליח החוקר להצליב באופן מבוסס בין תיאוריהם לבין הידיעות ששותרו וכך לגלות מי המקור.
- 6 שני כתבים מתוך 30 סירבו להשתתף במחקר והוחלפו; פעם בכתב זוטר מאותו תחום סיקור ופעם בכתב מתחום סיקור מקביל. בארבע מבין 448 הידיעות סירבו הכתבים

מהפכה טכנולוגית בעיתונות? רוב המידע החדשותי עדיין זורם בטלפון (ובנייד) 147

להשיב על כמה שאלות.

7 אף ששיקול טריות זיכרוןם של הנבדקים לא היה מהותי וגם לא אפשרי מתוקף הנסיבות במדגם של 1981, היה הוא מהותי בנוגע למדגם של שנת 2001. לפרק הזמן של ארבעה שבועות יש לפיכך יתרון לא רק מבחינת מהימנות השחזור אלא גם מבחינת מחקרים עתידיים, שיעשו בין אם בידי המחבר עצמו ובין אם בידי חוקרים אחרים, כדי להשוות בין תרבויות או להשוות לאורך זמן.

8 מגע 'משולב' מכיל את המרכיבים של שני השלבים. הוא כולל מרכיב של מידע ראשוני, כיוון שלפניו לא היה לכתב מושג על עצם קיומה של הידיעה הפוטנציאלית. כמו כן, תמצית המידע עשויה להגיע תחילה, בין אם ביוזמת המקור (למשל בכותרת של הודעה לעיתונות) ובין אם ביוזמת העיתונאי, ששואף לשפוט את הערך החדשותי של הידיעה הפוטנציאלית לפני שהוא שוקע בפרטיה ומתחיל באיסוף המידע. הרעיון של המגע המשלב מידע ראשוני ואיסוף ניכר גם במעורבות הגבוהה של אנשי יחסי ציבור בידיעות אלה: הם עומדים מאחורי 35% מהידיעות שהחלו במגע 'משולב' לעומת 21% מהידיעות שהחלו ללא מגע כזה (D-Statistic = 0.33). מכאן, שהדחיסה של שני השלבים לתוך מגע אחד היא סוג של 'סובסידיית מידע', המקטינה את העלות העיתונאית של הפקת המידע ושל עבודת המקורות הנדרשת.

9 סיכום זה יכול גם את המידע שפורסם בכלי התקשורת, שמופיע בלוח 2 בערוץ 'אחר', או במילים אחרות, את כל הערוצים חוץ מנוכחות פיזית בזירת אירוע, ראיונות פנים-אל-פנים וההיסק של העיתונאי.

10 מראיונות עם עיתונאים ודוברים שעבדו בתחום לפני כניסתן של הטכנולוגיות החדשות ואחריהן עולה, כי הטלפון הקווי, שהיה כלי עבודה עיתונאי עיקרי בתקופה המוקדמת, סבל ממגבלות קשות. גם המקורות וגם העיתונאים שביקשו להשתמש בו נאלצו להימצא במקום מסוים ובשעה מסוימת משני צדי הקו. כל סטייה מכך הייתה עלולה להסתיים בעיכובים במועד העברת המידע, ולעתים אף באובדן ידיעות שלמות. כתבים נהגו להתקשר למקורות מרכזיים כמה פעמים ביום, כדי לברר אם קרה משהו מאז המגע האחרון ביניהם, וגם כך הצליחו רק למזער עיכובים ואובדני מידע. ראיונות של המחבר עם זכריה מזרזקי, לשעבר דובר בוק (12.3.2000), עם סגן אלוף עופר לפלר, ראש ענף קישור לעיתונות בדובר צה"ל (13.2.2000) ועם הכתבים אמנון ברזילי מ'הארץ' (4.7.2002) והיים ברזילי מ'ידיעות אחרונות' (24.5.2002).

11 The New York Times Committees Report, 49, available at <http://www.nytco.com/committeereport.pdf>

12 בשלב גילוי המידע הראשוני גודל האפקט של הטקסטואליזציה הוא בין בינוני לגדול (0.63) ושל ההפחתה בשימוש בטלפון — בין קטן לבינוני (-0.43). בשלב האיסוף גודל האפקט של הטקסטואליזציה הוא קטן עד בינוני (0.37), בעוד השינוי בשימוש בטלפון הוא זניח בגודל האפקט שלו.

- 13 אנשי יחסי ציבור ודוברים הם טיפוס המקור היחיד שלגביו מתקיים מתאם גבוה בין מעורבותו בידיעות לבין שימוש במידע טקסטואלי, הן בגילוי המידע הראשוני ($r = 0.67$; $p = 0.00$) והן באיסוף המידע ($r = 0.45$; $p = 0.00$). בקרב מקורות אחרים יש מתאם שלילי בין מעורבות בידיעות לבין מידע טקסטואלי, הן בגילוי המידע הראשוני ($r = -0.47$; $p = 0.00$) והן באיסוף המידע ($r = -0.41$; $p = 0.00$).
- 14 ראו לעיל הערה 8.
- 15 שיעור החדירה של האינטרנט היה באותו הזמן 34% בבריטניה, 18% בספרד ו-27% בצרפת.
- 16 *Statistical Yearbook* 48 (New York: United Nations, 2004); 122, 123, 126, 127
The State of the News Media, 2005, available at http://www.ofthenewsmedia.org/2005/narrative_online_contentanalysis.asp
- 17 רוב מוחץ של המידע החדשתי מסתמך על מקורות אנושיים: 79% מהמידע הראשוני ו-86% מאיסוף המידע (היתר, כמו כל מידע, גם הוא תוצר אנושי מטבע הדברים, אבל אינו מגיע ישירות ממקור אנושי במובן המקובל, אלא ממקורות כגון מסמכים שאי אפשר ליחסם למקור אנושי ספציפי [למשל לוח זמנים של ועדה פרלמנטרית], מידע שפורסם בכלי התקשורת [ובכללם אתרי אינטרנט] או התרשמות ישירה של הכתב/ת מהתרחשויות שונות, בלא שהוא/היא מסתמך/כת על דברי האנשים שנכחו בהן).
- 18 התקשורת בין המקורות לבין העיתונאים השתפרה מאוד עם כניסתן של הטכנולוגיות הניידות (מכשירי זימון, ובעיקר הטלפונים הסלולריים). לראשונה יכלו שני הצדדים ליצור קשר בכל מקום ובכל שעה שירצו.
- 19 Freedom of the Press, 2004, 114, available at: <http://www.freedomhouse.org/pfs2004/pfs2004.pdf>

רשימת המקורות

- Alsop, J. & Alsop, S. 1958. *The reporter's trade*. London: Bodley Head.
- Bantz, C.R., McCorkle S., & Baade R.C. 1980. 'The news factory', *Communication Research* 7 (January): 45–68.
- Bardoel, J. 1996. 'Beyond journalism: A profession between information society and civil society', *European Journal of Communication* 11 (September): 283–302.
- Benson, R. 2004. 'Bringing the sociology of media back in', *Political Communication* 21 (July–September): 275–292.
- Berkowitz, D. 1987. 'TV News Sources and News Channels: A Study in

- Agenda Building', *Journalism Quarterly* 64 (2–3) (Summer–Autumn): 508–513.
- Berkowitz, D., & Ter Keurst, J. 1999. 'Community as Interpretive Community: Rethinking the Journalist–Source Relationship', *Journal of Communication* 49 (3) (Summer): 125–136.
- Boczkowski, P. J. 2004. *Digitizing the News*. Cambridge, Mass: MIT Press.
- Brown, J.D., Bybee, C.R., Wearden, S.T., & Straughan, D.M. 1987. 'Invisible Power: Newspaper News Sources and the Limit of Diversity', *Journalism Quarterly* 64 (Spring): 45–54.
- Caspi, D., & Limor, Y. 1999. *The In/Outsiders: The Media in Israel*. Cresskill, N.J.: Hampton Press.
- Christopher, C.L. 1998. 'Technology and journalism in the electronic newsroom', in D.L. Borden & H. Kerric (Eds.), *The Electronic Grapevine*. Mahwah, N.J.: Lawrence Erlbaum: 123–139.
- Cohen, J. 1992. 'A Power Primer', *Psychological Bulletin* 112 (1): 155–159.
- Delano, A. 2000. 'No sign of better job: 100 years of British journalism', *Journalism Studies* 1 (May): 261–272.
- Freedom of the Press*. 2004. 114, available at <http://www.freedomhouse.org/pfs2004/pfs2004.pdf>
- Fuishman, M. (1980). *Manufacturing the News*. Austin: University of Texas Press.
- Gans, H. 2003. *Democracy and the news*. Oxford: Oxford University Press.
- García, A., Jose, A., & Bienvenido, L. 2002. 'Journalistic practice in digital television newsroom: The case of Spain's Tele 5 and Antena 3', *Journalism* 3 (3) (December): 355–371.
- Garrison, B. 1995. *Computer Assisted Reporting*. Hillsdale, N.J.: Lawrence Erlbaum.
- Garrison, B. 2001. 'Diffusion of online information technologies in newspaper newsrooms', *Journalism* 2 (2): 221–239.
- Gaunt, P. 1990. *Choosing the News*. New York: Greenwood Press.
- Gitlin, T. 2001. *Media unlimited*. New York: Metropolitan Books.
- Golding, P., & Elliott, P. 1979. *Making the News*. London: Longman.
- Hallin, D.C. 1992. 'Sound bite news: Television coverage of elections, 1968–1988', *Journal of Communication* 42 (spring): 5–24.
- Herbert, J. 2000. *Journalism in the Digital Age*. Oxford: Focal Press.

- Kawamoto, K. 2003. 'Digital journalism: Emerging media and the changing horizons of journalism', in K. Kawamoto (Ed.), *Digital Journalism*. Lanham: Rowman and Littlefield: 1–29.
- Koch, T. 1991. Journalism for *The 21st century: Online information, eElectronic databases and the news*. New York: Praeger.
- Lacy, S., & Simon, T. F. 1993. *The economics and regulation of United States newspapers*. Nordwood, N.J.: Albex.
- Leung, L., & Wei, R. 2000. 'More than just talk on the move: Uses and Gratifications of the Cellular Phone', *Journalism & Mass Communication Quarterly* 77 (Summer): 308–320.
- Manning, P. 2001. *News and News Sources*. London: Sage.
- McLuhan, M. 1964. *Understanding Media*. Cambridge, MA: MIT Press.
- McManus, J. H. 1994. *Market driven journalism: Let citizen beware?* Thousand Oaks: Sage.
- Middleberg, D., & Ross, S.S. 1999. *The sixth annual Middleberg and Ross print media in cyberspace*. New York: Middleberg Associates.
- Murrie, M. 1998. 'Communication technology and the correspondent', in J.S. Foote (Ed.), *Live from the trenches*. Carbondale: Southern Illinois University Press: 94–104.
- Patterson, T.E. 1998. 'Political roles of the journalist', in D. Graber, D. McQuail & P. Norris (Eds.), *The politics of news, the news of politics*. Washington: CQ Press: 17–32.
- Pavlik, J.V. 2000. 'The impact of technology on journalism', *Journalism Studies* 1 (2): 229–237.
- Pavlik, J.V. 2001. *Journalism and New Media*. New York: Columbia University Press.
- Peters, J. D. 2001. 'Witnessing', *Media, Culture, and Society* 23 (November): 707–724.
- Rogers, E.M. 1986. *Communication technology – The new media in society*. New York: Free Press.
- Russell, F. 1999. 'You had to be there (and they weren't): The problem with reporter reconstructions', *Journal of Mass Media Ethics* 14: 146–158.
- Sachsman, D.B. 1976. 'Public relations influence on coverage of environment in San Francisco area', *Journalism Quarterly* 53 (Spring): 54–60.
- Schudson, M. 2000. 'The sociology of news production revisited (Again)', in J. Curran & M. Gurevitch (Eds.), *Mass Media and Society*. London:

151 מהפכה טכנולוגית בעיתונות? רוב המידע החדשותי עדיין זורם בטלפון (ובנייד)

Arnold: 175–200.

Sigal, L.V. 1973. *Reporters and officials*. Lexington, Ma: D.C. Heath.

Sigal, L.V. 1986. 'Who? Sources make the news', in K.R. Manoff & M. Schudson (Eds.), *Reading the news*. New York: Pantheon Books: 9–37.

Smith, A. 1980. *Goodbye Gutenberg: The newspaper revolution of the 1980's*. Oxford: Oxford University Press.

Statistical Yearbook 48. 2004. New York: United Nations.

Strentz, H. 1989. *News reporters and news sources*. Ames: Iowa State University Press.

The state of the news media. 2005. available at

http://www.stateofthenewsmedia.org/2005/narrative_online_contentanalysis.asp

Tuchman, G. 1978. *Making news*. New York: Free Press.

Tunstall, J. 1971. *Journalists at work*. London: Constable.

Underwood, D. 1993. *When MBA's rule the newsroom*. New York: Columbia University Press.

Weaver, D.H. 1998. 'Journalists around the world: Commonalities and differences', in D.H. Weaver (Ed.), *The Global Journalist*. Cresskill, N.J.: Hampton.

Zelizer, B. 1990. 'Where is the author in American TV news? On the construction and presentation of proximity, authorship, and journalistic authority', *Semiotica* 80 1/2 (1990): 37–48.

סקירות ודוחות מחקר

שינויים קוסמטיים או שינויים מהותיים? יחסי תקשורת-ביטחון בראשית המאה העשרים ואחת

יורם פרי

בחברה בת זמננו של השוק הגלובלי גוברת ההכרה במשקלה של התקשורת וביכולתה להשפיע על כל תחומי החיים. עקב כך, באחרונה נותנים את דעתם גם חוקרים ישראלים, שמושאי מחקריהם הם יחסי חברה-צבא, על יחסי הגומלין המתקיימים בין התקשורת לבין 'העניינים הצבאיים' (הצבא, המלחמה, הביטחון) (military affairs) (לבל, 2005). חוקרים אלה מודעים לשינויים המואצים שחלו באקולוגיה של התקשורת בישראל מאז תחילת שנות התשעים של המאה העשרים: התרחבות השדה התקשורתי עם ריבוי הערוצים וגיוונם, הפיכתו לעסק המונע משיקולי רווחיות, השתלבותו בתהליכי הגלובליזציה, שינוי בדפוסי הפעולה ובתרבות המקצועית וכיוצא באלה.

החוקרים גם מודעים לתמורות שחלו בדרך הסיקור של אמצעי התקשורת את העניינים הצבאיים. הם מציינים את הפתיחות של הצבא בימינו לגופים האזרחיים ואת חדירת התקשורת לגופים צבאיים שבעבר נאסר פרסומם: יחידות עילית, שירות הביטחון הכללי, המוסד, חיל האוויר ואפילו הכור הגרעיני בדימונה; החוקרים מציינים גם את אובדן מעמדם הבכיר של הכתבים הצבאיים, שהיו הערוץ העיקרי שבאמצעותו התקיימו היחסים בין הצבא לבין התקשורת, ובעיקר את הביקורתיות הגדולה, הייחודית לזמננו, שנוהגים ערוצי התקשורת בצבא.

* פרופסור יורם פרי הוא פרופסור חבר בחוג לתקשורת וראש מכון הרצוג לתקשורת
חברה ופוליטיקה באוניברסיטת תל אביב. דואר אלקטרוני: yoram@post.tau.ac.il

אף שאין חולק על עצם השינויים האלה, נחלקו החוקרים בין שתי תפיסות עקרוניות שונות, שפירשו את המציאות בדרכים מנוגדות. לפי תפיסה אחת, לקראת סוף המאה העשרים גדלה השפעת התקשורת, בשל יכולתה להשתחרר מהאילווצים שכבלו את חופש פעולתה (למשל היחלשות מעמדה של הצנזורה הצבאית) ואימוץ גישה ביקורתית בהרבה כלפי הממסד הביטחוני, עד כדי שחיטת 'הפרה הקדושה' של החברה הישראלית — הביטחון. כל התמורות האלה הן מחד גיסא ביטוי של צמצום התפקידים המסורתיים שיועדו לצבא מבחינה לאומית ומאידך גיסא ביטוי של התחזקות מנגנוני הפיקוח האזרחי עליהם (כהן, 2006).

במסגרת אותה גישה פרשנית נתנו לתופעות אלה הסברים שונים. היו מי שראו בהן עדות לשינויים מבניים ותפקודיים במוסד התקשורת (נוסק ולימור, 2005). הסבר נרחב יותר קישר אותן לירידה בערך המדינה (שהצבא הוא המבטא המובהק ביותר שלה), להתחזקות החברה האזרחית ולתהליכי אינדיבידואליזציה שחלים בחברה הישראלית, שבאים לידי ביטוי בתביעה של האזרחים להשפיע יותר על גורלם, ובכלל זה על תחום הביטחון (פרי, 2001).

חוקרים השייכים לאסכולה השנייה טענו כי יחסי תקשורת—ביטחון אמנם השתנו אבל ביסודו של דבר נשאר הדפוס הבסיסי כשהיה. התקשורת הישראלית בשנות התשעים מגוונת יותר מזו של שנות החמישים, חוקרת יותר, חשדנית יותר כלפי הממסד הפוליטי והצבאי אך אינה משמשת באמת נציגה של האזרחים מול מנגנוני השלטון. 'יותר משהתקשורת מייצגת את החברה כלפי המדינה, היא משמשת את המדינה כלפי האזרחים' (ברזילי, 1996). התקשורת הישראלית שירתה מאז היווסדה את האידאולוגיה הציונית והיא ממשיכה להפיץ את הנרטיב הלאומי ולשמש סוכן סוציאליזציה של האליטה הצבאית-פוליטית (דור, 2003). ביסודו של דבר התקשורת, כמו החינוך ומערכות סוציאליטריות אחרות, פועלת להפנים את מרכזיות הצבא והמלחמה, מקבלת אותם כדבר מובן מאליה, ואולי אף מוצדק, כחלק בלתי נפרד של החיים, וכך הן מבנות את המיליטריזם הישראלי (גור, 2005: 9–41).

ההבחנה בין שתי האסכולות בשאלה המסוימת של תקשורת וביטחון מבטאת את החלוקה העקרונית בין הפרדיגמות הרדיקליות לבין הפרדיגמות המסורתיות במדעי החברה בכלל ובלמודי תקשורת בפרט. אבל גם בין אלה שאינם נמנים עם הגישה הביקורתית, בין אם זו נאו-מרקסיסטית, פוסט-סטרוקטורלית או נאו-קולוניאלית, יש הסבורים שהשינויים שחלו ביחסי התקשורת והביטחון הם שינויים קוסמטיים בלבד, שאינם מעידים על שינוי מהותי.

איזו משתי האסכולות מתארת באופן נכון יותר את תהליכי העומק בחברה הישראלית? האם השינויים שחלו, שעליהם אין חולק, אמנם מבטאים שינוי

עקרוני, מהותי, או שמא זהו שינוי של מראית עין בלבד, שלאמתו של דבר מסתיר אמצעי פיקות, בקרה ושליטה כבעבר על פעולת התקשרות, רק מתוחכמים יותר? למשל האם השימוש הרב שנעשה בעשור הנוכחי בצווי איסור פרסום מטעם בתי המשפט או השימוש שעושה היועץ המשפטי בסעיף 113 לחוק העונשין התשל"ז-1977, העוסק ב'ריגול חמור', לא נועדו אלא להוסיף להגביל את עבודתם של העיתונאים, עקב היחלשות הצנזורה הצבאית, ובתור שכך משמשים 'צנזורה חלופית'? (נגבי, 2005).

תשובה לשאלה זו מצריכה שתי הבחנות. ראשית, אי-אפשר לדבר על שני העשורים האחרונים כעל יחידת זמן אחת ויש לחלקה לשתי תקופות. שנית, יש צורך בהמשגה מורכבת יותר של דפוסי פיקוח אזורי על תחום הביטחון. צריך להבחין בין שני סוגים של פיקוח, פיקוח אינסטרומנטלי ופיקוח מהותי, ועל פיהם לתאר את יחסי תקשורת-ביטחון. המושג 'אוטונומיה יחסית' של ניקוס פולנזס יכול לסייע בכך מאוד (Poulanzas, 1969).

הבחנה ראשונה: השיח הביטחוני החדש בראשית המאה העשרים ואחת

בספטמבר 2000 חל שינוי דרמטי בחברה הישראלית. כישלון ועידת הפסגה בקמפ דייוויד ופרוץ האינתיפאדה השנייה שמו קץ לעשור שבו נדמה היה שהסכסוך הישראלי-פלסטיני, שכבר נמשך קרוב למאה שנים, עומד להסתיים. החברה הישראלית ראתה בתהליך הזה, תהליך השלום או הסכמי אוסלו, תחילתו של עידן חדש. עולם המושגים של פתרון סכסוכים שלט בשיח הציבורי. באליטה הצבאית דובר על הכניסה לעידן הפוסט-מלחמתי ועל צבא השלום. סוציולוגים יכלו להשתמש בעולם המושגים האמריקני ודיברו על החברה הפוסט-צבאית: חברה שהצבא איבד בה את מקומו כערך מרכזי או שחל כרסום ניכר באתוס הצבאי. אורי בן אליעזר הגדיר זאת כ'פיחות שחל במודל של מדינת-האומה במדים' (2003).

אפשר גם להציע הסבר הדוגל בכיוון סיבתי הפוך: לפיו הכרסום במעמד הצבא הוא תוצאה של תהליכי הגלובליזציה ואינטרסים של הקבוצות השליטות בכלכלה החדשה, והם שעוררו את בעלי ההון לסיים את הסכסוך (לוי, 2003). כך או כך, תהליך השלום היה כרוך בשקיעת הביטחוניזם, חל תהליך של 'דה-מיליטריזציה' במושגי לוי; אתוס הביטחון החל להתערער ומערכת ערכים חדשה החלה להתחרות בו.

מאמרי 'שינוי השיח הביטחוני בתקשורת' (פרי, 2001) שיקף את הלך הרוחות של המחצית השנייה של שנות התשעים, וביטא את שיח הפוליטי והאידיאולוגי שרווח בקרב האליטה הפוליטית והתרבותית שהובילה את תהליך

השלום. שיח זה לא היה כמובן היחיד, ויחסי הכוחות הפוליטיים הפרלמנטריים בין אותה אליטה לבין אלה שהמשיכו בשיח הישן היו כמעט שקולים; אבל הקבוצה הראשונה היא זו שהייתה בשלטון, וחשוב יותר, שלטה באמצעי הייצוג, כשספירלת השתיקה פועלת על השיח החלופי ביוצרה רושם שנאמני השיח הביטחוני הישן הם מחנה קטן בהרבה.

רצה רבין ושנות שלטונו של הליכוד בראשות בנימין נתניהו חשפו את עוצמתו של מחנה זה. אבל לאחר שלוש שנים, כשעלה אהוד ברק לשלטון ותהליך אוסלו חודש ואף קיבל תאוצה, שב השיח הפוסט-מלחמתי.¹ אם דגל רבין בתהליך הדרגתי, ברק דיבר על קץ הסיכסוך כאן ועכשיו. לא במקרה הכריז על עצמו הרמטכ"ל שאול מופז, עם כניסתו של ברק לנעלי ראש הממשלה, כמי שיהיה רמטכ"ל השלום הראשון של ישראל (פרי, 2006).

אופוריה זו נקטעה באבחת חרב, במחצית השנייה של שנת 2000. כישלון שיחות השלום בקמפ דייוויד לא היו רק הפסקה זמנית של תהליך אוסלו, ולצורך ענייננו אין זה משנה אם האשמה נעוצה אך ורק בעמדתו של ערפאת או שגם לשחקן הישראלי, ובמידה מעטה יותר גם 'למתווך ההגון' האמריקני היו יד ורגל בכישלון. המלחמה השמינית שפרצה מיד לאחר מכן השיבה לישראל את השיח הביטחוני, ובגרסה חדשה. תחילה התגבשה תפיסת העימות המוגבל, שהוא דוקטרינה רדיקלית לעומת תורת הביטחון הקלסית של צה"ל. כשבשנה השלישית לאינתיפאדה התבדתה האמונה שאמצעים צבאיים יביאו לידי חיסול ההתנגדות הפלסטינית, עוצבה תפיסה חדשה, שלפיה נגזר עלינו להיות 'חברת מאבק'.

את המושג הזה טבע הרמטכ"ל משה יעלון. משמעותו היא כדלקמן: הסכסוך הוא חסר פתרון. ישראל נידונה, לפחות בדור הזה ואולי אף אחריו, לחיות על חרבה. מה שנותר לעשות הוא להכיל את הסכסוך, להוריד את גובה הלהבות וללמוד לחיות עמו. לא יכול להיות ניגוד חריף יותר בין המושג הזה לבין המושג שאפיין את העשור הקודם, חלום החברה הפוסט-מלחמתית. יעלון, שגישתו לסכסוך קרובה לאסכולה של אחדות-העבודה ההיסטורית, הוא בעל דעות שהחזיק בהן יגאל אלון, ממנהיגי מפלגה זו, עוד בשנות השישים. מטרתם של שליטי ערב, כתב אחד המנסחים הראשונים של תפיסת הביטחון הישראלית, היא 'חיסול המדינה, השמדת העם היהודי בישראל והכחדת כל תקווה להתחדשותו הלאומית בעתיד', ובמילים אחרות 'חורבן הבית השלישי, סוף קיומה של המדינה, אבדן עצמאותו של העם היהודי וחיסולו הגופני' (אלון, 1960: 228).

אסור להמעיט אפוא בחשיבות המעבר מהמאה העשרים למאה העשרים ואחת. בעשור האחרון של המאה העשרים החלה להיסדק לראשונה תפיסת

הביטחון המסורתי, שלפיה הסכסוך הוא מתמשך והקיום הישראלי יוסיף להיות במצב של 'שלום מזוין', כשבין תקופות של פעולות איבה, במוצע אחת לכל עשור, שורר מצב של 'מלחמה רדומה' (פדהצור, 2003). החתימה על הסכם השלום עם מצרים, השלום עם ירדן וההכרה ההדדית בין אש"ף ובין ישראל סייעו להתערעות תפיסה זו.

והנה לא חלפו עשר שנים ונדמה שהייתה זו תקוות שווא. השתתפות אורחי ישראל הפלסטינים באירועים אלימים בימים הראשונים של האינתיפאדה גרמה לרוב היהודי זעזוע עמוק. כעבור שנתיים של לחימה בשטחים הוגדרה האינתיפאדה, בידי יעלון, שהיה סגן הרמטכ"ל ונעשה ברבות הימים הרמטכ"ל, כלא פחות מאשר 'המשך מלחמת השחרור' או 'המלחמה על הבית'. השלום נתפס שוב כמקסם שווא ונתקבעה האמונה שאין שותף לתהליך ואין עם מי לדבר (רחמים, 2005). הגוש הפוליטי המגדיר את עצמו כמחנה השלום הוכה מכה ניצחת.

מחנה זה הוכה שוב בשנת 2006. תחילה, כשלמרות נסיגת ישראל מחבל עזה, נמשכה מתקפת הטרור מהרצועה. לאחר מכן, במלחמת לבנון השנייה. מלחמה זו שמטה את הקרקע מתחת לגישה האידאולוגית החדשה, שגיבש ראש הממשלה אריאל שרון בשנה הרביעית של האינתיפאדה, גישה שהולכה להקמת מפלגת קדימה. התפיסה של קדימה הייתה שאין לישראל שותף אמתי למשא ומתן ושהעם הפלסטיני עדיין אינו בשל לפשרה היסטורית, ולכן הסכסוך הוא בלתי פתיר בטווח הנראה לעין. תפיסה זו הובילה את הנהגת המפלגה לנקוט צעדים חד-צדדיים, כדי להקטין את ההיכוך עם הפלסטינים, גם במחיר של ויתור על שטחים. זו הייתה מדיניות 'ההתנתקות' של שרון וה'התכנסות' של יורשו אהוד אולמרט.

זו תהיה שגיאה קשה לתאר את יחסי התקשורת והביטחון בישראל מאז שנת 2000 במושגי העשור שקדם לו. בשנות התשעים, השנים שבהן נוצרה אקולוגיה תקשורתית חדשה, חל במקביל גם תהליך של היחלשות האפרט המדינתי וכרסום במעמד הצבא, ונוצרה אווירה של עידן התרת הקונפליקט. בעשור הראשון של המאה העשרים ואחת הייתה התלכדות חברתית סביב מנגנוני המדינה לנוכח המאבק הצבאי, שנתפס כקיומי ממש, התחזקה התפיסה האתנו-לאומית בגרסה פוסט-טריטוריאלית (כזו המעדיפה את הטוהר האתני גם אם זה מושג באמצעות התכווצות טריטוריאלית והעברת שטחים המאוכלסים בפלסטינים ישראלים באזור אום אל פאתם אל מעבר לגבול, תמורת סיפוח שטחי התנחלויות בגדה) ואומץ שיח של 'חברת מאבק'.

התהליכים שקרו בישראל בעשור זה שיקפו גם את התהליך הגלובלי.

מתקפת הטרור על מגדלי התאומים בארצות הברית ב־11 בספטמבר 2001 פתחה עידן חדש ביחסים הבין־לאומיים. בשלהי המאה הקודמת נחתם עידן המלחמה הקרה והתרחב תהליך הדמוקרטיזציה בעולם. לעומת זאת, העשור הראשון של המאה החדשה צפה בחזרה לעידן מלחמתי, שהוגים במערב קראו לו 'מלחמה נגד הטרור העולמי' אם לא 'מאבק תרבויות' של ממש, כפי שהמשיג האנטינגטון. נקל היה לראות בסיבוב החדש של המלחמה בין ישראל לבין הפלסטינים כמייצג את המערכת העולמית, כשישראל ניצבת בקו החזית של תרבות המערב מול המתקפה של האסלאם הרדיקלי.

'כשאומה נמצאת במלחמה, דברים רבים שיכולים להיאמר בזמן שלום מהווים מכשול חמור למאמציה, עד כי לא ניתן לסבול את ביטויים כל עוד אנשים נלחמים, ושום בית משפט לא יוכל לראותם כמוגנים תחת זכות חוקתית כלשהי'. דעה זו, שהביע שופט בית המשפט העליון בארצות הברית אוליבר וונדל הולמס בעניין *Schenck V. United States (1919)*, שבה ועלתה בעקבות המתה שנוצר בארצות הברית עם פרוץ המלחמה בעיראק.² אכן, תמיד היו חופש הביטוי, חופש העיתונות וזכות הציבור לדעת הקורבנות הראשונים של דמוקרטיה בזמן מלחמה. על אחת כמה וכמה במלחמה שאינה מתחוללת מרחק אלפי מיל מעבר לאוקיינוס אלא בבית עצמו, ברחובות הערים הראשיות, בבתי הקפה ובמרכזי הקניות בעורף.

לכן אין תמה שבכל המחקרים שנעשו בעניין זה בישראל מאז 1967 נמצא, כי כאשר עומדים זה מול זה צורכי הביטחון לעומת חופש הביטוי, העדיף שיעור לא קטן של ישראלים מאז ומעולם שתיטה הכף לצד הראשון (אריאן, 1999: 228–229). בשנת 1995 תמכו 41% מהישראלים בהיגד הכללי 'די באיום הקל ביותר על ביטחון המדינה כדי להצדיק הגבלה רצינית של הדמוקרטיה' (פרס ויוכטמן־יער, 1998: 238). בסקר אחר נשאל מדגם מייצג של החברה הישראלית האם חופש הביטוי במדיה תורם לבטחון הלאומי או מסכן אותו?

38.8% הזדהו עם האפשרות הראשונה ואילו 61.2% החזיקו בדעה הרואה בחופש העיתונות ביקורת. 'שיקולי הביטחון' הם ההסבר לשיעור הגבוה של אנשים הסבורים שבישראל יש מידה גבוהה מדי של חופש (46.4%), בעוד שרק 7.1% סברו שמידת חופש הביטוי בארץ מעטה מדי (השאר, 46.5%, סברו שהמידה נאותה — sufficient).³

דפוס זה חזר על עצמו גם בעת האינתיפאדה ב־2001. אז האמינו 74% מן הציבור, כי בעתות משבר לאומי על העיתונאים להגביל את עצמם ולהתחשב באינטרס הלאומי, ורק 23% סברו שהעיתונאים צריכים לדווח על המתרחש רק על פי שיקולים עיתונאיים מקצועיים. כשני שלישים מן הציבור חשבו שהתקשורת צריכה להגביל את עצמה ולדחות ביקורת על מערכות השלטון,

ורק כשליש סברו כי התקשורת צריכה להמשיך ולבקר את השלטון גם בעתות משבר (שרמן ושביט, 2005).

שנתיים לאחר מכן, ועדיין בעיצומה של האינתיפאדה, השיבו 73% מן הישראלים במדגם ארצי שלא יכולה להתקיים דמוקרטיה ללא תקשורת חופשית. עם זאת, כמחצית מן הנחקרים טענו באותה נשימה שלתקשורת הישראלית יש חופש רב מדי. יותר מ-80% מן הנחקרים סברו, כי במקרים שבהם יש חשש לביטחון המדינה מהסיקור התקשורת, צריכה התקשורת לצנזר את עצמה. אחוז כמעט דומה, כ-70%, השיבו כי אין התקשורת מחויבת לדווח על ההתרחשויות בשטחים, אם מדובר בנושאים שעלולים לפגוע בתדמיתנו בעולם. כאן כבר לא מדובר בסכנה ביטחונית ממשית אלא בשאלת התדמית הבין-לאומית בלבד. למרות זאת, הציבור תופס את חופש העיתונות כבעל חשיבות משנית.⁴

הבחנה שנייה: פיקוח אינסטרומנטלי ופיקוח מהותי

בעשור הראשון של המאה העשרים ואחת התייצבה התקשורת הישראלית באופן נמרץ לימין הממשל, ונרתמה להפיץ את הנרטיב הישראלי מול הנרטיב הפלסטיני, כדי לסייע לצבא לנצח במערכה על התודעה. גם ארגונים אחרים במערכת ייצרו המשמעות נרתמו, כדי ליצור הסכמה (to manufacture consent). כשם שעם פרוץ האינתיפאדה ביטלה האוניברסיטה העברית קורסים שעניינם הכרה בחברה הפלסטינית, 'כי הזמן אינו מתאים לכך', כך נמנעו עורכי עיתונים מלפרסם מאמרים מתורגמים לעברית של כותבים פלסטינים (דני רובינשטיין, 'הארץ', 2 במאי 2006).

עם זאת, לא נפסק פרסום מאמרים ושידור תוכניות בעלי אופי ביקורתי על הצבא ועל העניינים הצבאיים. כאשר החל לפחות מספר פיגועי הטרור, בערך מהשנה השלישית של האינתיפאדה, אף גברו הפרסומים שביקרו את אופן פעולת הצבא, את הנעשה בשטחים, את ההחלטות הצבאיות ואת פעולותיהן של יחידות צבאיות. מקצת הפרסומים היו בעלי אופי ביקורתי ביותר: התעללות חיילים בגופות פלסטינים, ריבוי מקרי הרג של ילדים פלסטינים, ועל כל אלה נוספה ביקורת שעניינה היבטים אחרים של התנהלות מערכת הביטחון.

כיצד ניתן אפוא לישוב את הדו-קיום בין שתי המגמות המנוגדות האלה? מצד אחד, התייצבות נאמנה סביב הדגל; ומצד אחר, פרסום של חומר בעל אופי ביקורתי? כיצד יכלה התקשורת להצהיר על נאמנותה לתפקיד כלב השמירה של השלטון, ובאותה עת לשרתו? פתרון הדילמה הזו אפשרי, אם נבחין בין שני סוגים של פיקוח אזרחי: פיקוח אינסטרומנטלי ופיקוח מהותי. הראשון בודק את התנהלות המערכת הביטחונית מתוכה, והשני בוחן אותה מבחוץ. בראשון משמשת התקשורת חלק של הסדר החברתי הקיים, ואילו בשני היא

כמו עומדת מחוץ לו ובוחנת אותו. הראשון מפעיל שיקולי יעילות והשני הוא פיקוח נורמטיבי, הבוחן את הנחות היסוד של תפיסת הביטחון, כגון הסתמכות עצמית, תפיסת 'המלחמה הצודקת' ובעיקר עקרון ההגנה העצמית. חוקרי תקשורת, ובהם לאנס ו' בנט (Lance W. Bennett), שהתמודדו עם שאלת ביקורתיות התקשורת בעת מלחמה, פיתחו את מודל האינדקסינג (indexing). המודל קובע כי כאשר אמצעי התקשורת נוקטים עמדה ביקורתית, מידת החופש שהם נוטלים לעצמם משקפת את קשת הדעות הקיימות בקרב מקבלי ההחלטות, ובכל אופן לא יחרגו מטווח האידאולוגיות הדומיננטיות (Althaus et al., 1996).

הסבר זה ממעיט בהערכת האוטונומיה שיש לתקשורת במשטרים פוליארכיים. השוואת העיתונאים לפעולתם של האינטלקטואלים כסוכני משמעות עשויה להועיל. הם משתתפים במאבק על קביעת המשמעות בתוך שדה של משמעויות חלופיות. במסורת הליברלית המערבית אמור האינטלקטואל להיות האיש ששואל שאלות נוקבות על טיב הסדר החברתי והפוליטי, ולעשות זאת מתוך מחויבות לאמת – מחויבות בעלת פן מוסרי. מעמדו של האינטלקטואל נובע מכך שהוא חף מאינטרסים אנוכיים ואין לו יד במערך יחסי הכוחות הפועלים בזירה. מחויבותו היחידה היא לתת דין וחשבון אמתי על המציאות ועל ערכי הצדק והמוסר, שמהם צריך לגזור את ההווה החברתית והקהילתית (פלדחי, 2006). כזה היה סוקרטס על פי כתבי אפלטון. מבחינה זו דומה מצבם של האינטלקטואלים לזה של נביאי ישראל, שכוחם נבע מהקשר הישיר עם האל, שהוא המקור הטרינסצנדנטי של האמת והטוב.

לשליחות העיתונאית יש שתי פנים. בפן אחד שלה העיתונאי ממלא תפקיד דומה לזה של האינטלקטואל ואמור להיות נביא הזעם, החושף את האמת ומדבר בשם הצדק. אבל הפן השני שלו הוא היפוכו של הראשון. העיתונאי אמור למלא שליחות חברתית מטעם הקולקטיב ובשמו, כפי שהוא מיוצג על ידי הסמכות הפוליטית העליונה, המדינה. בתור שכזה יש לעיתונאי תפקיד סוציאליזטורי, מחנך, מגייס. הוא פועל בשליחות ההגמון, הריבון או השליט. תכליתו לסייע להשיג סולידריות חברתית ולתמוך בסדר הקיים: 'indeed to manufacture consent'. הפן השני של השליחות העיתונאית בולט במיוחד בתנועות חברתיות הנאבקות לעצמאות לאומית, בשלבים מוקדמים של בניין עם או בניין מדינה או כאשר נשקפת סכנה חיצונית או פנימית לקיומו של הקולקטיב. אחרי מלחמת העולם הראשונה חלה באירופה התפכחות מהציפייה שהאינטלקטואלים ימלאו את תפקידם. ג'וליאן בנדה (Banda, 1927/2003) פרסם את ספרו על בגידת האינטלקטואלים והראה כיצד הם ויתרו על מעמדם האוטונומי ורתמו את עצמם לרשות הלאמנות הברוטלית והגזענות. כשחזרה

התופעה על עצמה ביתר שאת (עם היידגר, שנתם למען המשטר הנאצי, או עם האינטלקטואלים הצרפתיים שסייעו למשטר וישי), קרסה לחלוטין האמונה שהאינטלקטואלים יכולים למלא, או שמעולם מילאו, את התקוות ואת הציפיות שתלו בהם. כך התחזקה התפיסה הרואה בהם שליחיו של השלטון בלבד. מה ההבדל אם כן בין האינטלקטואלים במשטרים טוטליטריים, שבהם הם משמשים סוכנים מלאים של המשטר, לבין אלה הפועלים במערכות פוליארכיות, שבהן נדמה שיש לאינטלקטואלים מידה מסוימת של אוטונומיה?

תשובת פולנצס לשאלה זו היא להבחין בין אוטונומיה לבין אוטונומיה חלקית (1969). לטענתו, אפילו מוסדות המדינה, ובהם המוסדות המדינתיים האידאולוגיים, עשויים לשמר בפעולתם מידה מסוימת של עצמאות או של אוטונומיה מפני אחיזתו של המעמד השולט. זהו אינטרס של המעמד השולט לתת למוסדות המדינה אוטונומיה, כדי שאלה יוכלו להיחשב חופשיים, וכך יחזקו את בסיס הלגיטימציה הדרוש להם כדי לבסס את אמינותם.

בלי לאמץ את כל תפיסתו של פולנצס, למשל את גישתו המעמדית, אפשר להשתמש במושג האוטונומיה החלקית שלו ולאחר את התנאים שבהם תחזק או תיחלש אוטונומיה של אינטלקטואלים, כמו גם של סוכני משמעות אחרים. מובן מאליו כי איום על קיומו של הקולקטיב או על הסולידריות הפנימית שלו יצמצמו אוטונומיה זו. המושג של פולנצס 'אוטונומיה יחסית' יכול לשפוך אור על הקורות את ישראל במעבר מהמאה העשרים למאה העשרים ואחת.

לקראת סוף המאה, כשהתחזקה תחושת הביטחון הקיומי בישראל, נשבר אופייה האחיד וההומוגני של האידאולוגיה ההגמונית והתחזקו נרטיבים חלופיים. זו אמנם נשארה הראשית בקרב קהילת סוכני המשמעות אולם נחלשה מידת הבלעדיות שלה לעומת נרטיבים אחרים. מצב זה אפשר לתקשורת מרחב דעות ופרשנויות מגוון יותר. שנית, דעות חלופיות אלה, שהן בעלות השגות ביקורתיות על הביטחוניזם הישראלי, על הציונות, על הדומיננטיות האשכנזית או על האתנו-לאומיות הישראלית, ושהתקיימו עד אז בשולי החברה, נעו בשנות התשעים לעבר המרכז וזכו ללגיטימציה מסוימת גם בקרב קבוצות לא פריפריאליות.

ביטוי לכך אפשר לראות למשל במערכת החינוך. ספרי לימוד בהיסטוריה, שעד אז ביטאו אך ורק את הנרטיב הלאומי הרשמי, עמדו בשנות התשעים מול מתקפה של תומכי הנרטיב הביקורתי, שתבעו ללמד בבתי הספר גם את הנרטיבים החלופיים: לדוגמה לספר לא רק את סיפור מלחמת השחרור אלא גם לעמוד על משמעות הנפֶּה מנקודת המבט הפלסטינית (גור, 2005: 163).

אנתרופולוגים זיהו תופעה דומה כאשר עקבו אחר טקסי זיכרון בבתי ספר. עדנה לומסקי-פדר, שבחנה 50 טקסי זיכרון כאלה בין השנים 1994–2004,

מצאה כי חל בהם שינוי. ברובם אמנם נשאר הזיכרון הקנוני, אך אחרים נעשו מגוונים יותר. ויש בהם אף כאלה, שבמקום לעודד מחויבות כלפי האומה הישראלית באמצעות זיכרון הרואי של הנופלים, עסוקים בכאב הפרטי ובזיכרון האישי. בשליש מן הטקסים נשמעו אפילו קולות של מחאה וביקורת על התרבות הלאומית. עם זאת, ממשיכים כל הטקסים להבליט את מרכזיותה של המלחמה בזיכרון ובתודעה של היחיד ושל החברה ומשמשים דרך יעילה ביותר ליצור סולידריות ללא הסכמה ערכית (לומסקי-פדר, 2005).

הוא הדין בנוגע לתקשורת. שלא כבימים עברו, היא מבטאת כיום גם את החברה האזרחית ואת הפרט אבל האוטונומיה שלה היא יחסית. הפיקוח שלה הוא אינסטרומנטלי ולא מהותי. ניתוח תוכן של מאמרים, כתבות ופרשנות של העניינים הצבאיים מראה כי מדובר בביקורת על מידת היעילות של תפקוד המערכת הצבאית. התקשורת בוחנת באיזו מידה היא משיגה את המטרות שהצבא קבע לעצמו, האם יש תקלות, ליקויים או מחדלים. ביקורת כזו בוחנת את תנאי השירות של החיילים, את התנהגותם הנורמטיבית של המפקדים, את היחס לנשים בצבא, ואפילו את ההתנהגות הנורמטיבית כלפי פלסטינים. הדוגמה המובהקת ביותר לכך היא אופן פעולתה של הכתבת הצבאית של הרדיו כרמלה מנשה, שנעשתה האומבודסמן הלא רשמי של צה"ל.

לעומת זאת כמעט ואין ביקורת מהותית על מקומו של הצבא בחברה הישראלית, על הנחות היסוד של מדיניות הביטחון, על עקרונות הדוקטרינה הצבאית, על מהות טיבן של ההכרעות הביטחוניות, על מערכות הנשק ועל תכלית קיומן. אפשר לראות זאת למשל בשיח התקשורתי והציבורי על תקציב הביטחון. במהלך העשור האחרון אמנם נשמעו תביעות לקצץ בתקציב אבל לא הוצע לבנות תקציב אפס. כלומר לא לתכנן את התקציב על בסיס התקציב דאשתקד אלא מלכתחילה לשאול שאלות יסוד על מהות הביטחון וצורכי הביטחון ולגזור מהם תקציב חדש שנוצר על פי מידתם.

פיקוח אינסטרומנטלי בוחן את יעילות השיטה הקיימת, בעוד שפיקוח מהותי שואל שאלות שעניינן מהות הסדר החברתי והפוליטי. פיקוח מהותי יבדוק את טיב ההסדרים הביטחוניים, את הנחות היסוד שעל בסיסן מעוצבת תפיסת הביטחון והעקרונות הצבאיים, את אפשרויות הפתרון המדיני לסכסוך ואת מקומה של האופציה הכוחנית במדיניות חוץ.

ביקורת מהותית הייתה מתמודדת בראש וראשונה עם בעיית היסוד של החברה הישראלית מאז 1967 – הכיבוש המתמשך. האינתיפאדה של שנת 2000 חיזקה דווקא את הנחת היסוד של האליטה הצבאית-פוליטית בישראל, שלפיה הסכסוך עם הפלסטינים הוא סכסוך קיומי, ולכן המעיטה בהערכת השפעתו של הכיבוש על המשך הסכסוך. הנחת היסוד הזו לכאורה התחזקה עם ניצחון החמאס

בבחירות לרשות הפלסטינית ב־2006. ניצחון החמאס אפשר בעצם לראות את המלחמה בין ישראל ובין הפלסטינים כמלחמה נמשכת אחת שהחלה לפני שני דורות, במושגי יעלון, 'המלחמה על הבית' או 'המשך מלחמת השחרור'.

גם מי שדוחה את אופן הקריאה הפלסטיני את הסכסוך חייב להבחין בכך שהוא מתנהל בשני מישורים, ושמטנהלים כאן סימולטנית שני מאבקים. האחד הוא מאבק הפלסטינים נגד עצם קיומה של הישות הציונית בלב המרחב הערבי מוסלמי. במאבק זה אין הפלסטינים נרתעים מלהשתמש גם בטרור. אבל במקביל יש גם מאבק פלסטיני לשחרור לאומי, למען הגדרה עצמית ולדו־קיום בצדה של מדינת ישראל. תמונת המראה היא זו: מצד אחד מנהלת ישראל מלחמה נגד מלחמה מהפכנית שאינה נרתעת מלהשתמש בטרור. מצד אחר ישראל נלחמת מלחמה בעלת אופי קולוניאליסטי, שנועדה להרחיב את שטחה הגאוגרפי ולהביא לידי כך שבכל הסדר שיהיה בעתיד יישארו בידה כמה שיותר שטחים ממערב לירדן.

למאבק הפלסטיני נגד עצם קיומה של מדינת ישראל אין לגיטימציה בין־לאומית ולכן הפלסטינים מנסים להציג את מאבקם כמאבק שנועד אך ורק כדי להשתחרר מן הכיבוש. באותה מידה אין לגיטימציה בין־לאומית להתפשטות הטריטוריאלית של ישראל. לכן נוח לישראל להציג את המלחמה כבעלת פן אחד בלבד: כאילו מדובר בהתגוננות מפני טרור שמבקש להשמדה.

מאז פרוץ האינתיפאדה השתתפה התקשורת הישראלית במאמץ להציג את המלחמה כבעלת פן אחד בלבד, מאבק על עצם הקיום הלאומי, 'המאבק על הבית'. מסיבה זו מיעטה הטלוויזיה לשרד תמונות החושפות את הפן הקולוניאלי של הנוכחות בשטחים: את התנהגות המתנחלים, את מעשי הצבא ואת סבלם של הפלסטינים. מסיבה זו יש הכרח להשתמש באמצעי הסתרה, בהעלמה, בעיוות ובמכבסת מילים. מי שמנסה בכל זאת להאיר על המתחולל בשטחים נתפס כפוגע בנרטיב הלאומי וכמי שמערער את כוח העמידה הלאומי, ונחשב עוכר ישראל. דוגמה אחת לכך היא התפיסה העצמית שישראל היא הקורבן, היא הגורם הפסיבי בסכסוך ואילו הפלסטינים הם היוזמים, התוקפים. הם אלה המפרים את הסדר ואילו הפעילות האלימה הישראלית מוסברת כהגנה עצמית, תגובה על היוזמות התוקפניות של הפלסטינים. הפלסטינים מצדם רואים את עצם הסטטוס קוו כמצב של אלימות ישראלית יזומה, ולכן מעשיהם הם תגובת הנגד ליוזמה ההתקפית הישראלית. השאלה אינה כמובן מי צודק 'באופן אובייקטיבי' בוויכוח הזה אלא כיצד מבנה התקשורת את הנרטיב. והטענה המועלת כאן היא, שהתקשורת הישראלית מראה כמעט באופן בלעדי את הפן הישראלי, מתעלמת, מסתירה ואף מכחישה את קיומו של הנרטיב האחר.

השימוש במילה 'כיבוש' יכול לשמש כנייר הלקמוס למאבק הזה על הנרטיב. בשנות התשעים, כאשר החלה להישמע ביקורת על התפיסה הביטחונית השלטת בישראל, נעשה הדבר רק באופן חלקי. בערוצי התקשורת המרכזיים, שלושת ערוצי הטלוויזיה, שידורי הרדיו בקול ישראל ובגלי צה"ל, ובשני עיתוני הערב, באה לידי ביטוי בראש ובראשונה התפיסה השלטת. בדיווחיהם לא העזו אף עיתונאי או פרשן להשתמש במושג 'הכיבוש'. הגישה האחרת מצאה את ביטויה בעיקר בערוצים חלופיים: במקומונים, בביטאונים פוליטיים מסוימים או באתרי אינטרנט. הביקורת בערוצים הלאומיים הייתה אינסטרומנטלית בלבד, ולא מהותית. קיומה של הביקורת האינסטרומנטלית חיוקה דווקא את בסיס הלגיטימציה של אמצעי התקשורת הלאומיים, מכיוון שבעידן של תקשורת ביקורתית גישה לא ביקורתית כלל הייתה פוגעת במעמדה של התקשורת בעיני הציבור.

מבחינה זו מעניין מאוד המקרה של עיתון 'הארץ'. 'הניו יורק טיימס' הישראלי הזה היה ערוץ התקשורת הלאומי היחיד שבו המשיכה להופיע ביקורת מהותית לאורך כל שנות האינתיפאדה. זה היה העיתון היחיד שכתביו סיקרו את הסכסוך מהשטח הפלסטיני (עמירה הס, בתחילה ברצועת עזה ואחר כך ברמאללה), שהקצה מדור קבוע לעיתונאי בכיר, שהראה את נקודת המבט הפלסטינית (גדעון לוי), ושניהל ויכוח מעמיק ונוקב עם הביטחוניזם הישראלי (באמצעות כמה פרשנים מדיניים, למשל עקיבא אלדר).

הטענה שלא היה הבדל עקרוני באופן שסיקר עיתון 'הארץ' הליברלי את האינתיפאדה לעומת האופן שסיקרה גופי חדשות אחרים, ליברליים פחות, מתעלמת מהעשייה החתרנית של העיתון (דור, 2001). אף שהוא משמש זירה תקשורתית חשובה של האליטה הישראלית, ייזכר 'הארץ' בתולדות התקשורת בישראל כמי שנתן במה לקולות אופוזיציוניים, וכמי ששימש אמצעי של פיקוח מהותי בנושא הביטחון.⁵ אין תמה אפוא שהעיתון זכה לביקורת חריפה ביותר הן מהקהילה הפוליטית והן מציבור הקוראים. בשנים הראשונות של האינתיפאדה איבד העיתון כמה אלפי קוראים ואף כותבים (כגון עירית לינור), שתלו במפורש את פרישתם בעמדותיו הבלתי פטריוטיות של העיתון.

הדבר המרשים עוד יותר בעיתון 'הארץ' הוא העובדה שהוויכוח הפנימי שהתנהל בו נעשה באופן הפוך מהמצופה. המוציא לאור, שלכאורה צריך היה להיות מודאג מהירידה בתפוצה ולתבוע מעורכיו ליישר קו עם רוח התקופה ולבטא את מערכת הערכים הדומיננטית, תמך בקו הביקורתי. לעומתו העורכים דווקא, שלכאורה היו צריכים לתבוע אוטונומיה רחבה ככל האפשר בשאיפתם למלא את התפקיד האינטלקטואלי של המבקר החברתי, ניסו למתן את הקו החתרני בעיתון ולצמצם את הפער בין עמדות המערכת לבין העמדות של הממשלה ומערכת הביטחון.

המאבק הפנימי הזה, שהתנהל במערכת 'הארץ' במהלך שנות האינתיפאדה, מחייב לדחות את תאוריות הכלכלה הפוליטית של התקשורת, התולות את התנהגות התקשורת בשיקולים כלכליים של המוציא לאור. אילו הייתה גישה זו נכונה, שהיא הבולטת מבין חוקרי התקשורת הרדיקליים, צריך היה המוציא לאור להקריב את השקפת עולמו למען האינטרסים הכלכליים. אבל לא כך קרה.

לעומת זאת, אלה שחששו לסטות מהקו המרכזי היו העורכים דווקא. הם נהגו כך מכיוון שרצו לשמור על מעמדו של העיתון כבמה מרכזית בחברה הישראלית. לא הפסד כלכלי הנובע מאובדן כמה אלפי קוראים הטרידים אלא הפגיעה בלגיטימציה של העיתון, אם יתרחקו יותר מדי מעמדות הקהל שלהם. לשון אחר, מידת האוטונומיה של אמצעי תקשורת אינה רק תוצאה של לחצים מצד הממסד הפוליטי-צבאי אלא גם מצד הצרכנים; ולא רק משיקול כלכלי אלא משיקולי לגיטימיות.

טווח הביקורת הלגיטימית אינו מותנה, כפי שטוענת תאוריית האינדקסינג, רק במרחב הביקורת שבין חברי האליטה אלא כולל גם את דעות הציבור. ומכיוון שבתקופת חירום מצטמצם היקף הדעות באופן ניכר, הדבר מצמצם גם את מרחב הדעות של העיתון ופוגע באוטונומיה שלו, שמלכתחילה היא אוטונומיה אינסטרומנטלית ולא מהותית.

מלחמת לבנון השנייה, בקיץ 2006, הדגימה עניין זה ביתר שאת. כשפרצה המלחמה, נקראה התקשורת מרצונה לדגל, התלכדה מאחורי המנהיגות הלאומית ותמכה במהלך המלחמת. בעידודה הגיעו ראש הממשלה, שר הביטחון והרמטכ"ל לשיאים חסרי תקדים של פופולריות, והחלטותיהם המדיניות והצבאיות זכו למבול של דברי שבח והלל. אולם ככל שנמשכה המלחמה ועלה מספר הנפגעים, וככל שמתחיי הרקטות והטילים שנורו מלבנון על יישובי הגליל והצפון גברו ולא פסקו, כך גברה הביקורת.

אבל גם הפעם הייתה זו ביקורת אינסטרומנטלית ולא מהותית. התקשורת שאלה מדוע אפשר צה"ל לחיזבאללה להתבסס בדרום לבנון במשך שש שנים, ולא העלתה על דעתה כלל לשאול שאלה עקרונית יותר: מדוע דחתה ישראל על הסף את האפשרות להגיע להסדר מדיני עם סוריה כבר ב־2000, הסכם שמלכתחילה היה מונע את התמיכה הסורית בחיזבאללה. עיתונאים ופרשנים לא ביקרו את הממשלה על שהעדיפה באופן אוטומטי את האפשרות הצבאית על פני האפשרות המדינית בניסיון לפתור את הסכסוך שנוצר בן ליל עם חטיפת החיילים. הם לא ערערו על עצם ההחלטה לצאת למלחמה אלא על אופן ניהולה הכושל.

וכאשר נקטו כמה ערוצי התקשורת נימה ביקורתית יותר מהנהוג בעבר,

למשל ערוץ 10 או כתבים מסוימים בעיתונות הכתובה והמשודרת, הגיב הציבור בכעס. הוא האשים את התקשורת על שאינה ממלאת את תפקידה בשעת חירום, חותרת תחת האחדות הלאומית ופוגעת במורל העורף והצבא, ואפילו מסייעת לאויב.

חודשים ספורים לאחר המלחמה נעשו ניתוחי תוכן ראשונים של הביקורת שהטיח הקהל כנגד התנהגות התקשורת במלחמה. את הניתוחים עשו חוקרי ארגון 'קשב' (media watch), ועדת דורנר, שמינתה מועצת העיתונות לקביעת כללי אתיקה לעיתונות בימי מלחמה, ואף כמה חוקרי תקשורת.⁶ הצד השווה שבכל ניתוחי התוכן היה חד-משמעי וברור: הציבור היה הרבה יותר פטריוטי ולאומי מהתקשורת. הוא הפנה אצבע מאשימה נגדה על שהעזה לנקוט קו ביקורתי בעצם ימי המלחמה. לו היה הדבר תלוי בו, היה מעדיף לחזור לימי ה'שקט, יורים', שאפיינו את התקשורת הישראלית בעידן שקדם למלחמת יום הכיפורים.

יחסי תקשורת—ביטחון במלחמת לבנון השנייה יעמדו במרכזו של ניתוח נפרד. הם ראויים לעיון שכזה, מכיוון שמלחמה זו הייתה הראשונה בסביבה מתוקשרת (the first mediatized rather than mediated war); אבל בהקשר שבו דנו כאן, אי-אפשר שלא לדאוג בבירור עד כמה חזקים האילוצים החברתיים של סביבת התקשורת, אילוצים המצמצמים ומגבילים את אפשרות הפיקוח המהותי של התקשורת על הצבא והביטחון, גם כאשר בין העיתונאים ישנם מתי מעט המבקשים להחיל את עקרונות העיתונות הביקורתית גם על תחום הביטחון.

הערות

- 1 כדי לקרוא על ניתוח מפורט של שתי תפיסות אלה שנעשה בהן שימוש במושגים 'רטרו מטרו', ראו בספרי 'יד איש באחיו רצח רבין ומלחמת התרבות בישראל' (פרי, 2005).
- 2 ראו <http://www.ku.edu/carrie/docs/texts/schenk.htm>
- 3 ראו <http://www.ku.edu/carrie/docs/texts/schenk.htm>
- 4 מדד אמון הציבור בתקשורת, דוח מס' 1, מכון הרצוג, מאי 2004.
- 5 עובדה זו מנוגדת לאופי ההומוגני שהיה לעיתון בתחומים אחרים של חברה וכלכלה. רק עם חילופי העורכים ב-2005 נפתח העיתון קצת יותר לקבוצות תרבות אחרות (למשל הדתיים), לשכבות חברתיות אחרות (למשל תושבי הפריפריה) ולעמדות כלכליות אחרות (למשל מתנגדי הנאו-ליברליזם).
- 6 ראו למשל חוברת מיוחדת של 'העין השביעית' המוקדשת לתקשורת ולמלחמה, חוברת 64, ספטמבר 2006. כמו כן, ראו סדרת הפרסומים של בית הספר רוטשילד-קיסריה לתקשורת, אוניברסיטת תל אביב, 'על התקשורת במלחמה בלבנון', חוברת ראשונה

מאת גבי וימן, ינואר 2007; חוברת שנייה מאת תמר ליבס וזוהר קמפף, מרס 2007; חוברת שלישית מאת מארווין קאלב וקארול סיוון, אוקטובר 2007; חוברת רביעית מאת יורם בן-ארי, נובמבר 2007; חוברת חמישית מאת מוטי נייגר, אייל זנדברג ואורן מאירס, ינואר 2008

רשימת המקורות

- אלון, י'. 1960. מסך של חול. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- אריאן, א'. 1999. ביטחון בצל איום. תל אביב: פפירוס.
- בן אליעזר, א'. 2003. 'החברה הצבאית והחברה האזרחית בישראל', בתוך מ' אלחאג' וא' בן אליעזר (עורכים), בשם הביטחון. חיפה: אוניברסיטת חיפה: 29–76.
- ברזילי, ג'. 1996. 'מדינה, חברה וביטחון לאומי תקשורת המונים ומלחמות', בתוך מ' ליסק וב' קני־פז (עורכים), ישראל לקראת שנת 2000. ירושלים: מאגנס.
- גור, ח'. (עורכת) 2005. מיליטריזם בחינוך. תל אביב: בבל.
- דור, ד'. 2003. מאחורי חומת מגן. תל אביב: בבל.
- דור, ד'. 2001. עיתונות תחת השפעה. תל אביב: בבל.
- וימן, ג'. 2007. הביקורת הציבורית על התקשורת במלחמת לבנון 2006. בית ספר רוטשילד-קיסריה לתקשורת, אוניברסיטת תל אביב.
- כהן, ס"א. 2006. 'כפיפות יתר של צה"ל? שינוי במערכות היחסים בין הדרג האזרחי לבין הצבא בישראל', עיונים בביטחון המזה"ת 64. רמת גן: מרכז בס"א, אוניברסיטת בר-אילן.
- לבל, א'. (עורך) 2005. ביטחון ותקשורת, דינמיקה של יחסים. שדה בוקר: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- לוי, י'. 2003. צבא אחר לישראל. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- לומסקי-פדר, ע'. 2005. 'מטקס הירואי לפולחן של אבל: קולות שונים בטקסי יום הזיכרון בבית הספר', בתוך ח' גור (עורכת), מיליטריזם בחינוך. תל אביב: בבל: 276–299.
- נגבי, מ'. 2005. 'נפילתה ועלייתה של הצנזורה הצבאית בנושאי ביטחון', בתוך א' לבל (עורך), ביטחון ותקשורת, דינמיקה של יחסים. שדה בוקר: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן גוריון בנגב: 183–199.
- פדחצור, ר'. 2003. "תרבות הביטחון" הישראלית – מקורותיה והשפעתה על הדמוקרטיה הישראלית', פוליטיקה (10): 87–116.
- פלדחי, ר'. 2006. 'בגידת האינטלקטואלים', בתוך ח' הרצוג וכ' להד (עורכות), יודעים ושותקים: מנגנוני השתקה והכחשה בחברה הישראלית. ירושלים: מכון

ון ליר והקיבוץ המאוחד.

פרי, י'. 2001. 'שינוי השיח הביטחוני בתקשורת והתמורות בתפיסת האזרחות בישראל', *תרבות דמוקרטית* 4–5: 233–266.

פרי, י'. 2006. יד איש באחיו, רצח רבין ומלחמת התרבות בישראל. תל אביב: בבל. פרי, י' וא' יערי-יוכטמן. 1998. בין הסכמה למחלוקת. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

רחמים י'. (עורך) 2005. אין עם מי לדבר — מבט ביקורתי על הקשר פוליטיקה-תקשורת. תל אביב: מכון חיים הרצוג לתקשורת חברה ופוליטיקה.

שרמן, מ' וש' שביט. 2005. 'תקשורת וביטחון לאומי: תפקודה של העיתונות הישראלית בעיני הציבור הישראלי', בתוך א' לבל (עורך), *ביטחון ותקשורת, דינמיקה של יחסים*. שדה בוקר: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב: 239–260.

Althaus, S., et al. 1996. 'Revising the indexing hypothesis: Officials, media, and the Libya crisis', *Political Communication* 13 (4): 437–454.

Althaus, S. L., Edy, J. A., Entman, R. M. & Phalen, P. (1996). Revising the indexing hypothesis: Officials, media, and the Libya crisis. *Political Communication*, 13, 407–421.

Banda, J. (1927/2003). *La trahison des cleres*. Paris: Les Éditions Grasset.

Poulanzas, N. 1969. 'The problem of the capitalist state', *New Left Review* 10 (4): 761–780.

השיח הפרלמנטרי בנושא הרגולציה של הטלוויזיה המסחרית

מירה משה

מעמדה וסמכויותיה של הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו כרשות רגולטורית נקבעו בחוק הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו התש"ן-1990.¹ אלא שבצד הפעילות התחקית, המעגנת את מעמד הרשות כרשות רגולטורית, מתקיימת פעילות פרלמנטרית המבקרת את הרגולציה של הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו. מחקר זה מתמקד באיתור מאפייני התמיכה/ביקורת של השיח הפרלמנטרי בנושא הרגולציה של הטלוויזיה המסחרית בתקופה שבין נובמבר 2003 לנובמבר 2004, עשור לפעילותו של השידור המסחרי וערב היציאה למכרז חדש להפעלת ערוץ 2.

בעקבות מחקר זה התבררו הדברים הבאים: כרוניקת ההתנהלות של השיח הפרלמנטרי הושפעה מאוד מתוכני שידור חדשותיים יוצאי דופן אך התמקדה בעיקר בהיבטים החוקיים של הפעלת הטלוויזיה המסחרית והמכרז לערוץ 2; בשיח הפרלמנטרי בולטים היסודות הביקורתיים אולם נמצא גם יסוד תומך חזק; הביקורת הגיעה בעיקר מסיעות האופוזיציה, ולרוב במהלך דיוני הצעות חוק בנושא ההסדרה החוקית של הטלוויזיה המסחרית; התמיכה הגיעה בעיקר מסיעות שכינהו בממשלה ושנטו לתמוך ברגולציה במהלך דיונים של הצעות חוק בנושא ההסדרה החוקית והחברתית של הטלוויזיה המסחרית.

* ד"ר מירה משה היא מרצה במחלקה הרב תחומית במדעי החברה והרוח במכללת אריאל בשומרון ובמחלקה למדעי המדינה באוניברסיטת בר-אילן. דואר אלקטרוני: moshems@biu.013.net.il

** מחקר זה בוצע בעזרת מלגה מתוכנית המלגות של הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו לעידוד מחקרים בתחום התקשורת על שם זבולון המר.

המדינה כרגולטור תקשורת

נקודת המוצא לעיסוק בשיח הפרלמנטרי בנושא הרגולציה של הטלוויזיה המסחרית היא הגדרת המדינה כיחידה היסטורית וטריטוריאלית; יחידה המשמשת כסוכן היסטורי להגדרת היצירה החברתית, כסוכן פוליטי של מערכת קבלת החלטות מוסדית וכסוכן פונקציונלי של ארגונים בירוקרטיים (Melucci, 1996). השלטון מגלם את עצם מהותה של המדינה. אולם מזה זמן ניכרת מגמה ברורה של היחלשות המדינה וערעור מעמדה (Strange, 1994). תהליכי צמיחה של כלכלה גלובלית, כמו גם פעילות האיחוד האירופי המשותף שינו באופן ניכר את דמותה של מדינת הלאום ההיסטורית (Lepsius, 1994). השינויים שאנו עדים להם באופן ארגונים של גופי ממסד בענף התקשורת תומכים גם הם באסכולת היחלשות המדינה. האתגר הדומיננטי של זמינות טכנולוגיות תקשורת זולות יותר אפשר דה־צנטרליזציה, הפרטה, גידול במספר לווייני התקשורת וסיום עידן של מדיניות תקשורתית לאומית קוהרנטית (Siune, McQuail & Truetzschler, 1992). היינו בעקבות ייצור והפצה של טכנולוגיות חדשות עברה התקשורת האלקטרונית תהליכי שינוי מהירים (Laqueur, 1984). התפתחות זו (התלויה בגורמים פוליטיים, חברתיים, תרבותיים, כלכליים, טכנולוגיים ואחרים) (Hoffmann–Riem, 1996) הביאה לידי כך שהמדינה, אשר לפני נהנתה מפחות זכויות, נעה בשנות השמונים והתשעים למרכז הבמה הציבורית והפוליטית (Ithiel de Sola, 1983). אולם ההתפתחות הטכנולוגית המהירה של המדינה ההמונית גרמה לכך שהפעילות התחקית בנושאי המדינה אינה מתנהלת באטיות וביציבות אלא בגלים ובקפיצות (Brenner & Rivers, 1982). התוצאה היא קריאת תיגר על תפיסת הרגולציה ההיסטורית כי ספקטרום התדרים (רצף הקרניים האלקטרומגנטיות המאפשרות שידורי רדיו וטלוויזיה, תקשורת לוויינים ותקשורת דרך סיבים אופטיים) הוא משאב ציבורי במחסור, וכי בהיעדר רגולציה מדינתית, ייווצר כאוס, שכן אי־אפשר יהיה להגיע לכלל הסכמה בדבר הקצאת תדרים. קריאות תיגר אלו ערערו את בסיס ההצדקה לוויסות השימוש בתדרים ולמניעתם מגורמים לא רצויים מבחינה חברתית (Owen, 1982). נוסף על כך, הן מעידות על חששות מהיחלשות חוסנו של חופש הביטוי כבסיס לסולידריות חברתית (Cohen & Gleason, 1990), מדה־רגולציה תקשורתית מוחלטת (Bazelon, 1982), מאובדן שליטה ופיקוח על אמצעי התקשורת, ועוד. קריאות התיגר על תפיסת הרגולציה ההיסטורית והשלכותיהן הן גם הבסיס למחקר זה.

הנחת המחקר

הנחת העבודה של המחקר היא כי המשך שמירת האינטרס הציבורי בתחום הסדרת השידורים חייב להיות מגובה בתמיכה פרלמנטרית ברורה ומוצהרת. הנחה זו מעוגנת ברוח הגישה הפוקויאנית (Foucaulian) כי השיח התחקיתי-מוסדי מפרש ומניח מראש דרגת הזדהות גבוהה או שותפות פעילה עם ערכי המוסד ועם כוונותיהם של חברי המוסד. כמו כן, אומצה קביעתו של מייקל שדסון, כי תקשורת פוליטית שמתנהלת בהקשרים מדינתיים היא בעלת השפעה מקיפה יותר, שכן זו הזירה שבה מתקבלות ההחלטות החשובות ביותר בנוגע לחיי האוכלוסייה (Schudson, 1997).

השערת המחקר

השערת המחקר היא כי התקיימה ומתקיימת פעילות פרלמנטרית ענפה, המכרסמת ברגולציה של הטלוויזיה המסחרית. על בסיס השערה זו נוסחה שאלת המחקר הבאה: האם, ובאיזו מידה, תומך השיח הפרלמנטרי ברגולציה של הטלוויזיה המסחרית ובאיזו מידה?

אוכלוסיית המחקר

אוכלוסיית המחקר כללה את כל דיוני הכנסת שעסקו במישרין ו/או בעקיפין ברגולציה של הטלוויזיה המסחרית (כפי שפורסמו באתר האינטרנט של כנסת ישראל: <http://www.knesset.gov.il/index.html>) בתקופה שבין נובמבר 2003 לנובמבר 2004. הבחירה בפרק זמן זה למחקר הייתה בשל מלאות עשור לשידור המסחרי בישראל וערב היציאה למכרז חדש להפעלת ערוץ 2. אתר הכנסת מתעדכן מדי יום ומציג את מגוון הנושאים הנדונים בכנסת ישראל בכל יום נתון.

שיטת המחקר

בדיוני הכנסת שהייתה בהם נגיעה ישירה ו/או עקיפה בטלוויזיה המסחרית אותרו 'יחידות שיח רלוונטיות'. 'יחידת שיח רלוונטית' הוגדרה כרצף מילולי (צירוף מילים, משפט או קבוצת משפטים המזכירים את מועצת הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו ו/או הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו 2 ו/או ערוץ 10) העולה בדיוני הכנסת ומוסר בתמציתיות את עמדת חבר הכנסת בנושא הרגולציה.

כדי לענות על שאלת המחקר, הוגדרו המשתנים הבאים: פרופיל המשתתפים בשיח, פרופיל הדיון והעמדה המוצגת בשיח. להלן תיאור המשתנים:

1. פרופיל המשתתפים בשיח — פרופיל המשתתפים בשיח נבנה על בסיס

מגדר הדובר, מעמד הדובר, השתייכותו המפלגתית של הדובר והשתייכותו הסייעתית של הדובר. להלן ההגדרות האופרטיביות של רכיבי המשתנה: מגדר – השתייכות למין גבר או אישה; מעמד הדובר – השתייכות לאחד או ליותר מבין שישה המעמדים הפרלמנטריים הבאים: חבר כנסת, יושב ראש ועדה, סגן שר, שר, שר תקשורת, יושב ראש הכנסת; השתייכות מפלגתית – השתייכות לאחת מבין עשר המפלגות שהשתתפו בשיח: איחוד לאומי, ברית לאומית דמוקרטית חד"ש-תע"ל, יהדות התורה, יחד והבחירה הדמוקרטית, ליכוד, מפד"ל, עבודה מימד, רשימה ערבית מאוחדת, שינוי ותנועת ש"ס; השתייכות סיעתית – השתייכות לאחת מבין ארבע האפשרויות הבאות: סיעה שכינה בממשלה, סיעה שכינה פרק זמן מסוים בממשלה, סיעה שהשתתפה בקואליציה ללא שרים וסיעה שהשתתפה באופוזיציה.

2. פרופיל הדיון – פרופיל הדיון נבנה על בסיס הקשר הדיון, סוג הדיון, מרכזיות הדיון ותחום ההסדרה. להלן ההגדרות האופרטיביות של רכיבי המשתנה: הקשר הדיון – התדיינות בהקשר של אחד או יותר מבין חמש האפשרויות הבאות: בהקשר של 'הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו'; בהקשר של 'ערוץ 2'; בהקשר של 'מועצת הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו'; בהקשר של 'ערוץ 2 וערוץ 10'; ובהקשר של 'ערוץ 10'; סוג הדיון – התדיינות באחד מבין שלושה סוגי הדיון הבאים: הצעות חוק, שאילתות ותשובות, הצעה לסדר היום. מרכזיות הדיון – התדיינות באחת מבין שלוש הרמות הבאות: דיונים שעיקרם הרגולציה של הטלוויזיה המסחרית; דיונים שהתקיים בהם דיון גם בנושא הרגולציה של הטלוויזיה המסחרית; דיונים שאזכרה בהם הרגולציה של הטלוויזיה המסחרית באופן מינורי. תחום ההסדרה – התדיינות באחד או יותר מבין ארבעה תחומי ההסדרה הבאים: הסדרה חוקית, הסדרה חברתית/תרבותית, הסדרה ניהולית והסדרה כלכלית.

3. העמדה המוצגת בשיח – משתנה זה נבנה באמצעות קידוד עמדתו של הדובר באופן הבא: כאשר עמדת הדובר שהוצגה ביחידת השיח הייתה ביקורתית עד ביקורתית מאוד ביחס לרגולציה, קודד המשתנה באמצעות הספרה 1. כאשר עמדת הדובר שהוצגה ביחידת השיח הייתה ניטרלית ביחס לרגולציה, קודד המשתנה באמצעות הספרה 2. כאשר עמדת הדובר שהוצגה ביחידת השיח הייתה תומכת עד תומכת מאוד ברגולציה, קודד המשתנה באמצעות הספרה 3. המחקר התבסס על ניתוחים סטטיסטיים (באמצעות תוכנת spss) של כל פריטי המידע שנאספו.

ממצאים

ניתוח השיח הפרלמנטרי בנושא הרגולציה של הטלוויזיה המסחרית העלה כי בתקופה שבין נובמבר 2003 לנובמבר 2004 התקיימו בכנסת 3,766 דיונים. רק 57 מהדיונים (1.5%) נמצאו רלוונטיים למחקר. בתוך 57 הדיונים אותרו 94 'יחידות שיח רלוונטיות'.

תאריכי ההתדיינות

ניתוח שכיחות השיח הפרלמנטרי על פי תאריכי ההתדיינות וכותרת הדיון מאפשר מיפוי כרונולוגי של השיח. להלן הממצאים: בארבעה דיונים נמצאה שכיחות גבוהה יחסית של שיח פרלמנטרי בנושא הטלוויזיה המסחרית. בתאריך 24.11.2004 הייתה שכיחות הדיונים הגבוהה ביותר ועמדה על 14.9% (n=14). בתאריך זה הועלתה 'הצעה לסדר היום בנושא תחקיר חדשות ערוץ 2 על אודות מע"צ והתאבדותו של יצחק הרשקוביץ, זיכרונו לברכה, בעקבותיו'; שכיחות השיח בתאריך 8.11.2004 עמדה על 10.6% (n=10). בתאריך זה הועלתה 'הצעת חוק הקולנוע (הוראת שעה), התשס"ה-2004'; שכיחות השיח בתאריך 18.10.2004 עמדה על 9.6% (n=9). בתאריך זה הועלתה 'הצעת חוק הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו (תיקון – הארכת הזיכיון של הטלוויזיה הלימודית), התשס"ד-2004'; שכיחות הדיון בתאריך 15.11.2004 עמדה על 9.6% (n=9). בתאריך זה דנה הכנסת בנושא 'ייצוג קבוצות המיעוט ברשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו'. ניתוח הנתונים מראה כי למרות ההשתתפות הנמרצת של חברי הכנסת בדיון על תחקיר חדשות ערוץ 2 על מע"צ ועל התאבדותו של יצחק הרשקוביץ (n=14), נושאי הדיון שעניינם מסגרות החוק והמכרז לערוץ 2 (n=28) בולטים יותר פי שניים (ב-200% יותר).

חברי הכנסת המתדיינים

ניתוח שכיחות השתתפותם של חברי הכנסת בשיח הפרלמנטרי על פי שמות המשתתפים בדיון מאפשר מיפוי שמי של השיח. להלן הממצאים: שר התקשורת, אהוד אולמרט, התבטא במידה הרבה ביותר בנושא, בשיעור של 13.8% (n=13), חבר כנסת רוני בר און התבטא במידה רבה יחסית בנושא, בשיעור של 8.5% (n=8), חברי הכנסת ישראל אייכלר, גדעון עזרא, ראובן ריבלין ועבד אלמאלכ התבטאו במידה שווה בנושא, בשיעור של 5.3% (n=5). כל שאר חברי הכנסת התבטאו בין פעם אחת לשלוש פעמים בנושא.

פרופיל המשתתפים בשיח

מגדר – להלן פרופיל המשתתפים בשיח הפרלמנטרי על פי התפלגות שכיחות המגדר של המשתתפים: שכיחות השתתפותם של גברים בשיח הייתה גבוהה יותר ($n=88, p=94\%$), משכיחות השתתפותן של נשים בשיח ($n=5, p=5.3\%$).

מעמד הדובר – להלן פרופיל המשתתפים בשיח הפרלמנטרי על פי התפלגות שכיחות המופע של מעמד הדובר: שכיחות ההשתתפות של חבר כנסת במעמד של חבר כנסת הייתה הגבוהה ביותר, בשיעור של 64.9% ($n=61$). שכיחות ההשתתפות של חבר כנסת במעמד של שר התקשורת הייתה בשיעור של 14.9% ($n=14$). שכיחות ההשתתפות של חבר כנסת במעמד של שר הייתה בשיעור של 8.5% ($n=8$). שכיחות ההשתתפות של חבר כנסת במעמד של יושב ראש הכנסת (לשעבר שר תקשורת) הייתה בשיעור של 5.3% ($n=5$). שכיחות ההשתתפות של חבר כנסת במעמד של יושב ראש ועדה הייתה בשיעור של 4.3% ($n=4$) ושל חבר כנסת במעמד סגני שרים בשיעור של 2.1% ($n=2$).

שייכות מפלגתית – להלן פרופיל ההשתתפות בשיח הפרלמנטרי על פי התפלגות שכיחות השתייכותם המפלגתית של המשתתפים: שכיחות ההשתתפות של חברי כנסת מהליכוד הייתה הגבוהה ביותר, בשיעור של 44.7% ($n=42$). אחריה נמצאו חברי כנסת מש"ס, בשיעור של 9.6% ($n=9$), חברי כנסת מהאיחוד הלאומי, בשיעור של 7.4% ($n=7$), חברי כנסת מהרשימה הערבית המאוחדת, בשיעור של 7.4% ($n=7$) וחברי כנסת ממפלגת שינוי, בשיעור של 7.4% ($n=7$). אחריהם חברי כנסת מיהדות התורה, בשיעור של 6.4% ($n=6$), חברי כנסת מהברית הלאומית הדמוקרטית, בשיעור של 4.3% ($n=4$), חברי כנסת מחד"ש-תע"ל, בשיעור של 4.3% ($n=4$), חברי כנסת מעבודה וממימד, בשיעור של 4.3% ($n=4$). את טבלת שכיחות ההשתתפות סוגרים חברי כנסת מיחד ומהבחירה הדמוקרטית, בשיעור של 2.1% ($n=2$) וחברי כנסת מהמפד"ל, בשיעור של 2.1% ($n=2$).

שייכות סיעתית – להלן פרופיל המשתתפים בשיח הפרלמנטרי על פי התפלגות שכיחות השתייכותם הסיעתית: שכיחות ההשתתפות של חברי כנסת מסיעה שכינה בממשלה עומדת על 46.8% ($n=44$). שכיחות ההשתתפות של חברי כנסת מסיעה שהשתתפה באופוזיציה עומדת על 24.5% ($n=3$). שכיחות ההשתתפות של חברי כנסת מסיעה שכינה פרק זמן מסוים בממשלה (ולא פעלה במשך כל התקופה של כהונת הממשלה) עומדת על 20.2% ($n=19$). שכיחות ההשתתפות של חברי כנסת מסיעה שהשתתפה בקואליציה ללא שרים עומדת על 8.5% ($n=8$).

סיכום ניתוח פרופיל המשתתפים בשיח מאפשר לקבוע כי כרוניקת ההתנהלות של השיח הפרלמנטרי בנושא הרגולציה של הטלוויזיה המסחרית מושפעת מאוד מתוכני שידור חדשתיים יוצאי דופן מתמקדת בעיקר בהיבטים החוקיים של הפעלת הטלוויזיה המסחרית ובמכרז החדש לערוץ 2. שר התקשורת דאז אהוד אולמרט וחבר הכנסת רוני בר און בלטו במיוחד. כמו כן מדובר בשיח 'גברי' בעיקרו, שהובילו משתתפים במעמד של חברי כנסת המשתייכים לקואליציה ובעיקר למפלגת הליכוד.

פרופיל הדיון

הקשר הדיון – להלן פרופיל הדיון הפרלמנטרי על פי התפלגות שכיחות המופע של הקשרי הדיון: 42 יחידות שיח הופיעו בהקשר של 'הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו' (44.7%); 22 יחידות שיח הופיעו בהקשר של 'ערוץ 2' (23.4%); 20 יחידות שיח הופיעו בהקשר של 'מועצת הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו' (21.3%); שבע יחידות שיח הופיעו בהקשר של 'ערוץ 2 וערוץ 10' (7.4%); שלוש יחידות שיח הופיעו בהקשר של 'ערוץ 10' (3.2%).

סוג הדיון – להלן פרופיל הדיון הפרלמנטרי על פי התפלגות שכיחות המופע של סוג הדיון: השיח הפרלמנטרי בנושא הרגולציה של הטלוויזיה המסחרית התנהל ברובו בדיונים על הצעות חוק (n=43, p=45.5%), לאחר מכן בשאלות ותשובות (n=24, p=25.2%), דיונים על הצעות לסדר יום (n=21, p=22.3%), דיונים כלליים (n=3, p=3.2%), כנס מיוחד (n=2, p=2.1%) והודעת יושב ראש ועדה (n=1, p=1.1%).

עיקר הדיון – להלן פרופיל הדיון הפרלמנטרי על פי התפלגות שכיחות המופע של עיקר הדיון: ברוב המקרים (n=6, p=71.3%) הייתה הטלוויזיה המסחרית נושא הדיון העיקרי. ב-9.6% מהמקרים (n=9) התקיים דיון בנושא, וב-19.1% מהמקרים (n=18) אוזכרה הטלוויזיה המסחרית בדרך שולית במהלך הדיון.

תחום ההסדרה – להלן פרופיל הדיון הפרלמנטרי על פי התפלגות השכיחות של תחומי ההסדרה: השיח הפרלמנטרי בנושא הרגולציה של הטלוויזיה המסחרית התנהל ברובו בדיונים שעיקרם הסדרה חוקית של פעילות הערוץ (n=38, p=40.4%). לאחר מכן בהסדרה חברתית/תרבותית (n=31, p=33%), הסדרה ניהולית (n=20, p=21.3%) ורק לבסוף הסדרה כלכלית (n=5, p=5.3%).

סיכום ניתוח פרופיל הדיון מאפשר לקבוע שהשיח הפרלמנטרי בנושא הרגולציה של הטלוויזיה המסחרית התנהל פעמים רבות יותר בהקשר של 'הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו' ו'מועצת הרשות' מאשר בהקשר של 'ערוץ

2 ו/או ערוץ 10', בייחוד בדיונים על הצעות חוק שעיקרן ההסדרה החוקית של פעילות הטלוויזיה המסחרית.

העמדה המובעת בשיח

ניתוח שכיחות העמדה המובעת בשיח הפרלמנטרי מאפשר לאתר את הדומיננטיות של התמיכה/ביקורת ברגולציה התקשורתית. הממצאים מעידים על כך ששכיחות ביטוי ביקורת כלפי הרגולציה של הטלוויזיה המסחרית היה בשיעור של 46.8% (n=44); שכיחות ביטוי של עמדה ניטרלית כלפי הרגולציה של הטלוויזיה המסחרית היה בשיעור של 11.7% (n=11); שכיחות ביטוי עמדה תומכת ברגולציה של הטלוויזיה המסחרית היה בשיעור של 41.5% (n=39). המסקנה היא כי השיח הפרלמנטרי בנושא הרגולציה של הטלוויזיה המסחרית הוא שיח ביקורתי בעיקרו (n=44, p=46.8%) אולם טמון בו גם יסוד תומך חזק (n=39, p=41.5%).

ניתוח העמדה המובעת בשיח על פי פרופיל המשתתפים בו ניתוח העמדה המובעת בשיח על פי פרופיל המשתתפים בו נעשה באמצעות ניתוח שכיחות דו-ממדית למשתנה 'עמדה' ולרכיבי המשתנה 'פרופיל המשתתפים בשיח'. להלן ממצאי הניתוח:

מגדר – הן את שיח התמיכה ברגולציה של הטלוויזיה המסחרית והן את שיח הביקורת נגדה הובילו גברים. אולם תרומתם של הגברים לשיח הביקורת (97.7%) גבוהה פי 1.1 מתרומתם לשיח התמיכה (89.7%).

מעמד – את השיח הפרלמנטרי התומך ברגולציה של הטלוויזיה המסחרית הובילו חברי הכנסת, בשיעור של 53.8% (n=21), אחריהם שר התקשורת, בשיעור של 20.5% (n=8), שר שעיסוקו איננו תקשורתי, בשיעור של 15.4% (n=6), יושב ראש ועדה, בשיעור של 5.1% (n=2) ולבסוף סגן שר, בשיעור של 2.6% (n=1) ויושב ראש הכנסת, בשיעור של 2.6% (n=1). גם את השיח הפרלמנטרי המבקך את הרגולציה של הטלוויזיה המסחרית הובילו חברי הכנסת, בשיעור של 88.6% (n=39), אחריהם שר התקשורת, בשיעור של 6.8% (n=3) ולבסוף שר שעיסוקו איננו תקשורתי, בשיעור של 2.3% (n=1) וסגן שר, בשיעור של 2.3% (n=1).

שייכות מפלגתית – הן את שיח התמיכה ברגולציה של הטלוויזיה המסחרית והן את שיח הביקורת נגדה הובילו חברי מפלגת הליכוד. אולם תרומת חברי הליכוד לשיח התמיכה (66.7%) גבוהה יותר (פי 2.9) מתרומתם לשיח הביקורת.

שייכות סיעתית – את השיח הפרלמנטרי התומך ברגולציה של הטלוויזיה

המסחרית הובילו חברי סיעות שכיחנו בממשלה באופן מלא, בשיעור של 66.7% (n=26). את השיח הפרלמנטרי המבקר את הרגולציה של הטלוויזיה המסחרית הובילו חברי סיעות שהשתתפו באופוזיציה, בשיעור של 36.4% (n=16).
 בוצע מבחן למתאם ספירמן לבדיקת מובהקות הקשר בין המשתנה 'עמדה' לבין רכיבי המשתנה 'פרופיל המשתתפים בשיח'. להלן לוח 1 המציג את ממצאי המבחן:

לוח 1: ממצאי מבחן ספירמן לבדיקת מובהקות הקשר בין המשתנה 'עמדה' ובין 'פרופיל המשתתפים בשיח'

		Spearman's rho				
עמדה	סיעה	מפלגה	מעמד	מגדר		
.164	-.116	.137	.055	1.000	Correlation Coefficient	מגדר
					Sig. (1-tailed)	
					N	
.058	.133	.093	.298	.	Correlation Coefficient	מעמד
					Sig. (1-tailed)	
					N	
.325(**)	-.530(**)	.029	1.000	.055	Correlation Coefficient	מפלגה
					Sig. (1-tailed)	
					N	
.075	-.126	1.000	.029	.137	Correlation Coefficient	סיעה
					Sig. (1-tailed)	
					N	
.238	.112	.	.391	.093	Correlation Coefficient	עמדה
					Sig. (1-tailed)	
					N	
-.414(**)	1.000	-.126	-.530(**)	-.116	Correlation Coefficient	עמדה
					Sig. (1-tailed)	
					N	
.000	.	.112	.000	.133	Correlation Coefficient	עמדה
					Sig. (1-tailed)	
					N	
1.000	-.414(**)	.075	.325(**)	.164	Correlation Coefficient	עמדה
					Sig. (1-tailed)	
					N	

** Correlation is significant at the 0.01 level (1-tailed)

תוצאות מבחן ספירמן מצביעות על קשר חיובי מובהק בין מעמד הדובר לבין העמדה שהביע, וקשר שלילי מובהק בין שייכותו הסיעתית של הדובר לבין עמדתו.

שיח הרגולציה הביקורתי הוא שיח גברי בעיקרו, של חברי כנסת אשר ביקרו יותר מאשר תמכו ברגולציה ושהשתייכו לסייעות שהשתתפו באופוזיציה. כמו כן, הממצאים מראים שככל שהשייכות הסייעתית של הדובר מרוחקת יותר משולחן הממשלה, כן תגבר ביקורתו של הדובר על הרגולציה בטלוויזיה המסחרית. עוד עולה מהממצאים כי שיח הרגולציה התומך הוא שיח גברי במהותו, שנתמך בעיקר על ידי חברי כנסת המשתייכים לסייעות שכיחנו בממשלה באופן מלא או חלקי. כמו כן, אפשר לקבוע שככל שהמעמד של הדובר גבוה יותר, כן תגבר תמיכתו ברגולציה של הטלוויזיה.

ניתוח העמדה המובעת בשיח על פי פרופיל הדיון

ניתוח העמדה המובעת בשיח על פי פרופיל הדיון נעשה באמצעות ניתוח שכיחות דו־ממדית למשתנה 'עמדה' ולרכיבי המשתנה 'פרופיל הדיון'. להלן ממצאי הניתוח:

הקשר הדיון – הן שיח התמיכה והן שיח הביקורת על הרגולציה של הטלוויזיה המסחרית הוצגו בעיקר בהקשר של 'הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו'. אולם תרומת ההקשר של 'הרשות השנייה' לשיח התמיכה גבוהה יותר (פי 1.1) מתרומת ההקשר לשיח הביקורת (22.7% מיחידות השיח תומכות לעומת 66.7% מיחידות השיח שהן ביקורתיות). מעניין לציין כי שיח התמיכה שהוצג בהקשר של 'מועצת הרשות השנייה' גדול יותר (פי 2.4) משיח הביקורת שהוצג בהקשר של 'המועצה' (33.3% מיחידות שיח התמיכה נתרמו במהלך דיונים בהקשר של 'הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו' בעוד 13.6% מיחידות שיח הביקורת נתרמו מדיונים בהקשר של 'הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו'). סוג הדיון – דיונים של הצעות חוק תרמו במידה הרבה ביותר הן לשיח התמיכה ברגולציה של הטלוויזיה המסחרית (61.5%) והן לשיח הביקורת (36.4%) על הרגולציה של הטלוויזיה המסחרית. אולם תרומתם של דיונים של הצעות החוק לשיח התמיכה גבוהה יותר באופן יחסי מתרומתם לשיח הביקורת (פי 1.7 יותר).

מרכזיות הדיון – דיונים שעיקרם הרגולציה של הטלוויזיה המסחרית נתרמו במידה הרבה ביותר הן לשיח התמיכה ברגולציה של הטלוויזיה המסחרית (69.2%) והן לשיח הביקורת (79.5%) על הרגולציה של הטלוויזיה המסחרית. עם זאת, תרומתם של דיונים של הצעות החוק לשיח הביקורת גבוהה יותר מתמיכתם לשיח הביקורת (פי 1.1 יותר).

תחום ההסדרה – דיוני הסדרה חברתית ודיוני הסדרה חוקתית תורמים במידה שווה לשיח התמיכה ברגולציה של הטלוויזיה המסחרית (41%). דיוני ההסדרה החוקתית תורמים במידה הרבה ביותר לשיח הביקורת על הרגולציה

של הטלוויזיה המסחרית (36.4%). עם זאת, תרומתם של דיוני הצעות הסדרה חוקתית לשיח התמיכה גבוהה יותר מתרומתם לשיח הביקורת (פי 1.1 יותר). בוצע מבחן למתאם ספירמן לבדיקת מובהקות הקשר בין המשתנה 'עמדה' לבין רכיבי המשתנה 'פרופיל הדיון'. להלן לוח 2 המציג את ממצאי המבחן:

לוח 2: ממצאי מבחן ספירמן לבדיקת מובהקות הקשר בין המשתנה 'עמדה' ובין 'פרופיל הדיון'

עמדה	תחום	מרכזיות	הקשר	סוג	Spearman's rho	
.083	-.263(*)	-.091	-.073	1.000	Correlation Coefficient	סוג
					Sig. (1-tailed)	
					N	
.429	.010	.381	.483	.	Correlation Coefficient	הקשר
					Sig. (1-tailed)	
					N	
-.281(**)	-.144	.065	1.000	-.073	Correlation Coefficient	מרכזיות
					Sig. (1-tailed)	
					N	
.142	.028	1.000	.065	-.091	Correlation Coefficient	תחום
					Sig. (1-tailed)	
					N	
.172	.792	.	.533	.381	Correlation Coefficient	עמדה
					Sig. (1-tailed)	
					N	
-.054	1.000	.028	-.144	-.263(*)	Correlation Coefficient	עמדה
					Sig. (1-tailed)	
					N	
.606	.	.792	.167	.010	Correlation Coefficient	עמדה
					Sig. (1-tailed)	
					N	
.083	-.054	.142	-.281(**)	.083	Correlation Coefficient	עמדה
					Sig. (1-tailed)	
					N	
.	.606	.172	.006	.429	Correlation Coefficient	עמדה
					Sig. (1-tailed)	
					N	
94	94	94	94	94		

*Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed)

**Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed)

תוצאות מבחן ספירמן מצביעות על קשר שלילי מובהק בין הקשר הדיון לבין העמדה שהובעה בדיון. שיח הביקורת על הרגולציה של הטלוויזיה המסחרית נעשה בעיקר בהקשר

של ביקורת על 'הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו' בדיונים של הצעות חוק, שעיקרם רגולציה של הטלוויזיה המסחרית המדגישה את נושא ההסדרה החוקתית של הטלוויזיה המסחרית.

כמו כן, ניתן לקבוע כי שיח הרגולציה התומך נעשה בעיקר בהקשר של 'הרשות השנייה' ושל 'מועצת הרשות' בדיוני הצעות חוק, שעיקרם רגולציה המדגישה את ההסדרה החוקתית ואת ההסדרה החברתית. אפשר לראות כי קיים דמיון רב בין מאפייני פרופיל הדיון של העמדה הביקורתית לבין מאפייני פרופיל הדיון של העמדה התומכת ברגולציה של הטלוויזיה המסחרית.

סיכום

מחקר זה התמקד בחקר השיח הפוליטי בנושא הרגולציה של הטלוויזיה המסחרית. באופן מסורתי, מחקרים שעסקו בלימוד השיח הביורוקרטי-אדמיניסטרטיבי התעניינו יותר ביסודות הפונקציונליים החיוביים של שיח זה ובנטייתו להראות ניתוח של מטרות וסיבות לביורוקרטיה. ייחודו של המחקר הנוכחי הוא בראיית היסודות הביקורתיים של הסדרת השידורים והפיקוח בה בשעה שהוא מוסף להצדיק את הצורך ברגולציה של הטלוויזיה המסחרית.

מן הממצאים עלה כי כרוניקת ההתנהלות של השיח הפרלמנטרי בנושא הרגולציה של הטלוויזיה המסחרית מושפעת מאוד מתוכני שידור חדשותיים יוצאי דופן, אך מתמקדת בעיקר בהיבטים החוקיים של הפעלת הטלוויזיה המסחרית ובמרכז לערוץ 2. את השיח, שעוצב כשיח גברי, הובילו חברי כנסת המשתייכים לקואליציה, בעיקר למפלגת הליכוד. חברי כנסת אלו התעניינו הרבה יותר בהקשר של 'הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו' וב'מועצת הרשות' מאשר בהקשר של 'ערוץ 2' או 'ערוץ 10', ובייחוד בדיונים על הצעות חוק שעיקר תוכנם היה ההסדרה החוקתית של פעילות הטלוויזיה המסחרית. עוד התברר כי לא נמצאו די תימוכין להשערת המחקר כי מתקיימת פעילות פרלמנטרית ענפה, המכרסמת במקורות הלגיטימציה של הרגולציה של הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו ושל שידורי ערוץ 2. אמנם עלה כי השיח הפרלמנטרי בנושא הוא שיח ביקורתי בעיקרו אולם טמון בו גם יסוד תומך חזק. הקולות הביקורתיים בשיח נשמעו מכיוון סיעות האופוזיציה, אשר נטו במיוחד לבקר את הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו במהלך דיונים של הצעות חוק העוסקות בנושא ההסדרה החוקתית של הטלוויזיה המסחרית. לעומת זאת, חברי כנסת המשתייכים לסיעות שכיהנו בממשלה נטו לתמוך ברגולציה ובהצעות חוק העוסקות בנושא ההסדרה החוקתית והחברתית של הטלוויזיה המסחרית.

הערות

1 רגולציה פירושה הסדרת יחסי החליפין בחברה על ידי סמכות שלטונית ביצועית, שבאמצעות תקנות, הנחיות, הוראות או צווים מנהליים דורשת, מאשרת, מונעת או אוסרת פעילות או התנהגות של הפרט ו/או של ארגונים בחברה. הרשות להגבלים עסקיים, המפקח על הבנקים, הממונה על הביטוח ושוק ההון, הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו, מועצת הכבלים והלוויין, מנהל מקרקעי ישראל והרשות לשירותים ציבוריים הן כולן רשויות רגולטוריות, שקיבלו הסמכה חוקית להסדיר את תחומי הפעילות של ענף מסוים (ארבל-גנץ, 2003).

רשימת המקורות

ארבל-גנץ, א. 2003. מחקר מדיניות 37 – רגולציה הרשות המפקחת. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

- Bazon, D.L. 1982. 'The first amendment and the "new media" – New directions in regulating telecommunication', In D.L. Brenner & W.L. Rivers (Eds.), *Free but regulated, conflicting traditions in media law*. USA: The Iowa State University Press: 52–64.
- Brenner, D.L., & Rivers, W.L. 1982. 'Mass media law: An overview', In D.L. Brenner & W.L. Rivers (Eds.), *Free but regulated, conflicting traditions in media law*. USA: The Iowa State University Press: 3–12.
- Cohen, J., & Gleason, T. 1990. *Social research in communication and law*. London: Sage Publications.
- Hoffmann-Riem, W. 1996. 'Germany: The regulation of broadcasting', In M. Raboy (Ed.), *Public Broadcasting for the 21st Century*. London: University of Luton Press: 64–86.
- Ithiel de Sola, P. 1983. *Technologies of freedom*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Laqueur, W. 1984. 'Foreign news coverage: From bad to worse', In J. Landau (Ed.), *The media freedom or responsibility*. Jerusalem: B.A.L. Mass Communications.
- Lepsius, M.R. 1994. 'Beyond the nation-state: The multinational state as the model for the European Community', In J.A. Hall (Ed.), *The State: Critical concepts*. London: Routledge: 564–579.

- Melucci, A. 1996. *Challenging codes*. Cambridge: University Press.
- Owen, B. 1982. 'Radio and television', In D.L. Brenner & W.L. Rivers (Eds.), *Free but regulated, conflicting traditions in media law*. USA: The Iowa State University Press: 35–51.
- Reich, R.B. 1994. 'Who is "Us"?', In J.A. Hall (Ed.), *The State: Critical concepts*. London: Routledge: 553–563.
- Schudson, M. 1997. 'Sending a political message: Lessons from the American 1790', *Media, Culture & Society* 19 (3): 311–330.
- Siune, K., McQuail, D., & Truetzschler, W. 1992. 'From structure to dynamics', In K. Siune & W. Truetzschler (Eds.), *Dynamics of Media Politics*. London: Sage: 1–7.
- Strange, S. 1994. 'Supernational and the state', In J.A. Hall (Ed.), *The State: Critical concepts*. London: Routledge: 539–552.

מרחק ראוי: בין הלוקלי לגלובלי – הפקות בין-לאומיות של סרטי תעודה טלוויזיוניים

תמר אשורי

עיון בסלוגנים של שלוש מפעילות טלוויזיה בישראל – ערוץ 1: 'עושים טלוויזיה ישראלית'; ערוץ 10: 'ישראל 10'; וקשת: 'קשת עושה את הטלוויזיה של ישראל' – מגלה תפיסה זהה בנוגע לתפקידה של הטלוויזיה במדינה. שלושת גופי השידור רואים במדיום הטלוויזיוני (הציבורי והמסחרי) 'מדורת שבט', הולוגרמה שבה משתקפת (ונוצרת) החברה הישראלית.

יש להניח כי בחירתן של רשתות הטלוויזיה בסלוגן המחדד את הדמיון ביניהן (ומקהה את ההבדלים) אינה מקרית; היא משקפת ומשמרת את ההנחה בדבר הקשר ההדוק המתקיים בין הממסד הטלוויזיוני ובין ישראל, המדינה שבה הוא פועל. המדיום הטלוויזיוני, סברו כבר בשנת 1953 חברי הוועדה שעסקה בכינונה של הטלוויזיה הישראלית 'יהיה) מכשיר לקדום החינוך הכללי של תושבי הארץ, להקניית הלשון, להדרכה מקצועית שתוקדש לנושאים החיוניים לשטחי הכלכלה והביטחון של המדינה ולהחדרת הווי מקורי בקרב האוכלוסייה'.¹

שאיפה זו של מקימי הטלוויזיה בישראל איננה מקורית כלל. התפיסה שלפיה לטלוויזיה תפקיד מהותי ביצירה של קהילה לאומית הומוגנית עמדה בבסיסן של ההחלטות שקידמו הקמת מערכות טלוויזיה ציבוריות ומסחריות ברוב מדינות העולם המערבי. מקימי הטלוויזיה סברו שבכוחן של תוכניות טלוויזיה להציג לחברי הקהילה את עברם ולהסבירו, להדגיש את מאפייניה הייחודיים

* ד"ר תמר אשורי היא מרצה במחלקה לתקשורת באוניברסיטת בן-גוריון ובבית הספר לתקשורת, יצירה וביקורת במכללת ספיר. דואר אלקטרוני: tashuri@bgu.ac.il

** המחברת מבקשת להודות לרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו על תמיכתה במחקר. בשל קוצר היריעה, תוצג כאן גרסה מקוצרת של המחקר. המחקר המלא הוגש לרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו.

של האומה לעומת קהילות אחרות ולהציע מרשמים להתנהגות בעתיד. בדרך זו ליצור את החיץ הנחוץ בין החברים בקהילה לאומיות מסוימת ובין 'האחרים', שאינם חברים בה.

מטרתו של המחקר הזה היא להצביע על השינויים החלים היום בתעשיית הטלוויזיה (בעיקר המעבר מטלוויזיה ממלכתית מונופוליסטית לטלוויזיה מסחרית גלובלית) ולבחון את ההשלכות האתיות של תמורות אלה על ייצוגיים טלוויזיוניים. הדגש יושם על תפקידה של תעשיית הטלוויזיה בשינויי תפיסת המרחק בין הלאומי ובין הגלובלי, בין הרחוק ובין הקרוב, בין הזר ובין המוכר. במרכז יעמדו התהליכים המוסדיים המאפשרים (ומגבילים) את הייצוגים הללו, ובעיקר ייבחנו שיתופי הפעולה הנרקמים בין מפיקי טלוויזיה ממדינות שונות לצורך הפקתם של סרטי תעודה. במרחב זה השותפים הרחוקים זה מזה מרחק גאוגרפי, חומרי ותרבותי נושאים ונותנים על טיבו ואופיו של 'המרחק' בין הצופים ובין הנצפים. זירת המחקר היא 'הפורום הישראלי להפקות בין-לאומיות'. במסגרתו השותפים לקופרודוקציות בין-לאומיות מעצבים את 'המרחק הראוי' בין 'הזר' ובין 'המוכר', בין 'הרחוק' ובין 'הקרוב', מאתגרים ומשנים אותו, ובה בעת משמרים ומנציחים אותו.

הטלוויזיה והאומה

עד שנות השמונים הקשר בין המדינה ובין תעשיית הטלוויזיה הפועלת בה היה ברור. שידוריה הועברו באמצעות גלי רדיו (airwaves) ותוכניות הטלוויזיה שודרו ונקלטו דרך אנטנות. גלי הרדיו היו ונשארו משאב לאומי והבעלים של משאב זה הייתה, כמובן, מדינת הלאום (Wieten et al., 2000). בנסיבות אלו לא התאפשרה תחרות של ממש בין רשתות טלוויזיה שונות. אופן התשלום המקובל בעבור השירות שקיבלו הצופים/אזרחים נעשה בעיקר באמצעות הטלת מסים. היעדרו של מנגנון שוק הצדיק מערך ויסות נרחב. ההתערבויות המשפטיות הציבו בפני גופי השידור כללים נוקשים שאותם נאלצו למלא. אלו כללו למשל שימוש נרחב בשפה הלאומית, ייצוג חלקים מגוונים בחברה הלאומית, שידור תוכניות שהופקו על ידי מפיקים הפועלים במדינה המסוימת וכדומה. התפקיד שהוטל על תעשיית הטלוויזיה היה כפול: לשמש כמרחב פוליטי ציבורי של מדינת הלאום, ולהיות מוקד תרבותי לאומי (discussed in Morley & Robins, 1995; Born & Prosser, 2001). מודל זה היה מבוסס על מערך שידורי הרדיו שהובנה עם הדירת המדיום למדינות מערב אירופה וצפון אמריקה בשנות העשרים. כמו הקולנוע כך נתפס גם הרדיו כמדיום

יעיל ליצירה של זהות לאומית. הרדיו שימש כמערכת כריזה שבאמצעותה ניתן היה להפיץ מסרים אחידים מהמרכז השלטוני לפריפריה. הרדיו, בדומה לעיתון ולרומן, אפשר את אותו חיבור של זמן ומרחב שבאמצעותו יכלו אזרחים בודדים לדמיין את שייכותם לקהילה מאוחדת ואחידה אחת, הקהילה הלאומית. חשוב לציין בהקשר זה כי אין הרדיו והטלוויזיה 'מדיה לאומית'. השידורים המופצים באוויר (הן שידורי הרדיו והן שידורי הטלוויזיה) אינם מוגבלים על ידי גבולות גאופוליטיים של מדינות ואומות. מבחינה טכנית, יכולים השידורים לחצות גבולות ומרחבים. אלא שאת הטכנולוגיה הזו הגבילו מדינות ריבוניות שיצרו באופן מלאכותי מערך מסדיר, שהגדיר את המרחבים שבהם מופצים השידורים והבנה את תוכניהם: ברוב מדינות העולם המערבי שמו את הדגש על יצירתו של מערך שידור 'אוניברסלי', קרי הפצת השידורים בכל תחומי המדינה הריבונית (גם אם מערך שכזה לא עלה בקנה אחד עם האינטרסים הכלכליים בדרך כלל של הגופים המפעילים), על הקפדה על הפקת תוכניות מגוונות העונות על צרכיהן וטעמיהן של קבוצות שונות בציבור ועל שידורם של אירועים בעלי נופך לאומי (חגים לאומיים, תחרויות ספורט לאומיות וכדומה).

מאמצע שנות השמונים הקשר ההדוק שתואר כאן בין המדינה לבין תעשיית הטלוויזיה הפועלת בה הלך והתרופף. שתי התפתחויות עיקריות גרמו לשינוי: האחת טכנולוגית, השנייה כלכלית. השינוי הראשון היה הופעתם של אמצעי הפצה אופטיים ודיגיטליים (בעיקר כבלים ולוויין), שהפכו את תעשיית הטלוויזיה ממערכת המרוכזת סביב שידורים מקומיים לתעשייה בין-לאומית ואף גלובלית המוכרת 'סגנון חיים' (life style) לצרכנים על פני הגלובוס כולו. השינוי השני היה ניצחון הקפיטליזם בעולם המערבי, שינוי שערער את האיזון הקיים בין יוזמה ציבורית לבין זו הפרטית לטובת השוק, כאשר האחרון משמש דגם של ארגון כלכלי וקריטריון שבאמצעותו מתקבלות החלטות ונמדדת הצלחתה של הפקה זו או אחרת.

המעבר מהתפיסה שאפיינה את ארבעת העשורים הראשונים של הטלוויזיה, שלפיה המדיום הטלוויזיוני מיועד בראש ובראשונה לציבור אזרחים הממוקם בתחומים הגאופוליטיים של מדינת הלאום, לתפיסה שלפיה המדיום פונה לצרכנים הפזורים על פני הגלובוס כולו, חידד את השאלה הנוגעת לתפקידה של הטלוויזיה בהבנייתה ובשימורה של זהות לאומית. את הספרות העוסקת בשאלה זו אפשר לחלק לשני מחנות עיקריים. מחנה אחד מדגים כיצד הטלוויזיה (במתכונתה הנוכחית) מטשטשת גבולות לאומיים ומכאן גם את הזהות הלאומית (Herman & McChesney, 1997; Hall, 1991). המחנה השני מראה כיצד מצליח המדיום הטלוויזיוני להתנגד ל'כוחות הגלובליזציה' ולשמר את הקהילה הלאומית המאוימת על ידי כוחות אלה (Miller, 1992; Curran & Park, 2000).

חוקרים המזוהים עם 'מחנה הגלובליזציה' מתרכזים במרכיבים הטכניים של המדיום הטלוויזיוני; הם מציינים את קיומם של ערוצי טלוויזיה חוצי גבולות המשדרים מסרים אחידים לקהלים הפזורים על פני הגלובוס (Sinclair et al., 1996; Sparks, 2000). ונוסף על כך, הם מצביעים על דפוסי בעלות של גופי שידור טלוויזיוניים, בעיקר על השתלטותם של תאגידים מערביים (לרוב אמריקניים, כגון CNN, HBO, Disney, MTV) על שוקי העולם והצפתם בתוכני טלוויזיה המקבעים את השקפת העולם המערבית, בייחוד את זו הקפיטליסטית-צרכנית.

אלא שתפיסה זו נתקלה בהתנגדות חזקה. חוקרים המזוהים עם 'מחנה הלאומי' ציינו את האמצעים המגוונים שבאמצעותם גם בעידן של שוק גלובלי מבנה ומשמרת הטלוויזיה את הקהילה הלאומית (Wang et al., 2000; Curran & Park, 2000). בהקשר זה אפשר להצביע על כמה תחומי מחקר. הראשון עוסק בעיקר בניתוח תוכני טלוויזיה. כאן מציינים החוקרים את האופן שבו האומה מיוצגת בתוכניות טלוויזיה (בפרסומות, בסרטים תיעודיים, בתחרויות ספורט וכדומה) (Hogan, 1999). מחקרים אחרים מפנים את תשומת הלב לתעשיות מקומיות. הם מציינים את מספרן הרב של תוכניות מקור בהפקה מקומית (לאומית) לעומת אלו המיובאות מחוץ לארץ. במקביל מראים מחקרים העוסקים בחקר קהל כי רוב הציבור במדינה מסוימת מעדיף לצפות בתוכניות מקור, קרי תוכניות 'לאומיות' (Lee, 2000; Elasmir, 2003). מחקרי קהל מדגישים את תהליכי התקבלותו של הטקסט הטלוויזיוני. כאן מראים החוקרים כי גם כאשר מדובר בצריכת תוכניות מיובאות, הפרשנות שנותן להן הקהל המקומי היא פרשנות לאומית ייחודית, השונה במהותה מהפרשנויות שמקבלות אותן התוכניות מקהל הממוקם במדינה אחרת (Liebes & Katz, 1990; Miller, 1992).

מאחר ששני המחנות שהוזכרו כאן מספקים ראיות סבירות לעמדותיהם המנוגדות, עולה השאלה כיצד ליישב עמדות סותרות אלה. יש לדון בעיקר בדיאלקטיקה המתקיימת בין שתי הגישות המובאות כאן ולנוע אל מעבר לגישות הדטרמיניסטיות המוצגות בהן. כדי להתמודד עם סוגיה זו, חשוב להסיט את הדיון מהשאלה כיצד משתנה ואולי אף נכחדת הקהילה הלאומית בשל תהליכי גלובליזציה לשאלה כיצד הקהילה הלאומית שומרת על עצמה ואת עצמה באמצעות מוצרים 'גלובליים'. שינוי זה חיוני בייחוד נוכח העובדה שהשיח העכשווי, הנוגע לאופיים של תהליכי הגלובליזציה והשפעתם על קהילות לאומיות, מבוסס על ההנחה שהגלובליזציה מתאפיינת בחיסול גבולותיה הטריטוריאליים (הגאוגרפיים) של מדינת הלאום המודרנית. תפיסה זו מניחה כי ה'גלובלי' (או במונחים גאוגרפיים, הגלובוס) משתלט על ה'לאומי'

(על הגבולות הריבוניים של מדינת הלאום), ולכן מעצם ההגדרה מאופיין בתהליכים כלכליים, תרבותיים ופוליטיים, ההופכים את הלאומי לכתר-לאומי. ההתמקדות בגבולות טריטוריאליים מתעלמת מאחת התופעות המהותיות ביותר של הגלובליזציה: הטשטוש וחוסר הרלוונטיות של 'מקום גאוגרפי'. ממד עיקרי של הגלובליזציה אובד כאן – יחסי הגומלין בין הלאומי לבין הגלובלי – יחסים שאינם מתקיימים ב'מקום' פיזי מוגדר.

מחקר זה מבקש להראות חלופה לעמדות דיכוטומיות אלה, עמדות המתמקדות במרחב הגאוגרפי. באמצעות עיון בתעשיית הטלוויזיה (בעיקר בסקטור התיעודי), אנסה להצביע על היחסים המורכבים בין הלאומי לבין הגלובלי, יחסים שאינם מתקיימים בהכרח במרחב פיזי ברור. אתרכו באסטרטגיית ההפקה המכונה קו-פרודוקציה בין-לאומית. אסטרטגיה זו תשמש מעין 'חור מנעול' שדרכו (ובאמצעות) אתבונן ביחסי הגומלין המורכבים בין הגלובלי לבין הלאומי, במתח בין לחצים כלכליים לבין צרכים תרבותיים (לאומיים) ובמשא ומתן על השונה והאחיד.

נושאים אלה ייבחנו באמצעות עיון במונח 'מרחק ראוי' (proper distance), שאותו טבע לאחרונה רוג'ר סילברסטון (Silverstone, 2007). נקודת המוצא של עבודתו של סילברסטון היא שהמרחק (distance) המשתקף, המוסבר, הנוצר והנשמר במדיה (ובכללה בטלוויזיה) איננו רק חומרי, גאוגרפי או חברתי. הוא נגזר משלוש הקטגוריות האלו אבל בעיקרו הוא קטגוריה מוסרית. כדי להתגבר על המרחק, נחוץ, לדידו של סילברסטון, ליצור ולהבטיח 'מרחק ראוי'. את המונח הוא מגדיר כך:

'המרחק הראוי' הוא מונח ביקורתי הכרוך בחיפוש אחר מספיק ידע והבנה לגבי האדם האחר או התרבות האחרת כדי לאפשר אחריות ודאגה, וגם לאפשר את הוצאתה לפועל של פעולה המשתמעת מההבנה הזו ומתאפשרת בעקבותיה. אנחנו צריכים להיות קרובים אבל לא קרובים מדי; רחוקים אבל לא רחוקים מדי (Silverstone, 2007: 172).

סילברסטון מבהיר כי אמצעי התקשורת מילאו מאז ומעולם את תפקיד השמירה על 'מרחק ראוי' או לפחות התיימרו לעשות זאת. בדיונו מזכיר סילברסטון את המרכיבים התיעודיים של המדיה, ובעיקר של הטלוויזיה: דיווח על אירועים בעולם, הפקתן של מהדורות חדשות, בחינה של חיי היומיום של החברה, עיסוק בחייהם של דמויות ציבוריות וכדומה. בדרך זו, מציין החוקר, מתקיים משא ומתן תמידי בין הזר ובין המוכר המשתקף במדיה ונוצר על ידה. אולם מנגנוני המדיה, טוען סילברסטון, יוצרים בעצם שני מצבי קיצון הקשורים לניהול 'המרחק': 'הזר (שאינו מוכר – unfamiliar) נדחק למקום הנמצא מעבר לזרות

(strangeness), מעבר לאנושיות; או, לחלופין, מתקרב אלינו כל כך, עד שנעשה חלק בלתי נפרד מאתנו'.

'בשני המקרים', הוא טוען, 'אנו מאבדים את ההבחנה בין דמיון ושוני – הבחנה שצריכה לעמוד בבסיסה של האתיקה הנוגעת להתנהלות בעולם. כך או כך, אנו מאבדים למעשה את היכולת לתפוס את מה שאנו, כבני אנוש, חולקים עם אחרים ולא חולקים אתם. האירוניה של המאה העשרים, המאה המתווכת האלקטרונית, שזה עתה חלפה לה, היא שלמדנו להאמין שהמידי והנראה (visible) הוא תנאי הכרחי ומספיק להבטחתו של קשר. אלא שזוהי קרבה לכאורה, קרבה שעומקה היא כעומקו של מסך שטוח' (שם).

תרומתו של סילברסטון לחקר יחסי הגומלין בין המדיה ובין תהליכי גלובליזציה ייחודית ומהותית. בעבודתו אין הוא מסתפק בניתוח נראותו (appearance) של האחר, הרחוק והזר במרחבי המדיה השונים המתאפשר מתהליכי גלובליזציה אלא מדגיש את ההשלכות האתיות של נראות זו. במילים אחרות, העיקר אינו בייצוג אלא במשמעותו של הייצוג: כיצד מיוצג הזר וכיצד משפיע ייצוג זה על יחסם של צרכני מדיה לזר המיוצג. אולם בעבודתו מציע סילברסטון מסגרת תאורטית בלבד לבחינת יחסי הגומלין בין הייצוג ובין השלכותיו של ייצוג זה, ואינו מבצע מחקר שיטתי שבו נבחנות טענותיו בנוגע לאופיו של הייצוג ומשמעותיותו. אבל חשוב מזה, סילברסטון מצטרף אל רבים מעמיתיו המתרכזים בבדיקת השתקפותם של תהליכי גלובליזציה בתוצרי מדיה ועוסקים בעיקר בשאלה כיצד מיוצג 'הזר' וה'רחוק' בתוכניות טלוויזיה, בסרטים, באתרי אינטרנט וכדומה. מחקרים אלו מזניחים (ואפילו מתעלמים) בבדיקת התהליכים המוסדיים המאפשרים ומגבילים את הייצוגים הנחקרים. הדבר העיקרי כאן הוא הקשרים המתאפשרים באמצעות הייצוג ובעקבותיו בין צופים ובין נצפים המרוחקים זה מזה (ריחוק גאוגרפי, המוגדר בדרך כלל על ידי גבולותיה הגאוגרפיים של מדינת הלאום), ולא הקשרים המורכבים הנרקמים בין סוכני התרבות הממונים על הייצוגים הנחקרים. 'הפורום הישראלי לקופרודוקציות בין-לאומיות' הוא אתר מרתק כדי לבחון יחסים אלה. בפורום זה נפגשים יוצרי טלוויזיה זרים ורחוקים (גאוגרפית, חומרית ותרבותית). במסגרת זו הם דנים בייצוגים שאליהם ייחשפו קהלי היעד שלהם. ביודעין או שלא ביודעין הם מבנים ומעצבים את 'המרחק' וה'מרחק הראוי' – מאתגרים ומשנים אותו, ובעת ובעונה אחת שומרים עליו ומנציחים אותו.

קופרודוקציות בין-לאומיות בישראל

המונח 'קו-פרודוקציה בין-לאומית' מתאר מצב שבו גופי שידור ממדינות שונות שותפים ביצירתה ובמימונה של תוכנית מסוימת. שותפות זו מאפשרת לגופי השידור לאחד את מאמציהם בניסיון לגייס את התקציב הדרוש להפיק עותק מקורי בעלות מזערית ולהתאימו אחר כך לשווקים שונים. בשונה ממוצרי צריכה אחרים (כגון משקאות קלים) או מוצרי תרבות (כגון משחקי מחשב), קופרודוקציות של תוכניות תעודה טלוויזיוניות מופקות במשותף על ידי גורמים 'לאומיים' שונים. כפי שכתב המפיק סטיבן סידנברג (Seidenberg) במכתב שהופנה ל'פורום הישראלי לקופרודוקציות': 'המפיק מספק את המימון אך באותו הזמן מצפה שתהיה לו השפעה על הגרסה הסופית של התוכנית'.² על בסיס תפיסה זו הקימה המפיקה ארנה ירמות את 'הפורום הישראלי לקופרודוקציות'. את הרעיון ליצור פורום ישראלי הגתה ירמות במהלך ביקור בפורום דומה, המתקיים מדי שנה באמסטרדם. בריאיון עמה היא הסבירה,³ כי במהלך עבודתה כמפיקה בישראל הבחינה בקשיים התקציביים שבהם נתקלים עמיתיה. התחרות בין הערוצים השונים הפועלים בישראל, עליית הסטנדרטים של ההפקות ותמיכתם המצומצמת של גופי השידור בהפקות מקור תיעודיות מסוגה עילית מאלצות את המפיקים הפועלים בישראל לתור אחר שווקים אחרים, שבהם יוכלו למכור את תוצרתם ולממן כך את הפקותיהם. 'בפורום הישראלי לקופרודוקציות' נבחרים מדי שנה כ-20 פרויקטים (המספרים משתנים מעט משנה לשנה). במפגשי הפורום (הפתוחים לקהל הרחב) מציג (אורלית) כל צוות הפקה את הצעתו בפני אורחי הפורום (המפיקים הזרים שהוזמנו אליו) במשך כשבע דקות. בתום ההצגה שואלים האורחים את הצוות שאלות הקשורות בסיפור הטלוויזיוני, בעיבודו או בתהליכי ההפקה עצמם. במחקר זה נבחנו שני המפגשים האחרונים של הפורום (המפגש של שנת 2005 והמפגש של שנת 2006). מעיון בקטלוג של שנת 2006⁴ עולה כי עלותו של סרט תיעודי היא כ-200,000 יורו (סכום ממוצע).⁵ על פי דיווחיהם של היוצרים שכתבו את ההצעות, ההשתתפות של הגופים המשדרים בישראל היא כ-50,000 יורו בממוצע (כרבע מעלות ההפקה). בשנת 2006 השתתפו גופי שידור הפועלים בישראל ב-12 מתוך 23 פרויקטים (השתתפות של כ-50%).⁶ בהצעות נכתב עוד כי תמיכתן של הקרנות הפועלות בארץ ובחוץ לארץ (בעיקר בארץ) מסתכמת בכ-40,000 יורו לפרויקט, סכום כמעט זהה לזה של גופי השידור. מנתונים אלו עולה כי כדי לקיים תעשייה של סרטים תיעודיים,⁷ חייבים יוצרי הסרטים הפועלים בישראל להסתמך על קופרודוקציות (אפשר כמובן להימנע משיתוף פעולה מסוג זה ולהעדיף את אסטרטגיית ה'רכש' או

את אסטרטגיית ה'קנייה המוקדמת'; אבל החלטה מעין זו תשתק את התעשייה הישראלית ותיצור תלות מוחלטת בתעשייה הפועלת מחוץ לתחומי המדינה. אין זה מפתיע אם כן שמשנה לשנה מתרבות הפניות להשתתף במפגשי הפורום.

המשא ומתן על 'המרחק הראוי' – 'הפורום הישראלי לקופרודוקציות' בשנים 2005 ו-2006

בפתיחתו של מפגש 2006 הפנה ו' פטרסון פרנס (Ferns), מנחה האירוע זו הפעם השמינית ברציפות, שאלה אחידה לכלל האורחים מחוץ לארץ, הנציגים של גופי השידור: מדוע את/אתה מעוניין/ת בקו־פרודוקציה? ומדוע עם יוצרים הפועלים בישראל דווקא?⁸ תשובתו של פול גיבס (Gibbs), נציגה של רשת אל-ג'זירה הבין-לאומית בשפה האנגלית, נוגעת בלב לבו של הדיון על טיב יחסי הגומלין המתקיימים בין הגלובלי ובין הלאומי, בין הרחוק ובין הקרוב ובין הזר ובין המוכר. 'אנו מעוניינים שהעולם יסקר את עצמו, עונה גיבס ומוסיף, 'אנו מנסים להפוך את העולם לגדול יותר, הטלוויזיה בדרך כלל מכווצת אותו'. לתפיסתו של גיבס, 'אנו', הרשת שאותה הוא מייצג, שונה במהותה מרשתות טלוויזיה מסורתיות ה'מכווצות את העולם' לדבריו, ובמילים אחרות, מרחיקות את ה'אחר' ואת ה'זר' מחוץ לטווח הראייה של הצופים בשידוריהן. כך יוצרת הטלוויזיה, לטענתו, מיצג שווא של עולם קטן – עולם מכווץ. מטרתה של רשת אל-ג'זירה אינה לקרב את הרחוק אלא בדיוק ההפך – לבטא את הזרות ואת המרחק (או בניסוחו 'להפוך את העולם לגדול יותר') באמצעות שמירה על אותה זרות ועל אותו מרחק, שמירה שתתאפשר באמצעות ייצוג הזר בכלי הייצוג שלו עצמו. שמירה על 'המרחק הראוי' – קרי כזה שבו אין הזר נעשה זהה לצופה בו, מצד אחד, אך שהמייצג ה'אחר' גם אינו עושה אותו דמוני וא־אנושי מהצד האחר – תאפשר קרבה, שלפי סילברסטון, היא תנאי להיכרות, לאחריות ולדאגה (Silverstone, 2007). קו־פרודוקציה עם יוצרים הפועלים בישראל (יהודים וערבים, במקרה זה) עשויה לאפשר את אותו 'מרחק ראוי'. באמצעות שיתוף פעולה כלכלי תאפשר הרשת שמייצג גיבס לזר ולרחוק (מבחינתו של העולם האנגלוסקסי, שאליו פונה הזרוע הבין-לאומית של הרשת) לחדור אל 'שדה הראייה', הווה אומר להתקרב לעולם האנגלוסקסי. אבל הייצוג העצמי 'של העולם את עצמו', כדברי גיבס, יבטא את השוני (עמדות, ערכים, אינטרסים, טעמים וכדומה) בין הנצפים ובין הצופים בהם. הרחוק והזר (ה'אחר') מיוצג באמצעות הרשת הטלוויזיונית אבל מיוצג בשונותו, משמע בזרותו. באופן אבסורדי אפשר לומר כי הצגת

השוני בין צופים ובין נצפים היא זו המקרבת ביניהם. עמדתו של גיבס בעניין זה עולה בקנה אחד עם תפיסתו של סילברסטון, שלפיה תנאי לקיומו של 'מרחק ראוי' הוא שה'אחר' ייוצג כ'אחר' ולא כזהה לצופים. או במילותיו של סילברסטון: 'האחר' מתקרב אלינו כל כך עד שהופך לחלק בלתי נפרד מאתנו' (Silverstone, 2007: 172).

המרחק הראוי בין הקהל האנגלוסקסי של אל-ג'זירה, שאליו פונה הרשת בשפה האנגלית, לבין המיוצגים בתוכניות שאותן היא משדרת נוצר אם כן באמצעות שיתוף הפעולה הכלכלי, שאותו מתכנן נציגה של הרשת. העולם, במילותיו של גיבס, מתרחב באמצעות הטלוויזיה שהוא מבנה, ולא מתכווץ. בשונה מגיבס, המייצג רשת טלוויזיה גלובלית המשדרת בחלקי העולם השונים, מרטין דוידסון (Davidson), נציג ה-BBC, מייצג רשת טלוויזיה 'לאומית', קרי רשת הפועלת בתחומיה הגאופוליטיים של מדינת לאוס (בריטניה, במקרה זה), וחשוב לא פחות, רשת ציבורית שאת שידוריה מממנים מוסדות המדינה ואזרחיה באמצעות אגרה. אולם בדומה לנציגה של אל-ג'זירה, דוידסון מציין את ההיבט התרבותי-חברתי (ולא הכלכלי) של הקו-פרודוקציה כמרכיב עיקרי שבגללו ברצונו לשתף פעולה עם יוצרים הפועלים בישראל: 'אנחנו מעוניינים בסרטים שיוצרים בריטים אינם מסוגלים לעשות אבל שיוכלו לספר סיפורים באופן שאנחנו הבריטים נוכל לעכל'. מבחינתו הקו-פרודוקציה ממלאת תפקיד חשוב בכיוון המרחק. 'אנחנו מעוניינים בסיפורים שיוצרים בריטים אינם מסוגלים לספר...' – הכוונה כאן מן הסתם אינה ליכולת טכנית אלא בדיוק לאותה מגבלת מרחק – סיפורים שאליהם יוצרים בריטים אינם נחשפים, סיפורים הנמצאים מחוץ לטווח הראייה של היוצרים הפועלים בבריטניה. אבל בנקודה זו בדיוק נחשף המתח בין הגלובלי ובין הלאומי, בין הרחוק ובין הקרוב. דוידסון מדגיש כי כאשר מייצגים את הזר, נחוץ להשתמש ב'כלי הייצוג' המוכרים לנו, הבריטים, כך '...שאנחנו הבריטים נוכל לעכל (את הסיפור)'. מסיבה זו ראוי לבחור באסטרטגיית הקו-פרודוקציה (ולא באסטרטגיות ה'רכש' או ה'קנייה המוקדמת', שהן שיתופי פעולה זולים יותר). רק במסגרתה של קו-פרודוקציה יוכל השותף (במקרה זה, ה-BBC), להשפיע על תוכנו של המוצר המוצג בפניו של הצופה הבריטי, ולהשתמש בכלים המוכרים לו בהבניית הסיפור ובעיבודו הטלוויזיוני. בהקשר זה יש לציין כי לנציג ה-BBC יש תמונה ברורה של הקהל הבריטי, ומכאן, של קווי הדמיון והשוני (גם אם אין הוא מציין זאת במפורש) בין אוכלוסייה זו ובין הקהל הישראלי. אבל חשוב מכך, דוידסון רואה את עצמו כחלק של אותה קבוצה קרובה-מוכרת, השונה במהותה מהקבוצה שאתה הוא מעוניין לטפח שיתופי פעולה (יוצרים ישראלים). מטרתו היא אם כן ליצור ולשמר מרחק

(ראוי מבחינתו) בין בריטניה (וביננו) ובין ה'שאר' (היוצרים הישראליים, בהקשר זה): מצד אחד, לקרב את הזר בכך שהן המייצג והן המיוצג חודרים (באמצעות תיווכו של הבריטי כמפיק בכיר) 'למרקע הבריטי' (לגבולות הטריטוריאליים של מדינת הלאום) אולם מצד אחר, לטשטש באמצעות ההתערבות בהפקה (כנדרש וכמתחייב מקוֹ-פרודוקציה) את הזרות ולצמצם את המרחק כך שהזר המיוצג על גבי המרקע בבריטניה עשוי, כפי שציין סילברסטון, 'להתקרב אלינו כל כך עד שהופך לחלק בלתי נפרד מאתנו'.

בדומה לנציג ה-BBC, רואה קלייר אגוילר (Aguilar) ברשת ITVS שאותה היא מייצגת, גוף שידור לאומי, קרי ערוץ הפועל בגבולות הריבוניים של ארצות הברית ופונה אל אזרחיה. אבל בתשובה לשאלה מדוע בחרה להשתתף ב'פורום הישראלי לקופרודוקציות' היא שופכת אור חדש על מונח 'המרחק' שמבנה ומשמרת הרשת הטלוויזיונית שאותה היא מייצגת: 'אנחנו מעוניינים בפרספקטיבה גלובלית – לתת ייצוג למיעוטים שאינם נראים בערוץ הציבורי'. המרחק שאליה נדרשת אגוילר אינו גאוגרפי (שלא כעמיתיה, הרואים במרחק התרבותי-חברתי נגזרת של המרחק הגאוגרפי). ההפך הוא הנכון. מבחינתה, לפחות בהקשר האמריקני, אין הזר והרחוק צריכים להיות ממוקמים ב'מקומות רחוקים', מחוץ לתחומי המדינה, אלא אנשים שחיים דווקא בתוך הגבולות הגאוגרפיים של המדינה, אלו השייכים ומשתייכים לקהילות מיעוטים. מבחינתה של אגוילר, הטלוויזיה בכלל והקוֹ-פרודוקציה בפרט הן כלים שבאמצעותם אפשר לקרב את הזר, את המקומי ואת המיעוט, שעל פי רוב ממוקם באותה טריטוריה בדיוק. באמצעות תמיכה כספית בתעשייה הפועלת בישראל (יצירת הפקה משותפת) מציעה אגוילר לקרב את הזר והרחוק לרוב האמריקני. אין הכוונה כאן לזר הנמצא מחוץ לטווח הראייה הטבעי (ממוקם במקומות רחוקים) אלא לזר שלמרות היותו קרוב פיזית, נמצא מחוץ לטווח הראייה. מבחינתה של אגוילר, השיפה לזר המרוחק פיזית דווקא (הזר הממוקם בישראל והוא בה קבוצת מיעוט) תאפשר לצופה האמריקני להתקרב ולהכיר את הזר הקרוב, את ה'אחר' המקומי, המזוהה עם קבוצת מיעוט בארצות הברית.

הצגת הפרויקטים

בשלב השני (והעיקרי) של הפורום התבקשו היוצרים המקומיים להעלות את הצעותיהם בפני הנציגים של גופי השידור (מדובר כאמור בפרויקטים בתהליך 'עבודה': כאלה הנמצאים לרוב אחרי שלב התחקיר אך לפני הצילומים והעריכה הסופית). כאן בחרתי להתמקד בשני מקרי בוחן (שני פרויקטים), וזאת כדי

להדגים כיצד משתקפים ונבנים היחסים המורכבים בין הגלובלי ובין הלוקלי. באופן ממוקד יותר, בחנתי כיצד המפיקים השונים נשאו ונתנו על אותו 'מרחק ראוי' בין הגלובלי ובין הלוקלי, בין הרחוק ובין הקרוב, בין הזר ובין המוכר. כיצד, מצד אחד, הציגו פרויקט (המיועד למימון כקו-פרודוקציה) המטעים ומדגים את האחרות (זרות) של הישראלי הן כמייצג והן כמיוצג; וכיצד, מצד אחר, ביטאו את הקרבה והדמיון לנציגים של גופי השידור ולקהלים שאותם הם מייצגים ושאליהם הם מייצגים את תוצרתם. המשא ומתן על השוני והדמיון והצגתם, הראה המחקר, עומד בלב לבן של קופרודוקציות והוא תנאי לכינון ולהצלחתן.

הפרויקטים הנבחרים הם 'בובות נייר' ('Paper Dolls') – במאי: תומר היימן; מפיקה: קלאודיה לויזן, שהוצג במפגש של שנת 2005; ו'אם עובדת' ('A Working Mom') – בימוי והפקה: ירון כפתורי ולימור פנחסוב, שהוצג במפגש של שנת 2006. הפרויקט הראשון עוסק בקבוצה של מהגרים פיליפינים המטפלים באוכלוסייה יהודית מבוגרת. הפרויקט השני עוקב אחר חייה של מריסה, מהגרת מקולומביה, שאחרי 15 שנה בישראל חוזרת לבקר במולדתה ונפגשת עם ילדיה.

שני הפרויקטים שנבחרו מבטאים ומשקפים באופן מטפורי שני מרכיבים העומדים בבסיסה של אסטרטגיית הקו-פרודוקציה. שניהם מתארים פן מרכזי בעולם הקפיטליסטי ובגלובליזציה, תופעת העובדים הזרים. הספרות רואה בעבודה של זרים, קרי במעבר של עובדים ממדינות העולם השלישי העניות (בעיקר ממזרח אסיה ומאפריקה) למדינות המערב העשירות, מעשה המסמל את ניצחון התפיסה הקפיטליסטית, המאפשר ויוצר את הגלובליזציה. זהו מצב שבו תרים עובדים אחר שווקים מחוץ לגבולות ארצם, כדי שיוכלו להתפרנס. השווקים המעסיקים (מדינות המערב) מנצלים את המצוקה הכלכלית (את העובדה שמדינות המוצא אינן יכולות לספק משרות מספקות לאזרחיהן) ומספקים עבודה לעובדים הזרים, שתנאיה גרועים¹⁰ בהרבה מאלה שזוכים להם אזרחיהם. אסטרטגיית שיתוף הפעולה העומדת בלב מחקר זה מבטאת, כפי שציינתי בראשית המאמר, עוד פן (מסוים) של תופעה דומה. מספרן של הקופרודוקציות בעולם המערבי עלה כאמור בהדרגה, עקב התחרות הקשה שאֵתה נאלצים להתמודד גופי שידור. תחרות זו נגרמת בעיקר מניצחון הקפיטליזם, המעדיף את היוזמה הפרטית ואת הבעלות האישית על פני יוזמה ובעלות ציבוריות, ובעשותו כך הופך את השוק למרכיב המרכזי של הארגון הכלכלי ולקריטריון העיקרי שלפיו נמדדות הצלחותיהן של הפקות ומתקבלות החלטות בענייניהן. התוצאה של תחרות זו (באופן מטפורי כמובן) היא נדידה של 'עובדים זרים' (יוצרים ומפיקים) פיזית, חומרית ותרבותית לתחומיהן

של מדינות זרות, על מנת לנצל את הפוטנציאל הכלכלי הגלום בתעשיות הטלוויזיה שלהן. חשוב כמובן לסייג את ההשוואה בין תופעת העובדים הזרים ובין שיתופי הפעולה בסקטור הטלוויזיוני, שכן אין מדובר כאן על 'ניצול כלכלי'; אבל עיון במאפייניה של תעשיית הקופרודוקציות מבהיר כי זו נשלטת בידי תעשיית הטלוויזיה הפועלת במדינות העולם המערבי (בעיקר בארצות הברית ובבריטניה) (Hoskins et al., 1997; Doyle, 2002). לאור העובדה כי ההשקעה הכלכלית (השתתפות במימון הסרט התיעודי) מזכה את המשתתף בזכויות על עריכת המוצר (הכוונה כאן היא לתסריט, לצילומים ולעריכה הסופית), הרי שבעלי העוצמה הכלכלית (בעיקר נציגים של רשתות שידור אמריקניות ובריטיות) קונים את זכויות הייצוג ובכך משפיעים עליו, ובפעמים רבות אף מכתיבים אותו (Hoskins et al., 1997).

המרכיב השני הוא התרבות־חברתי. שוב, שני הפרויקטים המובאים כאן עוסקים בעבודת זרים. שניהם מבליטים את פניה התרבותיות חברתיות של תופעת הגלובליזציה. העובד הזר עוזב את מדינתו המוכרת ומשתקע במקום זר ורחוק. שני הסרטים עוסקים בהתמודדות עם המרחק ועם הזרות הנגזרת ממנו (המרחק הפיזי, המרחק החומרי והמרחק התרבותי). לטענתי, ביסודה של הקו־פרודוקציה נמצא מרכיבים דומים. הן מפיקים עצמאיים והן נציגיהם של גופי השידור נאלצים להתמודד עם אותו המרחק ועם אותה הזרות בבואם לתמוך בקו־פרודוקציה. כל אחד מהשותפים באסטרטגיית הפקה זו חייב לדמיין (בטרם המפגש הפיזי) את צרכיו ואת רצונותיו של מפיק זר שאתו מעולם לא נפגש; עליו לעבוד בשיתוף פעולה עם יוצר זר שאתו טרם עבד; וכמובן, עליו להתמצא ב'סיפור' המתרחש במקום זר ואחר, שמשותפים בו 'מיוצגים' זרים. כמו ה'עובד הזר' כך גם השותף בקו־פרודוקציה עסוק בצמצום המרחק בינו ובין האחר אבל גם בהגנה עליו.

כפי שציינתי קודם, בשלב זה העלו המפיקים העצמאיים הפועלים בישראל את הצעותיהם. בחלק זה של המאמר נבחנו בעיקר היחסים המורכבים בין הגלובלי ובין הלוקלי העולים ומשתקפים ביחסים ביניהם, וזאת באמצעות התמקדות בשלושה ממדי 'מרחק' שונים זה מזה אך בעלי זיקה ביניהם: 'מרחק פיזי־גאוגרפי', 'מרחק חברתי־תרבותי' ו'מרחק מוסרי'¹¹.

עיון מדוקדק בשלושת הממדים כפי שאלה משתקפים בשני הפרויקטים חשף את יתרונותיה הברורים של אסטרטגיית הקו־פרודוקציה. הצורך העיקרי כאמור ליצור קופרודוקציות הוא כלכלי. תעשיות הטלוויזיה מופעלות יותר ויותר על ידי מנגנוני השוק החופשי (התחרותי), וכדי להוסיף ולפעול בו, חייבים המפיקים (יוצרים עצמאיים ונציגים של גופי שידור) להגדיל את תקציבי ההפקה, בין השאר באמצעות שיתופי פעולה (כגון הקו־פרודוקציה) עם גופי שידור הפועלים

מחוץ לתחומי ארצם. הצורך בשיתוף פעולה כלכלי מחייב להתמודד עם מרחק מובנה – מרחק גאוגרפי, מרחק חומרי ומרחק תרבותי-חברתי – בין התעשייה המקומית (במקרה זה, התעשייה הישראלית) ובין נציגיהם של רשתות שידור זרות. בנקודה זו בדיוק נחשף המתח בין הגלובלי ובין הלאומי אבל גם (ובעיקר) נחשפים יתרונותיה של הקו־פרודוקציה כמכשיר כלכלי וככלי בעל ערכים תרבותיים, חברתיים ואפילו מוסריים. מצד אחד, מְפְנִים היוצרים הישראלים את העדשה אל עצמם ומתקרבים בדרך זו אל החברה שבה הם יוצרים (החברה הישראלית). פעילות זו נחוצה, שכן יוצרי הסרטים מעוניינים לגייס את תמיכתם הכלכלית של גופי שידור מקומיים, המחויבים, לפי תקנות ההסדרה והתקצוב, לעודד את היצירה המקומית-לאומית. נוסף על כך, התבוננות פנימה היא תנאי הכרחי לקו־פרודוקציה, מכיוון שנציגי הרשתות הזרות (כפי שהצהירו להלן) מעוניינים בזר וברחוק; בדיוק מסיבה זו הם נוסעים למרחקים (למשל לישראל) ומחפשים את האחר והשונה (אף ששיתוף הפעולה מכביד על ההפקה, מייקר את העלויות וכרוך בנסיעות ובמגבלות שפה וכדומה). מצד אחר, אסטרטגיית הקו־פרודוקציה מאפשרת את אותו ריחוק הדרוש כדי להסתכל באופן מעמיק החוצה. כדי ליצור קו־פרודוקציה, מחויבים היוצרים הישראלים להתבונן אל מעבר לתחומי מדינתם (ישראל, בהקשר זה); עליהם לזהות את קווי הדמיון והשוני בין תופעות הקיימות בישראל ומאפיינות אותה ובין תופעות המתרחשות מחוץ לה; עליהם לזהות את קווי הדמיון והשוני בין הקהל הישראלי (מהם העדפותיו, ערכיו, הידע המוקדם שלו וכדומה) ובין הקהל האחר, הזר, הרחוק; ונוסף על כל אלה, עליהם לזהות את קווי הדמיון והשוני בין שיטות עבודתם וסגנונם שלהם ובין שיטות העבודה של עמיתיהם.

בתחילת המאמר ציטטתי מעבודתו של רוג'ר סילברסטון, שבה ניסח את מאפייניו של ה'מרחק הראוי' ואת תפקיד המדיה ביצירתו ובשמירה עליו. לדידו של סילברסטון כאמור אין ה'מרחק' רק עניין פיזי, חומרי ותרבותי אלא בעיקר עניין מוסרי. כפי שהדגמתי במאמר זה, לקו־פרודוקציות תפקיד חשוב ביצירתו של אותו 'מרחק ראוי': הן מחייבות את המעורבים בהן לדמיין את הזר (העמית וקהלו), לשאת ולתת אתו, ובסופו של דבר גם לייצגו ולקרבו לזר – למיוצג. השאלה המתבקשת כאן היא האם יכולה וצריכה הקו־פרודוקציה למלא את אותה פונקציה מוסרית? האם המשא ומתן על מרחק גאוגרפי, תרבותי וחומרי מאפשר לה להתמודד מוסרית עם זרות ועם אחרות? האם ביכולתה של הקו־פרודוקציה לאתגר ולשנות ייצוגים, שבהם, כפי שכתב סילברסטון בעבודתו: 'הזר (שאינו מוכר – unfamiliar) נדחק למקום הנמצא מעבר לזרות (strangeness), מעבר לאנושיות; או, לחלופין, להתקרב אלינו כל כך עד שהופך לחלק בלתי נפרד מאתנו' (Silverstone, 2007: 172).

הערות

- 1 דוח ועדת הטלוויזיה מספר 2, 23.2.1953, מתוך ארכיון המדינה ג/10-5501.
- 2 ציטוט מתוך מכתב ששלח סטיבן סידנברג ל'פורום הישראלי לקופרודוקציות' בחודש מרס 2000.
- 3 תקשורת אישית.
- 4 נתונים דומים אפיינו את קטלוג שנת 2005.
- 5 נתונים אלו עולים בקנה אחד עם נתונים מתעשיות טלוויזיה דומות בעולם המערבי.
- 6 יש לציין כי הלקטורים העדיפו פרויקטים שבמימונם משתתפים גופי שידור ישראליים.
- 7 המונח 'סרטים תיעודיים' חל כאן על סרט בודד של כ-50 דקות המיועד לשידור טלוויזיוני ומוגדר על ידי גופי ההסדרה בישראל כסוגה עילית.
- 8 בשל קוצר היריעה אי-אפשר לדון בכל התשובות שנתנו לשאלה זו. בחרתי להתרכז בשלוש תשובות: בתשובתו של נציג רשת שידור גלובלית; בתשובתו של נציג של רשת שידור ציבורית (לאומית); ובתשובתה של נציגה של רשת שידור מסחרית לוקלית (במקרה זה, אמריקנית).
- 9 independent television service – רשת המממנת ומשווקת סרטים עצמיים לרשתות הטלוויזיה בארצות הברית.
- 10 מדובר בעיקר על שכר נמוך, על תנאים סוציאליים מוגבלים ומצומצמים, על אישורי שהיה זמניים ועל הגבלות קשות על קבלת אזרחות.
- 11 הניתוח המלא מצוי בדוח המחקר שנמסר לרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו.

רשימת המקורות

- Born, G., & Prosser, T. 2001. 'Culture and consumerism: citizenship, public service broadcasting and the BBC's fair trading obligations'. *The Modern Law Review* 64 (5): 657–687.
- Doyle, G. 2002. *Understanding media economics*. London: Sage Publications.
- Elasmar, M.G. (Ed.) 2003. *The impact of international television: A paradigm shift*. London: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Hall, S. 1991. 'The local and the global', In A. King (Ed.), *Culture, globalization and the world-system*. London: Macmillan.
- Herman, E.S., & McChesney, R.W. 1997. *The global media: The new missionaries of corporate capitalism*. London; Washington, D.C.:

- Cassell.
- Hogan, J. 1999. 'The construction of gendered national identities in the television advertisements of Japan and Australia', *Media Culture & Society* 21 (6): 743—758.
- Hoskins, C., McFadyen, S., & Finn, A. 1997. *Global television and film: An introduction to the economics of the business*. Oxford: Oxford University Press.
- Lee, P.S.N. 2000. 'Television and global culture: Assessing the role of television in globalization', In G. Wang, A. Goonasekera & J. Servaes (Eds.), *The new communications landscape*. London: Routledge.
- Liebes, T., & Katz, E. 1990. *The export of meaning*. Oxford: Oxford University Press.
- Miller, D. 1992. 'The young and the restless in Trinidad', In E. Hirsch & R. Silverstone (Eds.), *Consuming technologies: Media and information in domestic spaces*. London: Routledge.
- Morley, D., & Robins, K. 1995. *Spaces of identity: Global media, electronic landscapes and cultural boundaries*. London; New York: Routledge.
- Lurran, J. & Park M. J. (Eds.) 2000. *De-westernizing media studies*. London: Routledge.
- Silverstone, R. 2007. *Media and morality: On the rise of the mediapolis*. Cambridge: Polity.
- Sinclair, J., Jacka, E., & Cunningham, S. (Eds.) 1996. *New patterns in global television: Peripheral vision*. New York; Oxford: Oxford University Press.
- Sparks, C. 2000. 'Media theory after the fall of European communism', In J. Curran & M.J. Park (Eds.), *De-westernizing media studies*. London: Routledge.
- Wang, G., Goonasekera, A., & Servaes, J. (Eds.) 2000. *The new communications landscape: Demystifying media globalization*. London; New York: Routledge.
- Wieten, J., Murdock, G., & Dahlgren, P. 2000. *Television across Europe: A comparative introduction*. London: Sage publications.

סקירת ספרים

Gabriel Weimann, Terror on the Internet: The New Arena, the New Challenges

Washington D.C.: United States Institute of Peace Press, 2006

שמואל (סאם) ליימן-ווילציג

מאז 11 בספטמבר 2001 התקשורת העולמית סוקרת, מנתחת ודשה בטרור העולמי על מרכיביו הגלויים, ופה ושם גם על הנסתרים. אולם מלבד תחנות טלוויזיה כגון אל-ג'זירה ודומיה, אין לארגוני הטרור אפשרות להשמיע את קולם בתקשורת ההמונים המסורתית, למעט קלטת 'מאיימת' שמופצת כל כמה חודשים, כדי להזכיר לעולם שהם עדיין קיימים. ברם רחוק מעיני הציבור קיים עולם תקשורתי רחב היקף, רשת האינטרנט, שבאמצעותה מנהלים ארגוני הטרור למיניהם פעילות ענפה ומועילה להחריד. עולם זה ופעילות זו הם הנושא של הספר שלפנינו, מאת פרופסור גבריאל (גבי) וימן.

בספר זה מוסיף המחבר לעסוק כהרגלו בטרור ובתקשורת, והוא גולת הכותרת של פרויקט המחקר שלו זה כמה שנים טובות בנושא היחסים הקיימים בין הטרור העולמי ובין האינטרנט.

כמו שאפשר להבין מזהות המוציא לאור, אין הספר אקדמי גרדא אולם גם אין הוא פופולרי במובן הוול של המילה. הייתי מכנה אותו במושג הלועזי middlebrow; כלומר ספר לאנשים חושבים, אם כי לאו דווקא למומחים בתחום או לחוקרי תקשורת. מסיבות אלה הספר חסר כמה מרכיבים אופייניים של ספר אקדמי קלאסי, והראשון שבהם הוא רקע תאורטי מובנה. אמנם פרק 2 סוקר תאוריות פסיכולוגיות של טרוריות, אולם זהו הפרק הקצר ביותר בספר, ונוסף על כך, רובו מבוסס על סיפורים של מקרים מהשטת. סטודנט/חוקר אשר מחפש תשתית תאורטית רצינית, יפנה למחקרים הקודמים של וימן. דבר

* פרופסור שמואל (סם) ליימן-ווילציג, הוא פרופסור חבר וראש המחלקה היוצא למדעי המדינה - מגמת תקשורת באוניברסיטת בר-אילן. דואר אלקטרוני:

wilzis@mail.biu.ac.il

שני, הספר חסר הסבר מתודולוגי מקיף, ובזאת אדון אחר כך. והדבר השלישי והמפתיע מכול: אין בספר רשימה ביבליוגרפית! במקום זאת, ישנם מראי מקום רבים לכל פרק אולם היעדר ביבליוגרפיה מסודרת מקשה על מלאכת מחקר המשך של חוקרים אחרים.

אולם הנושאים שספר מקיף זה עוסק בהם הם מרתקים, מאלפים ואפילו – מעלפים! הספר פורש בדרך מעניינת ומשכנעת נושאים רבים, כשכל אחד מקבל את הטיפול הרציני הראוי לו. לכל אורך הדרך אנו מתוודעים כחוט השני לפעילות ארגוני טרור כנגד שלושה קהלי יעד: תומכים קיימים ופוטנציאליים (חיזוק הארגון והרחבתו), הקהילה הבין-לאומית (תמיכה פוליטית), ואויביהם (לוחמה פסיכולוגית והחלשת היריב ולא רק של אלה השייכים לצד השני של המתרס אלא גם של ארגוני טרור מתחרים).

השאלה הראשונה הנידונה היא, מהם השימושים שעושים ארגוני הטרור באינטרנט? וימן מחלק את תשובתו לשני פרקים נפרדים. בפרק 3 אנו מוצאים שבעה שימושים תקשורתיים, שבהם מתבלטות בייחוד הדרכים שבהן ארגוני הטרור מנטרלים את ההיבט המוסרי-שילי של התנהגותם (לפי התאוריה של אלברט בנדורה): העברת האחריות לתוצאות של מעשי הטרור לאנשים או לגופים אחרים; חלוקת האחריות הפנימית בין פעילים שונים, כך שכל אחד רואה את עצמו רק כבורג קטן במערכת ולא כגורם הראשי לתוצאה; דמוניזציה של היעדים/קורבנות; שימוש בשפה מעורפלת המסתירה את מהות הפעילות הטרוריסטית; השוואה בין פעולותיהם לבין התנהגות 'גרועה' יותר של אויביהם; סילוף סדר התרחשות האירועים (מי התחיל בהם ומה גרם למה); הטלת אשמה על הקורבן.

בפרק 4 אנו מוצאים את השימושים המעשיים (אינסטרומנטליים): איסוף מידע (ובכלל זה כריית מידע מתוחכם – data mining) באמצעות מנועי חיפוש, רשימת תפוצה של דואר אלקטרוני, חדרי צ'אט ופורומים; הפצת מידע וחלוקתו בין טרוריסטים ובין ארגוני טרור (הנחיות, 'ספרי לימוד', וכדומה); תכנון פיגועים; גיוס פעילים (מבצעים, תורמים, תומכים); הפצת אידאולוגיה ודיונים עליה; ועוד.

עד כמה יעילים האתרים ופעילותם של ארגוני הטרור בהם? וימן מודה שזו שאלה חשובה אך בלתי פתירה מסיבות רבות. עם זאת, אפשר לעמוד על כמה עדויות עקיפות להצלחתם: הרחבה ניכרת בפעילותם של אתרים אלה בשנים האחרונות; עדויות של הטרוריסטים עצמם וגם של מתגייסים חדשים; ניתוח תוכן של חדרי צ'אט; מידת השימוש באתרים של המדיה הרגילה; דעת חוקרים ומומחים; ודיווחים של ספקים על כניסות רבות לאתרים אלה בשעת מתקפת טרור. מסקנתו של וימן היא שלאחרים של ארגוני טרור יש השפעה רבה במובנים

רבים, בייחוד ככלי תקשורת אשר מאפשר להם להשמיע את קולם בשעה שרוב אמצעי התקשורת האחרים בעולם חסומים בפניהם.

גם התפקיד של אמצעי התקשורת האחרים מקבל התייחסות רצינית, אולם כאן אפשר להצביע על פרדוקס מסוים: מחד גיסא, אמצעי התקשורת המסורתיים הם בגדר שופר לארגוני הטרור בעצם דיווחם על פעילותם בשטח, ואף, לטענת וימן, מעצימים את התופעה למעלה מכל פרופורציה; מאידך גיסא, השימוש רחב ההיקף של ארגוני הטרור באינטרנט הוא סימן ברור לכך שאין כלי התקשורת הקלסיים מאפשרים להם לפרסם בפומבי בדרך 'נאותה' (מבחינת הטרוריסטים) את המסרים שלהם. אפשר לראות את הבעיה כך: המחבר דוגל בהפחתת מינון הדיווח (מסגור יותר מינורי) באמצעי התקשורת ובהפעלת פילוסופיה תקשורתית של 'אחריות חברתית' בכל הנוגע לדיווחים מהשטח על טרור. הדבר נכון כפליים במה שמכונה 'סייבר טרור' – הפצת מסרים טרוריסטיים באמצעות הרשת, כדי לחבל באתרים ובספקים חיוניים לניהול חברתי-כלכלי תקין – תופעה שכמעט אינה קיימת בפועל! (על כך ארחיב בהמשך). אולם אם יקבלו אמצעי התקשורת ויישמו את המלצותיו של וימן, אזי רק ידרבן הדבר את ארגוני הטרור להשתמש באינטרנט ביתר שאת, וכפי שוימן בעצמו מודה, המלחמה נגדם ברשת היא קשה ביותר – אם לא בלתי אפשרית בסופו של דבר. אליה וקוץ בה...

מה חסר בספר הזה? שני דברים הקשורים במתודולוגיה. ראשית, המחבר מסביר שמחקרו הקיף 4,300 אתרים שונים של ארגוני טרור בעולם ושיש בספר גם תיאור קצר על הדרך שחיפשו, מצאו וסיווגו אתרים אלה. ככלל, מדובר בפרויקט עצום-ממדים ומרשים ביותר בהיקפו. קשה להאמין שהמחקר פספס ארגון טרור ו/או אתר רציני. ובכלל, אין כל דרך להגיע לשלמות, מאחר שכפי שהמחבר בעצמו מציין, אתרים אלה משנים את עורם (כתובתם) לעתים קרובות מסיבות מובנות מאליהן.

אולם הספר חסר ניתוח כמותי של המרכיבים השונים באתרים אלה. כלומר לכל אורך הספר מראים את האלמנטים של האתרים כתיאוריים בלבד, ללא מאמץ לתת תמונה מדויקת באשר למאפיינים השכיחים יותר והשכיחים פחות באתרים מסוג זה. האם רוב האתרים האלה מנסים לגייס תומכים ופעילים חדשים? איזה אחוז מארגוני הטרור באינטרנט פונים הן לתומכים מובהקים והן לאוכלוסיות אחרות ובהם לאתרים בשפות מערביות ואחרות? כמה ארגוני טרור מסוכסכים עם יריבים? לשאלות חשובות אלה (בייחוד לחוקרים) אין כאן תשובה.

החולשה השנייה של הספר נובעת מהסתמכות על שיטת מחקר אחת ויחידה: ניתוח תוכן של האתרים. שוב, יש להודות שעבודה רבה נעשתה כאן, שהרי

מדובר במספר עצום של אתרים, שלא את כולם קל למצוא. אך בשל ההשקעה האדירה דווקא, אפשר היה לצפות לקבל תמונה שלמה ומקיפה יותר באמצעות ביצוע ראיונות עומק עם השחקנים של הסיפור הזה: טרוריסטים ותומכיהם (כן, הדבר אפשרי; קצתם מחפשים חשיפה בכל פורום שהוא); אנשי אכיפת החוק; 'האקרים' (טרמינולוגיה שלו; בעצם הוא התכוון ל'קראקרים' ולא ל'האקרים') משני צדי המתרס; עיתונאים אשר מזינים את ההיסטריה על אודות העולם המקוון, ועוד. ישנן לא מעט שאלות שנתרו תלויות באוויר, שהקורא היה רוצה לקבל תשובות עליהן. למשל פרק 6 ('Fighting Back: Responses to Terrorism on the Internet, and Their Cost') מערבב שתי סוגיות שונות: המלחמה נגד הטרור ברשת, והמחיר שאנו עלולים לשלם בשל כך בזכויות האזרח. אולם דיון זה מאפשר התחמקות אלגנטית משאלת השאלות: מה בדיוק עושים השלטונות השונים בפועל ובאיזו מידת הצלחה? אמנם ישנם בספר תיאורים כלליים של פרויקטים למיניהם וגם של שיטות לוחמה אלו ואחרות (לא כל שכן אזכורים הרומזים רמזיה דקה על מבצעי תפיסה – sting operations), אך אין ניתוח של ממש של הסוגיה, וזאת מאחר שכל הדיון מסתמך על מקורות שכבר התפרסמו ברבים – כלומר חומר נדוש. אם בחר וימן להיכנס לקרביים של הטרור העולמי באינטרנט, אפשר היה לצפות שיעשה אותו דבר גם בקרב הלוחמים כנגד התופעה.

שאלה זו מתבקשת לאור תעלומה מאוד מעניינת שהספר מעלה: למרות כל החיזויים המבהילים של אנשי ביטחון, עיתונאים, נציגי ממשל ודומיהם על אודות הפגיעות של הרשת בכלל ושל אתרים ציבוריים רגישים בפרט, אין אפילו דוגמה אחת של מתקפת טרור מקוונת שהסבה נזק רב לעולם. התמיהה מתחזקת עוד יותר, כשאנו קוראים שבארצות הברית למשל רוב אתרי הממשל המרכזי (ובייחוד אתר המשרד לביטחון המולדת?) קיבלו ציוני 'נכשל' מבחינת בטיחות האתרים הרשמיים שלהם. אמנם וימן מעלה כמה טענות אפשריות כדי להסביר את התעלומה: שהטרוריסטים עדיין פועלים בעולם של פצצות אמתיות ואולי אינם מתוחכמים די הצורך כדי לעבור לטרור מקוון. אולם טיעון זה אינו משכנע משום שהספר הצליח דווקא להראות לנו עד כמה מתוחכמים ומעוררים הטרוריסטים ברזי האינטרנט. אולי מי מכוחותינו במערב עושים מעשה נכון ומקעקעים את האפשרות הזו? רב הנסתר על הגלוי וראיונות עם המעוררים בעניין היו שופכים אור על הסוגיה הקריטית הזאת.

לסיכום, ספר זה אינו המילה האחרונה (ולמען האמת, גם אינו מתיימר להיות כזה) אלא הוא בחזקת בסיס מוצק למילה הראשונה, שעליה יוכלו חוקרים להרחיב את היריעה בכל מיני נושאים חשובים המועלים כאן. הספר מומלץ ביותר לכל מי שחוקר את נושא הטרור, את האינטרנט, את נושא הלוחמה

הפסיכולוגית וגם את המזרח התיכון. באמירה שאינה עומדת בתקינות פוליטית מקובלת אך קולעת לאמת כהווייתה, המחבר מצביע על כך שרוב ארגוני הטרור באינטרנט היום הם פונדמנטליסטיים אסלאמיים, עובדה שאמורה לדרבן הן את כוחות הביטחון שלנו והן את מחלקת ההסברה במשרד החוץ הישראלי. בכל אופן, יש בספר זה חומר רב למחשבה וגם מידע שימושי (כגון רשימה מקיפה של ארגוני טרור באינטרנט, בסוף הספר) – קרש קפיצה מעולה לסטודנטים בסמינריונים ולחוקרים מתקדמים יותר, השואפים להמשיך במחקר החשוב הזה.

האיום על עתיד השידור הציבורי בישראל

בעקבות ספרו של דן כספי: 'סליחה תקלה, דעיכתה של רשות השידור, צבעונים, 2006

ירון אזרחי

השידור הציבורי ברדיו ובטלוויזיה הוא יסוד חשוב במשטר הדמוקרטי, כאשר זה נהנה ממידה מספקת של עצמאות כדי לשרת את האזרחים. ייעודו של השידור הציבורי הוא בראש ובראשונה לספק לציבור תמונה רבגונית, מעודכנת ומהימנה של המצב החברתי והפוליטי, ולשקף את החלטות השלטון ופעולותיו לצורך הערכה ביקורתית של האזרחים. מאחר שבדמוקרטיה אין השלטון אלא שליחו של העם, שהוא הריבון הנותן לשלטון כוח כדי לשרת אותו, השידור הציבורי אמור להיות מכשיר של העם בפיקוחו על השלטון.

ואלה הן הסכנות האורבות לשידור הציבורי בישראל:

1. פוליטיזציה: הפיכת השידור הציבורי לזרוע של השלטון כאמצעי לעצב דעת קהל אזהרת.
 2. מסחור: שחיקת השידור הציבורי על ידי חדירת ערכי השוק לשידור ואף הפרטתו בפועל.
 3. ניוון: התנוונות והרס בשידור הציבורי, בגלל כישלון ניהולי מתמשך וביורוקרטיה המפרקים את הפרופסיה העיתונאית ומערערים את התשתית המקצועית של השידורים.
- פרופסור דן כספי מתמקד בספרו הקצר בעיקר בסכנת הפוליטיזציה ובתהליכי ניוון ניהולי ברשות השידור ובקשר ההדוק ביניהם. הספר עשיר במידע על הניסיונות ההרסניים של הממונים הפוליטיים על רשות השידור לרתום אותה לצורכיהם הפוליטיים והמפלגתיים המידיים. במשך

* פרופסור ירון אזרחי הוא פרופסור מן המניין בחוג למדע המדינה באוניברסיטה העברית ועמית בכיר לשעבר במכון הישראלי לדמוקרטיה. דואר אלקטרוני:

msezrahi@huji.ac.il

שנים אחדות שירת כספי כחבר בוועד המנהל של רשות השידור. עמדה זו אפשרה לו להיאבק למען ערכי השידור הציבורי (מעמדת מיעוט) ולתעד את הניסיונות לפוליטיזציה של רשות השידור כחוקר־מבקר וכמשתתף־מתבונן. למרות העובדה שספרו של כספי אינו ספר מעמיק במיוחד, המצייד את הקורא המצוי בתובנות על תפקיד רשות השידור הציבורית ביצירת מרחב השיח האזרחי בדמוקרטיה בת זמננו או בהבנה של השורשים הנורמטיביים והחוקתיים של כיכר העיר האלקטרונית, זהו ספר חשוב. קצתו של הספר הוא ספר זיכרונות, ואולי אף חשוב מזה, עדות של אדם מהימן וחוקר מקצועי בתחום התקשורת היודע להעריך את חשיבות השידור הציבורי. מיומנותו המקצועית והציבורית של כספי נותנת תוקף לסיפורים הקשים שהוא מספר על ההתערבויות הפוליטיות החוזרות ונשנות ברשות השידור ועל ניהולה הכושל. קטעים אלה בספר צריכים לקומם כל אזרח הדבק בערכים דמוקרטיים ורואה בשידור הציבורי נכס של האזרחים. כספי מתאר כיצד כיכר העיר האלקטרונית, המיועדת במקורה לשמש במה להחלפת דעות שונות של האזרחים וכאמצעי לבקר את השלטון, נהפכת בהדרגה לשדה ציד פוליטי, שמשתתפים בו ללא בושה ראשי ממשלה, שרים, עסקנים פוליטיים קטנים ועושי דברם. במשך שנים אנו עדים כיצד רומסים עיתונאים מוכשרים וביקורתיים ומסלקים עורכים נועזים מתוך שימוש חוזר ונשנה בצנזורה משפילה, במינויים פוליטיים ובסנקציות כלכליות (דחייה או מניעה של העברת כספים ממשדד האוצר), הגובלים לפעמים בניסיון לשחק את השידורים.

על אלה יש להוסיף את האיומים הפופוליסטיים של חברי כנסת לבטל את האגרה הנותנת בידי כל בעל רדיו וטלוויזיה מניה מוסרית לצפות לקבל מן השידור הציבורי שירות אזרחי ראוי.

בשל הטלטלה הבלתי פוסקת הזאת ובשל בינוניות המינויים הפוליטיים לרשות השידור, לא פיתחו ראשי רשות השידור עד ימינו תפיסה כוללת ומקיפה של השידור הציבורי, שתבדיל בינו ובין השידור המסחרי, הצומח במהירות מסחררת בישראל. במקום זאת, אנו מוצאים ביטויים רבים לניסיונות של אנשי השידור הציבורי (כמובן לא של כולם) לחקות את הז'נרים ואת הטקטיקות של הערוצים שממומנים במימון מסחרי. עובדה זו מעידה על היעדר תשתית נורמטיבית וקונספטואלית, שהייתה צריכה לשמש בסיס לחינוך עיתונאי של שדרני השידור הציבורי ולבסס את זהותם המקצועית כמשרתי ציבור, השואבים את סמכותם ואת תגמולם המקצועי מערכי הדמוקרטיה ולא מערכי השוק. בשל הקרבה בין הסגנונות של חטיבות השידור הציבורי והמסחרי, נשחקת הייחודיות של ערוצי תקשורת מגוונים, האמורים לספק לציבור מנעד רחב של אפשרויות. מספרם הרב באופן יחסי של ערוצי תקשורת יוצר אשליה של פלורליזם, שאינו אלא כיסוי על תהליכי ההתכנסות וההאחדה של תכנים וז'נרים. תהליך זה

אינו רק אובדן של פרספקטיבות שונות על נושאים חברתיים ופוליטיים אלא אף אובדן ממשי של תשתיות של יצירה תרבותית, המיועדות לאפשר לחברה להתבונן בעצמה בעין ביקורתית.

כיום כמובן לא יעלה על הדעת לוותר על המרכיב הבידורי בשידורי הרדיו והטלוויזיה הציבוריים, בשל התפקיד שנועד להם לגייס את תשומת הלב של המאזינים והצופים שהתרגלו לקצב, לסגנון ולסנסציוניות של הטלוויזיה המסחרית. אולם עדיין יש הבדל גדול בין שימוש ביסודות בידוריים ואסתטיים, שנעשה כדי לחזק את צפיית הציבור בתוכניות ובתכנים בעלי ערך ציבורי לבין שימוש נרחב ומקיף בבידור, כדי לקדם פרסומות. בידור למטרות פרסומת אינו מוגבל על ידי שיקולים תרבותיים, חברתיים ואסתטיים, והוא בא לעתים קרובות לסייע למניפולציה פרסומית. אולם ההבדל העיקרי בין שידור ציבורי לבין שידור מסחרי נמצא בהבחנה בין פנייה לקהל המאזינים והצופים שסיבתה דיאלוגית לבין פנייה שטעמה שיווקי. הדפוס הדיאלוגי, המאפיין שידור ציבורי תקין, פונה אל האזרח כאל ישות שוות ערך בתהליך התקשורת הציבורית ולא כאל אובייקט למניפולציה שיווקית חד-סטריית.

הדפוס השיווקי הוא לפי מהותו מניפולטיבי, למרות התחזותו לעתים לדפוס התקשורת דיאלוגי-אינטראקטיבי. מטרתו להשפיע על האזרח לקנות מוצר מסוים אבל לא לחשוב יותר מדי ולשקול את החלופות. כאשר הדפוס השיווקי הזה חודר לשידור הציבורי ולתכנים חברתיים-פוליטיים, הוא הופך את האזרח לאובייקט פסיבי הנתון למניפולציות תקשורתיות. כאשר המימון המסחרי חודר אף אל השידור הציבורי, הוא גורר אתו את אוירת השוק הטיפוסית לו: אווירה שאינה מתאימה לפורום הנותן עדיפות לטיעונים על פני סממאות. הצעקנות והקצב של הטלוויזיה המסחרית חדרו לתוכניות רבות ברשות השידור.

ההשפעה השיווקית של הפרסומות יכולה אף להיות ישירה יותר. מי שמקשיב בשנים האחרונות לתוכניות האקטואליה של רשת ב אינו יכול שלא להתרשם מהכיעור, מהוולגריות ומהצעקנות של הפרסומות, שוודאי מניעים מאזינים רבים לכבות את הרדיו או לעבור לגלי צה"ל. לו היה מופקד עורך בעל קורטוב של הבנה בדרך ההתנהלות של השידור הציבורי, היה פוסל ודאי חלק לא מבוטל של הפרסומות הללו ומעביר לפרסומאים הנחיות בנוגע לנורמות פרסום קבילות בשידור הציבורי. דבר זה לא היה פוגע אלא אפילו מחזק את האינטרס של המפרסמים לפרסם על הבמה הזאת, הנאלצת להתפשר עם מימון פרטי, בשל קיצוצי משרד האוצר.

כספי צודק כשהוא טוען שיש הקבלה בין תהליכי הפוליטיזציה של השידור הציבורי ובין תהליכים מקבילים במערכת ההשכלה הגבוהה בישראל. בשתי המערכות בולטת תופעת המינויים הפוליטיים של אנשים שאינם מחויבים

לערכי השידור הציבורי או לערכי השכלה גבוהה ומדע במדינה דמוקרטית. בשני המקרים השלטון נותן בידי פקידי האוצר ופוליטיקאים, קצתם חסרי השכלה תרבותית כללית, כוח רב לפגוע בתפקודם של מוסדות המבוססים על פרופסיות ועל יצירתיות, אשר תפוקותיהם אינן ניתנות למדידה במונחים כספיים. הן ברשות השידור והן במערכת האוניברסיטאית מתגלעות בעיות ניהוליות (קצתן אמתיות), שאפשר לפותרן באמצעות שינויים ארגוניים שוליים, ושמשמשות בידי הגורמים הפוליטיים כעילה להתערב ולמנות מקורבים שיפקחו על העיתונאים ועל אנשי האקדמיה. אין ספק שבשני המקרים הצירוף של תמריצים פוליטיים (להחליש את המוסדות האוטונומיים המאפשרים לבקר את השלטון) לחשיבה כלכלית צרה הוא הרה אסון בישראל. הפוליטיקאים גילו שטוב להסתיר שיקולים פוליטיים במסווה של נימוקים כלכליים, המסוגלים לחסל כל מוסד תרבותי-ציבורי 'לא כלכלי'!

השקעות בשידור ציבורי המחזקות ומפתחות את הדמוקרטיה, ובהשכלה גבוהה המקדמות את החברה מייצרות תפוקות שאי-אפשר כאמור לאמוד במונחים כלכליים חומריים של רווח כספי. אבל הקואליציה בין פוליטיקאים ובין כלכלני משרד האוצר מצליחה לעתים קרובות לשוות לטיעונים נגד האוטונומיה של מוסדות כרשות השידור והמועצה להשכלה גבוהה בישראל אופי מדעי אובייקטיבי. על הציבור להימנע מללכת שולל אחר ניסיונות אלה. כמוכן, לא כל המעורבים בשידור הציבורי משתפים פעולה עם צנזורה פוליטית, עם שוחד מסך לפוליטיקאים, עם השתקת ביקורת ועם מניעת העלאת נושאים על סדר היום הציבורי המביכים את השלטון. ישראל מדינה קטנה ואנשים רבים יודעים מי הם משתפי הפעולה של הפוליטיקאים ברשות השידור ומדוע הם מצליחים להמשיך לפעול בה. אנו יודעים גם מי נמנה עם הקבוצה הקטנה אך האמיצה של עיתונאים, עורכים ויוצרים הנאבקים כנגד ההשחתה של הרשות.* כספי מקדיש את ספרו ל'שומרי המיקרופון והמסך ברשות השידור ששרדו ולא נשברו, לא עזבו ולא התפשרו עם סטנדרטים מקצועיים גם בעתות מצוקה, עמדו בלחצים קשים; ואף על פי כן נשארו איתנים באמונתם בעיקריו של השידור הציבורי'. עליהם יש להוסיף את אנשי האקדמיה דן כספי ותמר ליבס, שהקדישו את עצמם למאבק הזה על קיומו ועל פיתוחו של השידור הציבורי בישראל. נותר רק לקוות שבקרב מאות התלמידים בבתי הספר לתקשורת בארץ תקום תנועה של עיתונאים שליחי ציבור, שימשיכו, ואולי אף יצליחו יותר במאבקם נגד התנוונות השידור הציבורי והדמוקרטיה בישראל.

* על אלה יש להוסיף את ההנהלה החדשה, המגלה תעוזה ונחישות בביצוע רפורמה בשידור הציבורי.

Black, white and shades of gray: Palestinians in the Israeli media during the second Intifada

Tamar Liebes and Zohar Kampf

Abstract

It is a common claim among media scholars that, at war, journalists tend to mobilize for the cause, becoming advocates of the military and political establishment. An examination of various journalistic genres, prominent during the second Intifada, demonstrates that media show a new openness that is not compatible with the 'war footing' expressed by rallying around the flag. Alongside a certain enlistment in favor of the establishment, we also identified what could be seen as anti-patriotic tendencies. As opposed to the first Intifada, during which the Palestinians were excluded from the screen, or alternatively seen as demonic figures, during the second Intifada, in spite of the higher level of violence, we saw their human side – as political leaders, victims, witnesses and even terrorists.

On the basis of an analysis of news photos and their textual framing in *Haaretz* and in *Yedioth Ahronoth* between 2000-2005: (1) We reinforce our claim that during the second Intifada coverage was expanded, and included a wealth of presentations of the Palestinians as an 'enemy,' alongside presentations revealing the human face of the Palestinians as they experience the daily hardships of the occupation and as direct victims of the Israel Defense Forces. (2) We claim that the emotional nature of these types of representation can potentially call into question the understanding of the conflict as a fixed black-and-white dichotomy. In conclusion we suggest that this new openness is due to the dramatic changes in the international media environment, and the concomitant change in journalistic practices.

Professor Tamar Liebes is the head of the communication department, Hebrew University, mail: mstamarl@mscc.huji.ac.il

Dr. Zohar Kampf is a post doctorat visiting Schooler at UCLA, mail: zohar29@zahav.net.il

**From 'Green Grandpa' to 'Get the Geriatrics off the Roads':
Representations of the Elderly in a Popular Satirical Show
before and after the 2006 Israeli National Elections**

Anat First and Sharon Ramer-Biel

Abstract

It seems that no one expected "Gil Pensioners Party" to win seven seats at the Knesset. The election result came as a surprise to both political leaders and media experts, particularly television personnel. Since reciprocal relations between the socio-political and symbolic realities exist to such an extent that occasionally they coalesce, we chose to examine images of old age as portrayed in the satirical entertainment show 'Eretz Nehederet', aired on Friday nights by the most popular commercial TV channel in Israel. We analyzed episodes that were aired before the last national elections campaign, while the party was still struggling for recognition, and after it has turned into a party with political force. This program was chosen because its high ratings attest to its immense popularity, and, as some of its audience confessed, for being their main source to comprehend the political reality. Our analysis integrates insights derived from research and theories on old age and media representation. The findings reveal that quantitative symbolic annihilation of the elderly prior to the commencement of the election campaign was replaced by a stereotypical discourse.

Dr. Anat First is the Dean of the School of Communication, Netanya Academic College, mail: d_first@netvision.net.il

Sharon Ramer-Biel is a doctoral candidate, sociology and anthropology department, Tel-Aviv University, mail: sharonrbl@012.net.il

Handling complaints in electronic media organizations: Comparative analysis

Raphael Cohen-Almagor and Amit Rahat

Abstract

This article takes issue with the public and in-house roles of those in charge of handling complaints in three electronic media organizations: The Ombudsman of The Second Authority for Television and Radio at Israel, The Programme Complaints Unit of the BBC in Britain, and the Ombudsman of the CBC in Canada. Their work between the years 1999-2004 was analyzed by studying their reports and websites, and by questioning the people in charge. The English Unit had the highest ratio of complaints regarding ethical issues and number of television ownership in private domestic households. The Canadian ombudsman had the lower percentage of justified complaints among the three. All three use the same tests to decide whether a complaint is justified. The Ombudsman of the Second Authority for Television and Radio at Israel was found to be the most effective among the three. It is suggested that in order to achieve maximum freedom, the ombudsman should have no reliance on the inspected organization, and should define his goals according to public interest. He should be answerable only to the law.

Professor Raphael Cohen-Almagor, Director of the Center for Democratic Studies (2003-2007) and Dept. of Communication, University of Haifa, rcohen@univ.haifa.ac.il

Amit Rahat, B.A. Communication and Psychology, University of Haifa, amitrahat@gmail.com

